

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT İNSİTİTUTU

ƏNVƏR ÇİNGİZOĞLU, RIZVAN QARABAĞLI

QARABAĞDA SƏNƏT VƏ SƏNƏTKARLAR

“Elm və təhsil”
Bakı - 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və
İncəsənət İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktoru: Ş.S. Fətullayev-Fiqarov
memarlıq doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktoru: Vasif Quliyev

Rəyçilər: Kübra Əliyeva
sənətsünəşliq doktoru, professor
İmaş Hacıyev
sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru
Rahibə Əliyeva
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru

Ənvər Çingizoğlu, Rizvan Qarabağlı.
Qarabağda sənət və sənətkarlar (monografiya).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, - 280 səh.

Bu kitabda ilkin olaraq Qarabağda sənət və sənətkarlar geniş təhlil edilərək ortaliğa maraqlı bir çalışma çıxarılıb. Kitabda Azərbaycan xalqının qədim sənət sahələrindən memarlıq, xəttatlıq, metalışləmə, misgerlik, demirçilik, zərgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq və s. geniş tədqiq olunmuşdur. Müəlliflər Qarabağın sənət sahəsini və sənətkarları daha qabarıq vermək məqsədilə mövcud tədqiqat işlərindən, arxiv və ədəbiyyat materiallarından istifadə etmişlər.

Vəsəitdən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələri, magistrler, sənət və incəsənətlə maraqlanan tədqiqatçılar faydalana bilərlər. Əsər müəlliflərin vəsəiti hesabına çap olunmuşdur.

4702000000 *qrifli nəşr*
N098 – 2011

© Ə.Çingizoğlu, R.Qarabağlı, 2011
© «Elm və təhsil», 2011

Giriş

Qarabağ bölgəsi nəinki Azərbaycanın, həmçinin dünya ölkələrinin bir çox bölgələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik olan bir ərazidir. Qarabağ bölgəsi həm də özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir.

Qarabağlılar bədii təfəkkür və yaradıcılığına bölgənin gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən biri və bu torpağın incisi sayılan Qarabağ həm də sənət, mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrətlənib. Orta çağ dövrünün dekorativ-tətbiqi incəsənət ustalarının adları tarixin yaddaşına həkk olunub. Onlardan beyləqanlı dulusçular - Əli ibn Əzizi, Fədlun Beyləqani, Əhməd ibn Fədlunu, Xəttabı, Nəsiri, Yusifu, Fəbrizi, ağac və döymə üzrə usta İzzəddin İbrahimi və başqalarını göstərmək olar. Demək olar ki, Qarabağın hər bir şəhərində kitab cildləyənlər və xəttatlar, qızıl işləmə və silah ustaları var idi.

Qarabağda daşışləmə, dulusçuluq, metalışləmə sənətləri ilə yanaşı, toxuculuq sənəti də özünəməxsus inkişaf yolu keçib. Bu sənət növünün meydana gəlməsi və inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri olan xammal ehtiyatının bolluğu bölgədə onun geniş yayılmasına güclü təkan verib. İstehsal texnikasına, naxış və çeşnilərinin müxtəlifliyinə, rəng əlvanlığına, yüksək bədii tərtibatına görə Qarabağ xalçaları hələ orta çağda geniş şöhrət qazanmışdı.

Qarabağ bölgəsində toxuculuq sənətinin varlığı bu bölgənin bir çox ilk Tunc dövrü kurqanlarında tapılmış iy

ucluqları, toxuculuq alətləri və digər dəlillərlə sübut olunur. İstehsal texnikasına, naxış və çeşnilərinin müxtəlifliyinə, rəng əlvanlığına, yüksək bədii tərtibatına görə Qarabağ xalçaları hələ orta əsrlərdə yüksək şöhrətə sahib olmuşdu. Artıq XIV yüzildən etibarən Avropaya ayaq açan Azərbaycan xalçaları içərisində Qarabağ qrupu xalçaları da geniş yer tutaraq böyük şöhrət tapmışdı. Bu xalçalar yüksək estetik dəyərə malik sənətkarlıq nümunəsi kimi Avropa rəssamlarının diqqətini cəlb etmişdir. Qarabağ qrupuna aid olan "Muğan" xalçasını Hans Memlinqin (XV yüzil) "Məryəm körpəsi ilə" və "Bir gəncin portreti" tablolarında görmək olar. XVI yüzildə toxunmuş Təbriz xalçası və "Şirvan" (Şamaxı) xalçası ilə birlikdə XVII yüzildə Qarabağda toxunmuş "Qoca" adlanan xalça indi də Nyu-Yorkun (ABŞ) "Metropoliten" incəsənət muzeyində qalmaqdadır.

Qarabağlıların zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Təbii ki, qarabağlıların məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə, milli siması, mənliliyi bu sənət növündə özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə verir. Əbəs yerə olmayaraq indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Qarabağ xalq sənətkarlığının təmsalında Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun "Viktoriya və Albert", Parisin "Luvr", Vaşinqtonun "Metropoliten", Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Qarabağ ustalarının, həmçinin Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar.

Qarabağlıların əməyi sayəsində yaranıb bölgənin həyat və məişətində geniş istifadə edilən Qarabağ el sənətinin böyük və zəngin bir tarixi var. Qarabağdan tapılmış qab-qacaq, silah və bəzək nümunələri təkcə bir tarixi fakt kimi deyil, həm də onu

yaradan sənətkarın ustalıq bacarığından məlumat verən qiymətli mənbədir.

Metaldan düzəldilmiş sənət nümunələri içərisində elələri var ki, onların üzərində olan bəzək və təsvirlərlə biz o dövrdəki insanların adət-ənənələri, dini görüşləri və hətta geyimləri ilə yaxından tanış ola bilərik.

Misdən, tuncdan, qızıldan düzəldilmiş ev avadanlığının və zینət əşyalarının üzərinə həkk olunmuş müxtəlif rəsmlər Qarabağda hələ qədim zamanlarda təsviri sənətin mövcud olduğunu sübut edir.

Qarabağın zəngin demir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Dulusçuluq isə Qarabağda sənətkarlıq istehsalının ən qədim sahələrindən olub bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Mütəxəssislər sənətin bu sahəsinin meydana çıxmasını neolit dövrünə aid edirlər.

Bəşər sivilizasiyasının ilkin meydana gəlmiş ərazilərindən biri də Azərbaycanın ayrılmaz guşəsi olan Qarabağ ərazisidir. İlk növbədə buna səbəb insanların yaşaması üçün mülayim və münasib təbii şərait olmuşdur. Ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, Qarabağda yaşamış qədim insanlar tarix boyu şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək çoxsaylı mədəniyyət əsərləri yaratmışlar və onlardan biri də memarlıqdır.

Öz köklərilə ta qədim dövrlərə gedib çıxan Qarabağ təsviri sənət ənənələri özündə neçə-neçə nəsillərin bədii təcrübəsini yığıb saxlamışdır. Bura Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonlarındakı qayaüstü rəsmlər, zəngin bəzəyə malik əmək alətləri və məişət əşyaları, öz gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə nadir olan xalçaçılıq sənəti, zərgərlik əşyaları və s. daxildir. Həmçinin öz nəfisliyi və zərifliyi ilə seçilən memarlıq abidələrini – məscidləri, məqbərələri, sarayları və onlar üzərindəki kaşı naxışlarını da xatırlamamaq mümkün deyil. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətinin

özünəməxsus «genofond»unu yaratmış, onun zəngin irsini təşkil etmişdir. Həmin irs XIX yüzilin ortalarından yeni tendensiyalarla daha da dolğunlaşmışdır. Məhz bu dövrdə, güclənməkdə olan Rusiya –Azərbaycan bədii və mədəni əlaqələrinin güclənməsinin təsiri altında Qarabağ incəsənətində tədricən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi və bu da milli incəsənətdə yeni realist xüsusiyyətlərin meydana çıxması ilə nəticələndi. Bu dövrün əsas nümayəndələri kimi istedadlı fırça ustaları Mir Möhsün Nəvvab, şair və rəssam Xurşidbanu Natəvan və bir çox digərləri çıxış edirdi.

Bədii yaradıcılıq prosesində Qarabağ rəssamları Mir Möhsün Nəvvab və Xurşudbanu Natəvanın yaradıcılıqları unikal bir tarixi hadisədir.

Qarabağın sənət və sənətkarlığının öyrənilməsi Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmışdır.

Bəli, Qarabağ dünya mədəniyyətinə çox nadir incilər bəxş etmiş bir diyardır. Qarabağ bütünlükdə mədəniyyətimizin, musiqimizin beşiyidir. Təkcə XIX yüzildə balaca bir şəhər olan Şuşada 95 şair, 22 musiqiçi, 38 xanəndə-müğənni, 16 rəssam, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim yetişmişdi.

I FƏSİL

QARABAĞ TARIX BOYUNCA

1.1. "Qarabağ" adı necə meydana gəlib?

Öncə adaçımı haqqında. "Qarabağ" adının açımı ilə bir çox Azərbaycan və dünya alimləri məşğul olmuşlar. Onlardan Rəmzi Yüzbaşov qara sözünün vaxtilə «rəng», «ağır», «qərb», «böyük», «qoçaq», «sıx», «qalın», «çoxluq» mənasında işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, Qarabağ sözündəki qara sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər mənasını daşıyır.

Ş. Sədiyev "Qarabağ" sözünün yaranma tarixindən danışır və onun sırf Azərbaycan adı olduğunu qeyd edir¹.

Mirəli Seyidov qara sözünü "rəng, pis, bədbəxt, güclü, başçı", bağ komponentini isə "düyün, ip, meyvə ağacı əkilmiş sahə" anlamı ilə səciyələndirir.

A. N. Kononov türk mənşəli toponimlərin semantikasını ilə bağlı bir sıra qanunauyğunluqları açıb göstərmişdir. Xüsusilə tərkibində «ağ» və «qara» sözləri olan toponimlərin çox geniş arealda səpələnməsi və bu sözlərin hansı mənada işlənməsi barədə onun maraqlı fikirləri var.

Bildirdiyimiz kimi bəzi alimlərə görə, «Qarabağ» sözü iki hissədən (qara+bağ) sözlərdən ibarət olub «qara meşə, yaxud bağ» mənasını daşıyır. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrinə Qarabağ geniş və sıx bağları olan bir diyardır. Ağacların sıxlığı səbəbindən onların yaşıl rəngi qaraya çalır.

Bəzi alimlərə görə «Qarabağ» sözü «xalq və bağ», böyük bağ» mənasını kəsb edir.

X. D. Xəlilova görə, Qarabağ toponiminin mənası haqqında müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri budur ki, ölkədə «qara üzüm» yetişdirildiyindən və yaxud ölkədə guya «qara yarpaqlı» bağlar olduğundan ona Qarabağ deyilmişdir. Şamil Cəmşidov isə Qarabağ sözünü «şimal-qərb bağı» kimi izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrinə, Qarabağ düzünə ad Beyləqandan verildiyi üçün (Qarabağ düzü Beyləqan şəhərinin şimal-şərqində olmuşdur) o, belə adlandırılmışdır.

Fərziyyə müəlliflərini ən çox çaşdıran «qara» sözü olmuşdur. Şamil Cəmşidovdan başqa onlar hər yerdə «qara»-ni rəng kimi başa düşdükəndən, Qarabağı «qara üzümlü», «qara yarpaqlı bağ» kimi izah etməyə çalışmışlar. Respublika toponomikasında qara ilə gələn coğrafi adların tədqiqi qaranın vaxtilə «rəng», «ağır», «böyük», «qoçaq», «sıx», «qalın», «çoxluq» mənalarında işləndiyini müəyyən etmişdir.

Güney Azərbaycanda və əski mənbələrdə yazılış və deyilişdə «Qarabağ», yaxud «Qarabağ» sözlərinin hansının düzgün olmasını müəyyənləşdirdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, «qərə» deyiliş zamanı «qara»dır. Digər tərəfdən «qərə» də düzgün deyil. Ona görə ki, «a» saiti türk dilində qalın saitlər zümresindədir. Ahəng qanununa görə, bir söz daxilində iki qalın yaxud nazik saitin qoşalaşması düzgün deyildir. Qrammatika baxımından «Qarabağ» sözü daha düzgündür.

İslam Ensiklopediyasında Qarabağ haqqında yazılır: «Azərbaycanda Kür və Araz çayları ilə Göyçə göl arasındakı tarixi Arran dağlıq bölgəsi ilə bu bölgəyə bağlı ovalardan ibarət bir əyalətin və XVIII yüzildə bu əyalət daxilində qurulan müstəqil bir türk xanlığının adıdır. XVII yüzilin ortalarında Azərbaycanı ziyarət etmiş olan Adam Oleari Beyləqan, Bərdə və Gəncə ilə bərabər, Tiflis, İrəvan, Maku, Naxçıvan və Ordubadı da idxal

¹Sədiyev Ş. "Qarabağ" sözünün mənası // Elm və həyat, 1963, 13

etmək surətiylə Qarabağın hüduqlarını ərəb hakimiyyəti dövründəki Arranın idari hüduqları ilə birləşdirməkdir.

“Qarabağ” sözünün iştirakı hələki əsaslı bir sürətdə izah edilməmiş deyildir. Ümumi olaraq bu əyalətin, yüksək vadilərinin qara və verimli torpağı sayəsində, Qarabağ adını aldığı iddia edilməkdir. Qarabağın qara və bağ kəlimlərinin tərkibindən ibarət «siyah bağça» mənasına gəldiyi də irəli sürülür; fəqət “Qarabağda bağ olmaz-qara saxım ağ olmaz” misraları ilə başlayan çox məşhur bir azəri xalq türküsü, bu qənaəti alt-üst edər mahiyətdədir. Şirvan eyni adı daşıyan bir şəhərə izüfətlə, belə bir ad aldığı iddiası düşünülərsə, Qarabağın da eyni şəkildə meydana gəldiyinə ehtimal verilə bilər, Övliya Çələbi (“Səyahətnamə” və Şükri «Səlimnamə»-dən nəqlən, Hammer (Dövləti-Osmaniyyə) tərəfindən biri Naxçıvan və digəri Təbriz ətrafında göstərilən iki Qarabağ şəhəri ilə Göyçə gölün cənubi şərqindəki Qarabağ dağı və Cahannümanın Şirvanda göstərdiyi Qarabağlar bu ehtimali təkviyə edər kimi görünür. Qarabağın türkçə etnik bir mənşədən gəldiyi də varid ola bilər. Qarabağlı, Qapadağlı, Qaraqoyunlu, Qaradəmirçili, Qarapirimli, Qarasərkarlı, Qaradolaq, Qarabulaq, Qaralar, Qaradonlu, Qapaxanlı, Qaracalı, Qarabengi, Qarabayramlı, Qaravəlili, Qaraçinar kimi, «Qara» ilə başlayan yer adlarının bolluğu da diqqət nəzərini çəkməkdədir.¹

Azərbaycandakı “Qarabağ” toponiminin adı ilk dəfə 1284-cü ildə tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin məktublarında çəkilir. Buna münasibətini bildirən Q. Qeybullayev qeyd edir ki, Rəşidəddinin əsərindəki «Qarabağ» adı «Qarabağ düzü» mənasında işlənmişdir.² Bu adın zonanın dağlıq hissəsinə nə vaxtdan şamil edildiyi hələ qaranlıqdır. Hər halda bir şey aydındır ki, «Qarabağ» toponimii türk mənşəlidir və bu adın dağlıq əraziyə aid edilməsi

¹ İslam Ensiklopedisi, səh.213-214

² Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, 1990)

de məhz türk dillərində danışan əhalinin mövcud olduğu bir şəraitdə baş verə bilərdi.

Qarabağ adının bu bölgəyə verilməsi tarixi Məhərrəm Bayarın «Altı min illik türk yurdu—Qarabağ» adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır: «Arran adı ilə tanınan bu bölgə müsəlman türklərin bura gəlişindən sonra «Qarabağ» adını almışdır. Gəncə və Gəncənin cənubundakı dağlıq bölgələrə, Kür çayı boyunca güney ərazilərə monqollar dövründə «Qarabağ-Arran» deyilirdi».

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyaləti adını qədim Qarabağ şəhərindən almışdır. Toponimçi R. Yüzbaşov Qarabağ şəhərinin VII yüzildən mövcud olub, XVIII yüzildə süqut etməsi fikrindədir.¹ XVII yüzil alman səyyahı A. Olearinin tərtib etdiyi xəritədə Qarabağ şəhərinin Füzuli rayonunun Horadiz dəmir yol stansiyasından şərqdə, Cənubi Azərbaycanda, Aslanduz kəndi yaxınlığında Qarasu çayının Araza tökülən mənsəbinə yaxın ərazidə olduğu göstərilir.

Z.Şirvani, Qarabağ şəhərini belə təqdim edir: “Qarabağ, Azərbaycanın şəhərlərindəndir və cənnətə oxşar yerdir və orada hər şey bolluqdur. Milləti türk dilli və məzhəbləri imamiyədir.”²

Tədqiqatçılardan Qarabağın etnonim olması fikrində olanlar da var.

X yüzil müəllifi Konstantin Baqryanarodnu Qarabağ terminini peçeneq tayfalarından biri kimi səciyyələndirir. Azərbaycan alimi Qiyasəddin Qeybullayev bu fikrə tərəfdar çıxır.

Q. Qeybullayev deyilənlərdən belə nəticəyə gələrək qeyd edir ki, peçenek-kəngərlərin Qarabağ adlı tayfasının həm Albaniyanın qərbində və həm də Naxçıvanda kəngərlərin içərisində yaşaması şübhəsizdir.

Artsaxa peçeneqlərlə bağlı qədim və müasir toponimlər də orada Qarabağ tayfasının qədimdən məskən olduğuna dəlalət edir

¹ R. Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş. Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972, s. 63-64

² Hacı Zeynalabidin Şirvani – Büstanüssəyahə - səh. 420, 64, 481

və 1284-cü ildən məlum olan [Rəşid-ad-Din. Perepiska. M. 1971. st. 243-244]. "Qarabağ" toponimini məhz həmin tayfanın adı ilə əlaqədar yarandığını göstərir.¹

Bu mütəxəssislərin fikrinə, «Qarabağ» adının Azərbaycanda yayılması indiki Qarabağın dağlıq hissəsində, V-X yüzillərdə «Arsax» kimi tanınan ərazidə yaşamış peçeneqlərlə bağlı olmuş və bu ad sonralar ərazinin düzən yerlərinə şamil edilmişdir.

Qarabağın etnonim olmasını təsdiq edən müəlliflərin içində Sara Aşurbəyli də var. Sara Aşurbəyli "Qarabağ" toponiminin bağ komponentinin baq (bak, bağı) qəbiləsinin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda daha geniş ərazini əhatə edən Qarabağ mənbələrində əksər hallarda, «Arran Qarabağı» kimi verilir. «Arran Qarabağı» termininə ilk dəfə Fəzlullah Rəşidəddinin «Cəme-ət-təvərix» əsərində 1284-cü ilin hadisələrindən oluncəkən təsadüf edilir. Müəllif, eləcə də, dövrün tarixçiləri, bu ərazini «Arran Qarabağı» (Qarabağ-e Arran) adlandırmaqla onu başqa Qarabağlardan, ilk növbədə, Türkmənistanın cənubi-şərq və Əfqanıstanın şimali-qərb ərazilərində mövcud olmuş «Badğis Qarabağı»ndan fərqləndirmək istəmişlər. Qarabağ adı toponim kimi geniş yayılıb.

Bunlar mötəbər və dəyərli lüğət kitabları və refrenslərin bir parçası idi ki, Aranı, açıq-aşkar Azərbaycanın bir vilayəti qeyd edənlər və bu həqiqəti, böyük erudit Mirzə Məhəmməd xan Qəzvinini, öz qeydlərində belə mükəmməlləşdirib: "Dəfələrlə yenə adı dəyişildi və Qarabağ, Ərranın yerinə gəldi."²

1727-ci ilə aid sənəddə Naxçıvanda Qarabağlar adlı kəndin adı çəkilir. Qarabağ adlı xarabalıq Qars əyalətində, Karabaklı toponimii Stavropol əyalətində, Qarabağ və Qarabağlı

¹R. Eyvazova, Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, 1995, səh. 190-195.

²Qəzvinin qeydiyyatı (II) – səh.40.

adlı toponimlər Volqaboyunda, Orta Asiyada (Özbəkistanda Karabak), Cənubi Azərbaycanda və b. yerlərdə var.

Vaxtilə Qərbi Azərbaycanın Üçmüəzzin (Eçmişdzin), Ağcaqala, Maku, Dərəkənd, Vədi, Sürməli, Kərai ərazilərində də Qarabağ, Qarabağlar, Qarabağlı, Qarabağlı-Kəbir, Qarabağlı-Səğir, və s. yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda eyni zamanda «Surxab Qarabağı» (və ya «Kiçik Qarabağı») və «Təbriz Qarabağı» adlı yerlər də var idi. Şərəfəddin Əli Yəzdi yazır: «...Qəbələ ərazisində möhtəşəm orduya birləşdilər... Sorx (bəlkə də, Surxab) qalasını da tutub yerlə yeksən etdilər və Surxab Qarabağına gəldilər. (Sahibqıran) ordan çıxıb Kür çayı sahilində məskən saldı». Müəllifin məlumatından bəlli olur ki, "Surxab Qarabağı" Qəbələ ilə Kür çayının arasında Surxab qalası yerləşən ərazidə mövcud olmuşdur.

Qarabağ toponiminin yayılma arealı görüldüyü kimi genişdir. Əfqanıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, İran, Şimali Qafqaz və digər ərazilərdə Qarabağ toponimləri qeydə alınmışdır. Elə bütün bunlar da Qarabağ toponimini etnobinlə əlaqələndirməyə bizə haqq qazandırır. XIX yüzildə Qafqazda noğoyların, Moldovada qaqauzların arasında Qarabağ adlı tayfa olmuşdur.

Tarixçi Vaqif Piriyyəvin fikrinə, «Qarabağ» adının Azərbaycanda və o cümlədən, Arranda işlənilməsi və tezliklə geniş şəkildə yayılması Hülakular (Elxanlılar) dövlətinin təsisi nəticəsində burada yeni türk-monqol tayfalarının məskunlaşması ilə bağlamaq daha məntiqi olardı.¹

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, "Qarabağ" anlayışının meydana gəlmə tarixi barədəki mülahizələr də yekdil deyil və bu səbəbdən mübahisəlidir. Bir sıra mənbələrdən aydın olur ki, artıq XII-XIII yüzillərdə Qarabağ adı məşhurlaşaraq yazılı ədəbiyyata düşmüşdür.

¹Vaqif Piriyyəv, Azərbaycan 13-15 əsrlərdə, Bakı, «Nurlar», 2003, səh.97-108..

Lakin tədqiqatçıların istinad etdikləri "ilk yazılı məlumat"ların onların özünə də inandırıcı görünmədiyi aydınlaşır. Məsələn, Rəşid Göyüşov mülahizəsində davam edərək yazır: "Bu heç də o demək deyildir ki, "Qarabağ" sözü XII-XIV yüzillərdə yaranmışdır. Çox güman ki, o uzun müddət şifahi surətdə geniş xalq kütlələri arasında işləndikdən sonra yazılı ədəbiyyata düşmüşdür". Başqa müəlliflər, məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanov Babək hərəkatının ilk dəfə Qarabağda başladığını, Coğrafiyaşünas-toponimist Rəmzi Yüzbaşov VII-XVII yüzillərdə Qarabağ adlı mühüm bir şəhərin mövcud olduğunu, İran Azərbaycanından Kiçik Qafqaza gedən böyük ticarət yolunun məhz bu şəhərdən keçdiyini bildirmişlər. O, yazırdı: "Bu şəhərin XVII yüzilin birinci yarısına qədər mövcud olması haqqında dəqiq kartoqrafik məlumat əldə edilmişdir. XVII əsrin birinci yarısında alman səyyahı Adam Olearinin tərtib etdiyi "İran sultanlığı" adlı xəritədə Qarabağ yaşayış məntəqəsi 39° şimal en dairəsi ilə 82° 20 şərq uzunluq dairəsinin kəsişdiyi nöqtədə göstərilir... Zənn edildiyinə görə, həmin şəhər XVII-XVIII əsrlərdə baş vermiş müharibələr nəticəsində dağılıb məhv olmuşdur"¹

Baharlı məsələyə 1888-ci ildə bir qədər ümumi şəkildə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: "Şuşa qalası qədim deyil, 150 və ya 160 ildir ki, bina olub... Belə ki, bəndə 80 təliqə üzə ki, böyük xəlifənin dəftərxanasında var və keçən padşahlardan verilib və təliqələrin tarixi 600 il, 500 il, 400 il, 300 il olur... O təliqələrdə Qarabağ və Şirvan və Gəncə və Bərdə yazılıbdır... Amma məlum deyil ki, şəhər imiş və yain ki, mahalın adıdır. Və bir də ki, mahala Aran deyirlər"²

"Qarabağ" sözünün etimoloji kökünün ibtidai azərbaycanlının od və su ilə bağlı ilk inamı ilə əlaqələndirilməsi və "Böyük

¹ Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər ser., 1969, 12, s.92

² Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, "Yazıçı", 1991, səh.272.

müqəddəs bağ" mənasını verməsi barədəki mülahizələr də maraqlı doğurur.

Qeydlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu gün Qarabağ ətrafında gedən əsassız münaqişə və mübahisələrə bəhanə verən səbəblərdən biri bu qədim diyarın tarixi keçmişinin və mədəniyyətinin vaxtında yetərincə öyrənilməməsi və əsl həqiqətlərin ortaya qoyulmaması ilə əlaqədardır. O cümlədən, Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatımızda təşəkkül və inkişafı mərhələlərinin tədqiqi məsələlərinin yetərincə araşdırılmamasıdır.

1.2. Qarabağın qədim tarixi

Qarabağ dünyanın insan yaşayışı üçün ən əlverişli, ən qədim zonalarından biridir. Buna görədir ki, dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri Qarabağ ərazisində aşkar edilmişdir. Bu ərazidəki Azıx və Tağlar mağaraları **paleolit** dövrünün abidələridir. Azıx mağarasında aparılan qazıntılar Qarabağ ərazisində insanın 1 milyon 200 min il əvvəldən yaşadığını təsdiqləyir. Min illər Quruçay dərəsindəki mağaralarda düşərgə salıb yaşayan insanlar burda özərinə məxsus mədəniyyət yaratmışdılar ki, o da arxeoloji mədəniyyətlərdən biri olan "Quruçay arxeoloji mədəniyyəti"dir.

Quruçay mədəniyyətinin varisləri Qarabağ ərazisində mezolit və neolit dövründə də özərinə məxsus maddi-mədəniyyət yaratmışdılar. Burda yaşamış əhəlinin neolit dövründə ovçuluqdan maldarlığa, yığıcılıqdan əkinçiliyə keçməsi ilə mənimləmə təsərrüfatı istehsal təsərrüfatı ilə əvəz edilmişdi. Lakin **mezolit** və **neolit** dövrü Qarabağ regionunda zəif öyrənilmişdir.

E.ə. VI - V minilliklərdə Qarabağ ərazisində yaşayan qəbilə və tayfalar ilk dəfə metalları – mislə tanış olmuşlar. Qarabağın dağlıq hissəsində mis yataqlarının geniş yayılması Azərbaycan ərazisində mislə ilk tanışlığın burda baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Qarabağ ərazisində aşkar edilmiş çoxlu və

zəngin abidələr tunc dövründə burda əhalinin sıx yaşamasından xəbər verir. Qarabağ ərazisində **tunc dövrü** abidələri içərisində Füzulidə Qaraköpəktəpə, Ağdamda Üzərliktəpə, Xocalıda Xocalı abidələri öz zənginliyi və möhtəşəmliyi ilə fərqlənirlər. Qarabağ ərazisində bir sıra qəbir abidələri - kurqanlar, torpaq və daş qutu qəbirlər və s. də tədqiq edilmişdir. Qarabağ Qafqazda ən mühüm metallurgiya və dulusçuluq mərkəzlərdən biridir. Üzərliktəpə abidəsinin tədqiqi bu regionda şəhər mədəniyyəti izlərinin tunc dövründən meydana çıxdığını söyləməyə əsas verir.

Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatında bir sıra yeniliklər baş vermiş, yeni sahələr - üzümçülük və bağçılıq təsərrüfatları yaranmış, süni suvarmadan istifadə edilmişdi. Maldarlıq əkinçilikdən ayrılmış və yaylaq-qışlaq maldarlıq forması yaranmışdı. Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayış genişlənmiş və burda daimi yaşayış yerləri meydana gəlmişdi.

Tunc dövründə Azərbaycanda yaranmış üç böyük arxeoloji mədəniyyətin biri də Qarabağ ərazisində formalaşmış "Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti"dir. Bu mədəniyyətlərin formalaşması həmin ərazidəki əhalinin etnik konsolidasiya prosesində olmasının əlamətidir. Qarabağ ərazisində bu proses Tunc dövründə başlamışdır.

E.ə. I minillikdə Qədim Şərqi Assuriya, Urartu, Midiya, Əhəmənilər kimi güclü dövlətlər Azərbaycanın cənub ərazisinə müdaxilələr edərdilər, lakin onların Azərbaycanın Arazdan şimaldakı hissəsinə, o cümlədən Qarabağ ərazisinə müdaxiləsi yox dərəcəsidir. Qədim Şərqi yazılı mənbələrində Qarabağa dair bir məlumata təsadüf etmirik. Lakin burda yaşayan tayfaların Ön Asiya ilə iqtisadi və mədəni əlaqədə olması şübhəsizdir.

E.ə. VIII yüzilin sonu VII yüzilin əvvəllərində Cənubi Qafqaz və Ön Asiya kimmer-sak-skif tayfalarının hücumlarına məruz qalır. Dərbənd vasitəsi ilə Azərbaycana gələn sak-skif tayfaları burda öz padşahlıqlarını yaradırlar. Sonrakı antik müəlliflər onların yaşadığı ərazini Sakasena adlandırmışlar.

Beləliklə, Qarabağın ilk adlarından biri – Sakasena adı qeydə alınır. Qarabağ ərazisində Sakasena, Arsaq inzibati vahidləri sakların adı ilə bağlı olmuşdur. Midiya dövləti gücləndiyi dövrdə Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarının, o cümlədən Qarabağın onun təsiri altına düşdüyünü ehtimal etmək olar.

E. ə. VI yüzilin ortalarında meydana çıxan Əhəmənilər dövləti öz təsirini Böyük Qafqaz dağlarına qədər yaymış, Qarabağ ərazisini də nominal olaraq özünə Əhəmənilərə təbə etdirilmişdi. E.ə.I minilliyin ikinci yarısında Qarabağ ərazisində yaşayan tayfalar alban tayfa ittifaqına, daha sonra e. ə. III yüzildə yaranmış Albaniya dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdular. Mənbələrdə bu ərazidə yaşayan uti, qarqar, saqdey, sakasen və digərlərinin alban tayfaları olduğu qeyd edilir.

Alban arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Kürün sağ sahilə Albaniyanın hakimiyyəti altında idi. Hətta Albaniya dövlətinin paytaxtı V yüzildə Qarabağ ərazisinə - Bərdəyə köçürülmüşdü. Qarabağ daha sonra - VII – VIII yüzillərdə isə bu ərazi Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Albaniya dövlətinin ərəb işğalı nəticəsində süqutundan istifadə edən erməni kilsəsi alban kilsəsini ərəblərin vasitəsi ilə özünə təbə edərək, burda qriqorianlığı yaymağa başladı. Qarabağın dağlıq zonasında yaşayan əhalinin bir hissəsi qriqorianlaşdırıldıqdan, sonra onların erməniləşdirilməsinə şərait yarandı. Lakin buna baxmayaraq, öz keçmişini unutmayan və alban ruhunu itirməyən albanlar IX yüzildə Dağlıq Qarabağ ərazisində alban knyazlığını bərpa etdi. XIII – XIV yüzillərdə Xaçın knyazlığı yarandı. Dağlıq Qarabağın xristian əhalisi öz keçmişini unutmamışdı onlar sonralar da XVIII yüzilin birinci yarısında rus çarı I Pyotra yazdıqları məktubunda özləri göstərirlər ki, biz erməni deyilik, bizim əcdadımız albanlardır.

Beləliklə, ta qədim zamanlardan Qarabağ erməni yox, əzəli və əbədi Azərbaycan torpağıdır və buranın əhalisi isə azərbaycanlıların əcdadıdır.

1.3. Qarabağ orta çağda

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, XIII-XIV yüzillərin farsdilli mənbələrində «Dağlıq Qarabağ» termininə təsadüf olunmur. Göründüyü kimi, siyasi-coğrafi məkan olaraq tarixdə həmişə "Dağlıq Qarabağ" deyil, bütöv halda, yəni Qarabağın bütün ərazisini - dağlarını, düzənlerini əhatə edən ümumi bir "Qarabağ" anlayışı olmuşdur. Başqa sözlə, "Dağlıq Qarabağ" anlayışı çox sonraların "məhsuludur", separatçılıq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Adicə məntiq də bunu sübut edir: əgər Dağlıq Qarabağ varsa, deməli düzən və ya aran Qarabağ da var! Reallıq da belədir: bu gün Azərbaycanda həm Dağlıq Qarabağ var, həm də Aran Qarabağ (yəni düzən Qarabağ)!

Qarabağın tarixən bir-birilə sıx iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuş dağlıq və dağətəyi əraziləri coğrafi baxımdan Arranın tərkib hissələri idi. Bəzən Qarabağ ilə Arranı eyniləşdirib vahid ərazi kimi də verirdilər. Arran, göstərildiyi kimi, daha geniş ərazini əhatə edən inzibati-coğrafi bölgə olub, Azərbaycanın bir hissəsi hesab olunmuş və Elxanlılar (Hülakular) dövlətinin inzibati ərazisinə əyalət kimi daxil edilmişdir. Qarabağ, Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Əhərinin təbiri ilə desək, «Arranın paytaxtı», daha doğrusu, onun mərkəzi hesab olunurdu. Həmdullah Qəzvini isə Qarabağın Araz çayına qədər uzandığını, Arazın Qarabağın sərhəddi olduğunu qeyd edir. Göyçə dənizinin şimalında yerləşən Zəgəmin və Beyləqanın Qarabağa aid edildiyini, Qarabağın ərazicə Şirvanın baş hissəsində, yəni onun sərhəddində yerləşdiyini əks etdirən faktları, Qarabağ ticarət yolunun Kür-Araz qovşağından başlayıb Tiflisə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, XIII-XIV yüzillərdə Qarabağın ticarət yolunun Kür-Araz təxminən eyniliyi barədə mülahizə irəli sürmək olar. Həmdullah Qəzvini Qarabağ ticarət yolunun Kürün Araz ilə birləşdiyi yerdən Tiflisə kimi 54 fərsəng olduğunu qeyd edir. Müəllif daha sonra

həmin yoldakı əsas şəhərləri və yaşayış məntəqələrini sadalayır və onların arasındakı məsafələri göstərir. Onun qeyd etdiyi rəqəmlərin ümumi cəmi də 54 rəqəmini verir. Bunun təxminən 40 fərsəngi Gürcüstan sərhəddinə kimi olan ərazidən keçir. Bununla belə Qarabağ ilə Arranın eyni əsərlərdə həmcins üzv kimi işlənilməsi onların eyniliyi barədəki mülahizəni şübhə altına alır: F. Rəşidəddinin «Mükəttəbat»ında «Qarabağ, Muğan Arran və Şəki vilayətləri-300 fəddan» faktında Arran və Qarabağ ayrı-ayrı əyalətlər kimi verilir. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, «Qarabağ» istilahı XV-XVI yüzillərdə «Arran» adı ilə yanaşı işlənmiş, bəzən onu əvəz etmiş, inzibati-ərazi baxımından isə Arranın mərkəzi sahələrini əhatə etmişdir. Qarabağ dağlıq və dağətəyi yerləri birləşdirən vahid ərazidən ibarət olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ sonralar təxminən göstərilən ərazini əhatə etmişdir və İran alimi Məhəmməd Cavad Məşkurun son yüzildə Kürdən şimaldakı ərazilərin də «Qarabağ» kimi adlandırıldığı fikri tarixi həqiqətdən uzaqdır. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının «Qarabağ tarixi» əsərində oxuyuruq: «Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhəddi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər-Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəməddil və Dəmirçi-Həsəni camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları rus istilahı ilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhəddi Kür çayına qədər-Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır».¹

¹ Qarabağnamələr, 1-ci kitab, Bakı, 1989, səh. 107-108.

Qarabağın dağlıq hissəsində, Arsax və Uti ərazilərində XII-XIII yüzillərdə Xaçın knyazlığı mövcud idi. «Əcaib əd-dünya»da qeyd edildiyi kimi, Xaçın Arranın tərkibində mahal olub çətin keçilən dağlıq və meşəlik əraziləri əhatə edirdi. Ağdam ərazisində, Xaçınçayın sağ sahilində yerləşən Xaçın (Xoxanaberd) qalası knyazlığın mərkəzi və əsas istehkamı sayılırdı. Xaçın təxminən XX yüzilin əvvəllərindəki Cavanşir qəzasının ərazisini əhatə edirdi. Xaçın knyazlığının təsisi qədim Alban dövlətinin kiçik bir ərazidə yenidən bərqərar olması demək idi. Knyazlığın ən parlaq dövrü «Alban çarlığı», «Albaniya ucqarları sahibi», «Xaçın ölkəsinin knyazı» kimi məşhurlaşmış Həsən Cəlalın hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Həsən Cəlalın nəslə, T.I.Ter-Qriqoryanın yazdığı kimi, mehranilərin böyük alban knyazlığı nəslinə gedib çıxır. Onun erməniləşdirilməsi reallıqdan uzaqdır; I.A. Orbeli bir tərəfdən Xaçını «qədim Albaniyanın bir hissəsi» hesab edir, digər tərəfdən isə Həsən Cəlalı «erməni çarlığı» kimi qələmə verir. Şəxsən yazdırdığı epigraflıq abidələrdə özünü «Alban çarlığı» adlandıran Həsən Cəlalın erməniləşdirilməsi Xaçının erməni ərazisi olmasını göstərməkdən başqa bir şeyə xidmət etmir.

Xaçın knyazlığı XIII yüzilin əvvəllərində monqolların və xarəzmşah Cəlaləddinin hücumlarına məruz qalır. Monqollar 1220-ci ildə Albaniyaya hücum edib burdan Ermənistan və Gürcüstana soxulmaq istəyirlər. Knyaz Həsən Cəlal böyük hədiyyələrlə monqol sərkərdəsi Cuci Buğanın hüzuruna gedir, ona itaət edəcəyini bildirir və bununla da, malikanələrinin hakimi kimi tanınır. Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşləri dövründə isə Həsən Cəlal vəzir Şərəfəlmülkün təqibinə məruz qalır və ona 10.000 dinar qızı pul (bərberi) verməli olur. Həsən Cəlal Xaçın-alban knyazlığını daha da möhkəmlətmək və öz istiqlaliliyyətini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə 1251-ci ildə Batı xanın hüzuruna gedir, bəzi yerlərin ona verilməsi və eyni zamanda, alban katalikosu Nersesin əmlakının vergilərdən azad olması barədə fərmanlar ala bilir.

Həsən Cəlal monqollardan istifadə etmək naminə onlarla sıx qohumluq əlaqəsi yaratmağa çalışır, üç qızını monqol sərkərdələrinə əvə verir. O, 1255-ci ildə Batı xanın oğlu Sərtanla Monqolustana Menqu xanın yanına gedir və 5 ildən sonra qayıdır. Məlum olduğu kimi, 1253-cü ildə Kilikiya erməni çarı I Hetüm də monqol xaqanı Menqu xanın «yardımından» istifadə etməyə cəhd göstərmiş və Qaraqoruma gedərək onunla müsəlmanlara qarşı ittifaq bağlamışdı. Həsən Cəlalın zamanında bir sıra tikintilər, o, cümlədən, 1240-cı ildə Qansazar monastırı inşa olunur, onun məsləhəti ilə Musa Kalankaytıklunun məşhur «Albanların tarixi» əsərinə Albaniyanın XIII yüzil tarixini əks etdirən dörd fəsil əlavə olunur. Xaçın knyazlığı Həsən Cəlalın vaxtında öz səlahiyyətini qoruyub saxlaya bilir. Həsən Cəlalın 1261-ci ildə şahzadə Arqunun əmrilə öldürüldükdən sonra onun oğlu Atabey knyaz təyin olunur və 1287-ci ilədək hakimiyyət sürür.

Qarabağ Arranın tərkib hissəsi kimi, XIII-XIV yüzillərdə Azərbaycanda baş vermiş ictimai-iqtisadi hadisələrin mərkəzlərindən biri idi. Elxanlıların daima Qarabağda qışlamaları bir sıra dövlət səviyyəli hadisələrin burada baş verməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, monqol hökumdarlarının üçü (Qazan xan, Arpa xan və Ənuşirəvan) səltənət taxtına Qarabağda çıxmış, ikisi isə (Arqun xan, Əbu Səid) Qarabağda vəfat etmişlər. Qarabağda baş vermiş hadisələrin bir qismi tarixçilər tərəfindən Arrana aid edilərsə də, Qarabağın bilavasitə özünə şamil olunan faktlar əsasən vilayətin bu dövrdəki tarixini, qısa olsa da, işıqlandırmaq mümkündür.

Qeyd olunduğu kimi, Qarabağ ilk dəfə yazılı mənbələrdə 1284-cü ilin hadisələrinin şərh zamanı xatırlanır. Bu ildə monqol hökmdarı Sultan Əhməd mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmış Qonqkurtayı, əlaltıları ilə birlikdə, Arran Qarabağında öldürür. 1291-ci ildə monqol hökmdarı Arqun xan Arran Qarabağında vəfat edir. 1295-ci ildə Qarabağda dövlət əhəmiyyəti kəsb edən

mühüm hadisə baş verir: Qazan xan həmin il noyabrın 3-də Arran Qarabağında sultanət taxtına çıxır.

Qarabağ 1318-ci ildə elxanlılarla qızılordalılar arasında gedən müharibələrin meydanına çevrilir. Əbu Səid Özbək xanın hücum etdiyini eşidib düşməne qarşı qoşun hissələri göndərir. Əmirlər Özbəyin həmləsini dəf edərək qayıdib Qarabağda məskən salırlar. Əbu Səid Qarabağa daha çox diqqət yetirir, onun təbii şəraitini, coğrafi mövqeyinin, xüsusilə şimal istiqamətindən gözlənilən vaxtaşırı hücumlara qarşı mübarizədəki rolunu nəzərə alaraq vilayətin möhkəmləndirilməsinə çalışır. O, öz bacısı Satibəy xatunu və bacısı oğlu Surğanı Qarabağa göndərir. 1333-cü ildə Qarabağın idarəsi Əbu Səidin fərmanı ilə Məhəmməd bəy Quşçuya tapşırılır. 1334-cü ildə Məhəmməd bəy Quşçu bir sıra emirlərə ittifaqa girib, Sultaniyyədə Əbu Səidə qarşı iğtişaş qaldırır və son nəticədə tutularaq həbs olunur. Qarabağın idarəsi Əmir Surğan Sulduza tapşırılır.

1335-ci il Qarabağ tarixində əlamətdar ilə çevirilir. Qızıl Orda qoşunlarının növbəti hücumunun qarşısını almaq və düşməne ciddi zərbə endirmək məqsədi ilə Əbu Səid Bağdad, Diyarbək və s. vilayətlərin qoşun hissələrini Arrana toplayır və özü də dövlət ayanları ilə Qarabağa gəlir. Lakin, o, feodal ara çekişmələrinin qurbanı olur və zəhərlənərək öldürülür. Fövqəladə vəziyyətlə əlaqədar vəzir Qiyasəddin Rəşidinin başçılığı ilə Əkrənc, Artuqşah bin Ələğü, Surğan və s. əmirlər və dövlət ayanları Qarabağda təcili olaraq Arpa Kavunu padşah elan edirlər. Arpa xan Özbəyin hücumunun qarşısını alır və Qarabağda məskən salır. Həmin ildə o, qoşunla Qarabağdan Marağaya gedir və özünü elxan elan etmiş Musa xana qarşı mübarizə aparır.

Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra mərkəzi dövlətin tənəzzülə uğraması, parçalanması və nəhayət, süqutu Qarabağa da öz təsirini göstərmişdi. Qarabağ hakimi əmir Surğan və anası Satibəy xatun Elxanlılar (Hülakular) dövlətində şiddətlənən feodal ara savaşlarının fəal iştirakçılarına çevrilirlər və demək olar ki, ən

mühüm məsələlərdə həlledici mövqe tuturlar. Bu, ilk növbədə, Sultan Ulcaytunun qızı, Əbu Səidin bacısı Satibəy xatunun Elxanlılar (Hülakular) dövlətinin hüquqi sahibi və taxt-tacın yeganə varisi olması ilə bağlı idi. Əmir Surğan Məhəmməd xan və onun himayədən olan Şeyx Həsən Cəlair ilə ittifaq bağlayıb Musa xana qarşı mübarizə aparır və qələbə əldə olunduqdan sonra yenidən Qarabağın idarəsi ona tapşırılır. 1338-ci ildən hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən köçəri əmirlər, ilk növbədə, çobanlılarla cəlairlər arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, Qarabağ, Arranın tərkib hissəsi kimi, Satibəy xatun və Əmir Surğanın sərəncamında qalır. Çox keçmədən, Qarabağ hakimi Satibəy xatun Şeyx Həsən Çobanlının təşəbbüsü ilə Elxanlılar (Hülakular) dövlətinin padşahı hesab olunur. Bu dövrdən başlayaraq Qarabağ uzun müddət çobanlıların və onların davamçıları olan əşreflilərin fəaliyyəti ilə bağlı tarixi hadisələrin mərkəzində durmuşdu.

1342-ci ildə Şeyx Həsən Çobani Əmir Yağı Basdını Qarabağa göndərir. Həmin ilin qışında Süleyman xan Sultan Ulcaytunun oğlu kimi tanınan və feodal ara çekişmələrində vasitəyə çevrilən Əbu-əl-Xeyri Qarabağda qətlə yetirir.

1343-cü ildə Qarabağ əmirləri Hacı Həmzə, Müləyim, Həsən Çobanlı Axtaçı və Hüseyn Ənbuğa Süleyman xana itaət etməkdən boyun qaçırır, özlərinə «Ulus əmirliyi» verilməsini tələb edirlər və məqsədlərinə nail olurlar. Qəddar çobanlı əmiri Məlik Əşrəf 1344-cü ildə Ənuşirəvanı padşah elan edir və Qarabağda qarətçiliklə məşğul olur. 1345-ci ildə Qarabağda Şirvanşah Kavusla Məlik Əşrəfin görüşü olur. Kavus Azərbaycandakı vəziyyəti nizamlamaq məqsədilə danışıqlar aparmaq üçün Qarabağa gəlir, lakin Məlik Əşrəfin qəddarlığının, yersiz cəzalarının şahidi olub geri qayıdır və bununla da, tərəflər arasındakı münacişələr artır. Məlik Əşrəf 1349-1350-ci illərdə Qarabağda Hacı Şəhrimanı öldürtdürür, vəzir Əbdülhey Həmmamini tutdurur. 1352-ci ilin baharında Məlik Əşrəf Qarabağdan Təbrizə qayıdır. O, Araxı keçib Əskişəhrə çatdıqda

Qarabağda Dəli Bəyazidin başçılığı ilə iğtişaş qalxır. Məlik Əşrəf Bəyazidi itaətə cəlb etməyə cəhd göstərsə də, buna nail ola bilmir. Onun göndərdiyi ilk qoşun dəstələri Dəli Bəyazid tərəfindən məğlub edilir. Dəli Bəyazid Muğan ərazisini ələ keçirir. Qarabağ iğtişasını asanlıqla yatıra bilməyəcəyini hiss edən Məlik Əşrəf Təbrizə gedir və Qarabağa güclü qoşun hissələri göndərir. Lakin, Dəli Bəyazid bu hissələri məğlubiyyətə uğradır. Məlik Əşrəf Əmir Ələkini İraq-İ Əcəmdən çağıraraq Dəli Bəyazidin üzərinə göndərir. Ələki Qarabağa çatdıqda Dəli Bəyazid ilə ittifaqa girir və Məlik Əşrəfə qarşı çıxır. Lakin, bir müddətdən sonra onların arasında münafiqlik baş verir. Dəli Bəyazid özünü öldürür, Ələki isə mağaraya girib gizlənir. Məlik Əşrəfin əmirləri Gəncə ilə Tiflisin arasında Leybarik adlı yerdə Ələkini tutub başını kəsirlər və Bəyazidin başı ilə birlikdə Məlik Əşrəfin hüzuruna aparırlar.

Məlik Əşrəfin zülmü Azərbaycan əhalisinin vətəni tərk etməsinə səbəb olmuşdu. Bir çox görkəmli şəxsiyyətlər, o cümlədən, Qazi Məhəddin Bərdəi Şirvanşah Kəvəsin razılığı ilə Qızıl Orda xanı Cəni bəyin yanına gedir və onu Azərbaycana dəvət edir. Cəni bəy Şirvan ərazisini maneəsiz keçib Qarabağa gəlir və Ağdamda əhali onun pişvazına çıxır. O, Qarabağdan Təbrizə gedib, Məlik Əşrəfi tutur və edam etdirir.

Məlik Əşrəfin edamı ilə (1356) çobanlı feodallarının ağalığına son qoyulur və çox keçmədən Azərbaycanda cəlairlərin hakimiyyəti başlanır. Lakin, çobanlıların mövqeyini bərpa etməyə cəhd atan Əxiciuq 1357-ci ildə Qarabağda əhalini yersiz müsadirələrlə və əlavə vergilərlə azaba salır. 1358-ci ildə cəlair Şeyx Uveysin qorxusundan qaçır. Çobanlı əmirləri Naxçıvanda Əxiciuqla birləşib, Arrana gəlirlər və iki aya yaxın Bərdə və Bəyləqanda qalırlar. Əxiciuq burada güclü qüvvə toplamaq niyyətində idi, lakin, o arzusuna çata bilmir. Şeyx Uveys əşrəflilərin Qarabağdakı ittifaqından xəbər tutub əmir Əli Piltəni qoşun hissələri ilə onların üzərinə göndərir.

Əli Piltən Şeyx Uveysə pis münasibət bəslədiyindən üç günlük yolu üç aya gedir və Dərəvürddə məskən salıb oturur. Əşrəflilərin Arranda olmaları Qarabağ əmirilərini narahat edirdi. Onlar Muğan tərəfələri ilə əlaqə saxlayıb, əşrəflilərə qarşı mübarizəyə başlayırlar və Təbrizdən kömək gözləyirlər, lakin, Əli Piltənin hərəkətindən qəzəblənən Qarabağ əmiriləri yenidən əşrəflilərlə birləşib, Piltənin məğlubiyyətə uğradırlar. Bunu eşidən Şeyx Uveys Qarabağa hücum etmək istəyir, amma, qışın oğlan çağı olduğundan Bağdada gedir. Əxiciuq Qarabağdan Təbrizə yollanır və şəhəri tutur.

Azərbaycan Cəlairlər dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra da əşrəflilər Qarabağa olan iddialarından əl çəkmədilər. Məlik Əşrəfin oğlu Dəmirdaş 1364-cü ildə Qızıl Ordadan gəlib, Qarabağa həmlə edir və hakimiyyəti ələ almağa cəhd göstərir. Lakin, Dəmirdaşı tutub edam edirlər. Şeyx Uveys Cəlair Şirvanşah Kəvəsin XIV yüzilin 60-cı illərində iki dəfə Qarabağa yürüş edib, əhalini oradan köçürməyə səy göstərdiyini nəzərə alıb, 1367-ci ildə Qarabağa və Şirvana qoşun hissələri göndərir və Kəvəsi itaətə gətirir. Sultan Əhməd hakimiyyətinin ilk vaxtlarında Qarabağ Cəlair əmiriləri tərəfindən idarə olunurdu. Sultan Əhməd 1382-ci ildə Təbrizdən Naxçıvana, oradan isə Qarabağa gəlir və 1383-cü ildə Mahmud Dəvəti və əmir Səntayı Qarabağa göndərir.

Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşlərindən sonra Qarabağ, demək olar ki, tamamilə onun buradakı canişinlərinin tabeliyində olmuşdu. Əmir Teymur özünün üçüncü yürüşü zamanı Qarabağda qurultay çağırır və Hülaku ulusunun əmirzadə Ömərə verilməsi barədə məsələ müzakirə etdirir. Qarabağ Əmir Teymurun qış iqamətgahına çevrilmişdi. Dövrün mənbələrində Əmir Teymurun və eləcə də, ondan əvvəlki hülaku və cəlair şahzadələrinin Qarabağda qışlamaları barədə saysız-hesabsız faktlara təsadüf olunur. Teymur Qarabağ ərazisindən özünün qərb düşmənlərinə qarşı mübarizəsində istinadgah kimi istifadə edirdi.

Rene Qruse “Köçerilər imperiyası” kitabında yazır: “Əmir Teymur Azərbaycanın şimalında Qarabağ vilayətinə getmişdir ta 1386-87-ci ilin qışını orada qalsın və 1387-ci ilin yazında orada olarkən Toğtamiş Dərbənddən keçdi və birbaşa Qarabağa hücum etdi”.¹

Qarabağ ərazisi öz təbii şəraiti, əlverişli iqlimi, şəffaf suları, meşə örtüyü, yeraltı sərvətləri və eyni zamanda nadir otları və ovlaqları ilə tarixən seçilmiş diyarındandır. Dövrün coğrafiyaşünas alimi Həmdullah Qəzvini Qarabağın Xeyrək ərazisini şərh edərək onun əlverişli təbii şəraiti barədə qiymətli məlumat verir. Qarabağ şəhərlərindən Bərdə xüsusilə, Gəncə, XVIII-XIX yüzillərdə inkişaf edərək Azərbaycanın, eləcə də, Bütün Şərqi ən ali şəhərləri sırasında çıxır. Həmdullah Qəzvini qeyd edir ki, İranda öz əbi-havası ilə seçilən bir neçə şəhər var: bunlar Gəncə, İsfahan, Mərv, Tus, və Aqsaraydır. Kür və Araz çayları ilə suvarılan Qarabağ torpaqlarında bol taxıl, meyvə-tərəvəz, bostan bitkiləri, üzüm və s. becərilirdi. XIV yüzilin axırlarında Əmir Teymurun Qarabağda quruculuq işləri aparması, ilk növbədə Beyləqana su arxı çəkdirməsi burada təsərrüfatın daha da inkişafına səbəb oldu. Ov əsnasında xarab olmuş qədim kanala rast gələn Əmir Teymur onun təmizlənməsi barədə göstəriş verir və kanal bir ay ərzində bərpa edilib, istifadəyə verilir. Bu kanal öz başlanğıcını Araz çayından (Köşk-i Cankeşi adlı yerdən) alıb Beyləqanda Sərcəbil adlı yerdə Pir-Kəmər məzarı yaxınlığında qurtarırdı. Uzunluğu təxminən 69-70 km (10 fərsəng) olan həmin kanal Əmir Teymurun göstərişi ilə soyunun şərəfinə «Bərles nəhri» adlandırılır. Qarabağın dağlıq və dağətəyi əraziləri heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar açırdı. Qarabağ öz ipəyi ilə də məşhur idi. Səyyah İohann Şiltberqer Qarabağda Kür

¹ Rene Qruse, Köçerilər imperiyası – tərc. Əbdülmüseyyin Meykədə - Tehran, 1989, səf.72

çayının sahillərində dünyada ən yaxşı ipəyin istehsal olduğunu yazır.

Hülakular dövlətinin ərazisindəki baş ticarət yolunun mühüm qolu Qarabağdan keçirdi. Qarabağ ticarət yolu Bəkrabad kəndindən keçərək Araza çatır, sonra isə Qarabağ ərazisinə (Arrana) daxil olurdu. Araz sahilindən Gəncəyə kimi olan 34 fərsənglik yol Xaar, Qark, Ləmbəran, Bazarcıq, Bərdə, Cuqbuq, Dih-İsfahan, Xanəgah-Şutur kimi ticarət mərkəzləri və yaşayış məskənlərindən keçirdi. Daha sonra bu yol Şəmkir, Yurd-Şadakban, Ağstafa, Yam və s. yerlərdən keçib, Tiflisə çatırdı. Yolun bu hissəsinin uzunluğu 20 fərsəng, ümumi Qarabağ yolunun uzunluğu isə 45 fərsəng idi.

Qarabağ əhalisinin tərkibinə gəldikdə, ilk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, bütün Cənubi Qafqaz ərazisi, eləcə də, Qarabağ, tarixən etnik proseslərin baş verdiyi, yeni etnik qrupların yarandığı və köhnələrin tarix səhnəsindən silindiyi regionlardan hesab olunur. Hələ III yüzildən Arsax ərazisində alban tayfaları ilə yanaşı barsil, savir, hun, xəzər və s. tüpk tayfaları da yığcam halda yaşamışlar. Akademik Z.M. Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın və o cümlədən, Arranın (Qarabağın) əhalisi monqol istilələrindəki türk dili xalq kimi təşəkkül tapmışdı. «Əcaib əd-dünya» müəllifin məlumatından aydın olur ki, türklər Arranda ən əsas etnik qrup idi; burada 100.000 türk süvarisi var idi. «Arrandakı türkmənlər bir yere toplaşsaydılar qarışqa və çəyirtkə yığnağını xatırladardılar». Səyyah İoann de Qalonifotibusun yazdığı kimi, Arran «müsəlmanların hakimiyyəti altında idi». Məlum olduğu kimi XIII yüzilin ortalarında Hülaku xanın yürüşləri dövründə Azərbaycana bir sıra monqol-türk tayfaları gəlmiş və onların əksəriyyəti zəbt olunmuş ərazilərdə məskunlaşaraq yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar. Qarabağ ərazisi də bu prosesdən kənar qalmamışdı. Qarabağın əlverişli təbii şəraiti, iqlimi, eyni zamanda elxanlıların özəl qışlağı, məskəni olması bir çox tayfaların oraya can atmasına səbəb

olmuşdur. Toponimik faktlar belə tayfalardan bəzilərini müəyyənləşdirməyə imkan verir: Aşağı Qarxun və yuxarı Qarxun (Yevlaxda), Bozalqanlı (Tovuzda), Damqalı (Ağdərədə), Dolanlar (Xocavənddə), Qorqan (Füzulidə), Qanlıkənd (Kəlbəcərdə), Tatar (Zəngilanda, Cəbrayılda), Tatarlı (Şəmkirdə), Xaçındörbətli (Ağdamda) toponimləri qarxun, qurqan, kanqlı, tamqalıq, dolan, tatar və oyrat türk-monqol tayfalarının həmin dövrdə Qarabağda məskunlaşdıqlarını göstərir. Türk-monqol tayfalarının məskunlaşması Qarabağda etnik proseslərə müəyyən təsir göstərmiş və türkdilli əhalinin daha da artmasına səbəb olmuşdu.

Qarabağ əhalisinin tərkibində qədim alban etnik qrupu da əsaslı yer tutmuşdu. Alban tayfaları əsasən Qarabağın dağlıq yerlərində, Xaçın knyazlığının ərazisində yaşamışlar. Tarixi faktlardan görüldüyü kimi, albanlar Cənubi Qafqazın erməni və gürcü tayfaları ilə bir sırada durmuş və etnik baxımdan onlardan olmamışlar. Kirakos Gəncəlinin əsərində albanların, müstəqil etnik vahid kimi, erməni və gürcülərlə bir sırada «ermənilər, gürcülər və albanlar» şəklində verilməsi, Albaniyanın və Ermənistanın tərkib hissəsi kimi deyil, onunla yanaşı xatırlanması buna tutarlı sübutdur. Kirakos Gəncəli 1220-ci ilin hadisələrindən danışarkən yazır: «tatarlar Dərbənd qapılarından sürətlə keçib Albaniyyə gəldilər ki, oradan Ermənistan və Gürcüstana soxulsular. Deməli, Almaniya ilə Ermənistan nəzərdə tutulmadığı kimi, «alban» sözü ilə də «erməni» etnosu anlaşılırdı. Ermənistan EA ilk prezidenti akademik I.O. Orbeli (1887-1961) Şimali Ermənistan adlandırılan ərazinin «Albaniyanın erməni feodalları tərəfindən zəbt olunmuş cənub əyaletləri» olduğunu açıq-aydın yazır və bildirir ki, buraya «müasir Dağlıq Qarabağ və xüsusilə, Albaniyanın erməni katalikosların yepiskopluğu (kafedrası) sayılan Qanzasara bitişik ərazilər» daxildir. Bununla belə, erməni tarixçilərinin bir çoxu, bu məsələdə subyektiv mövqə tutaraq Qarabağın və onun əhalisinin etnik tərkibi barədə səhv və yersiz mülahizələr irəli sürmüşlər. Öz millətçiliyi ilə məşhurlaşmış

Foma Metsoposki yazır: “İberiyalı Baqrat böyük hədiyyələrlə gəlib murdar hökmdara tabe oldu. İblis kini ilə dolu olan o isə Baqratı dindən döndərməyə məcbur etdi və onu özü ilə götürüb Qarabağa, bizim keçmiş çarların qışı keçirdiyi yerlərə getdi» L. Babayan isə 1276-cı ildə Arranda monqol hökmdarı Abaqa xana qarşı baş vermiş iğtişaşdan bəhs edərək yazır: «Arran ərazisində bu dövrdə hələ də, həmin dikbaş adamların erməni kəndliləri olduğunu söyləsək səhv etmərik». L. Babayanın səhv hesab etmədiyi səhv mülahizəsi hələ 1971-ci ildə mərhum akademik Ə.Ə. Əlizadə tərəfindən ciddi tənqid olunmuş və öz tutarlı cavabını almışdır. Ə.Ə. Əlizadə erməni tarixçisi tərəfindən real həqiqətin təhrif olunduğunu sübut etmişdir; o, həmin hadisələrin şərhçisi Rəşidəddinin «iğtişaşçıların başçısı öz itatətini bildirərək xəncər və kəfenlə Abaqa xanın hüzuruna gəldi» sözlərini L. Babayana xatırladaraq soruşmuşdur ki, ermənilər nə vaxtdan öz ölümlərini kəfəyə büküb basdırırlar.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dövrün mənbələrinin məlumatı XIII-XIV yüzillərdə Qarabağda əhalinin əsas tərkibinin türklərdən və albanlardan (ermənilərdən deyil) ibarət olduğunu söyləməyə imkan verir. Hülakular və Cəlairlər dövlətində mühüm yer tutmuş və Arranın mərkəzində dağlıq və bağətəyi əraziləri əhatə edən Qarabağın sərhədləri isə cənubi-şərqdə Araz çayından, şimali-şərqdə Araz çayından, şimali-şərqdə Güstasfidən və Kür çayından, şimali-qərbdə Zəqəmçaydan, cənubi-qərbdə isə təxminən Əkərəçay yaxınlığından keçirdi.¹

Göründüyü kimi Qarabağ əvvəlcə Alban (Aran) dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, sonra bütün Azərbaycanla birlikdə Ərəb xilafətinin əsarəti altına düşmüş, ərəb imperiyasının süqutundan sonra IX-X yüzillərdə Sacilər dövlətinin, X yüzildə Salarilər, XI-XII yüzillərdə Şəddadilər, XII-XIII yüzillərdə Ata-

1 Vaqif Piriyyəv, Azərbaycan 13-15 yüzillərdə, Bakı, «Nurlan», 2003, səh.97-108.

bəy-Eldenizlər, XIII yüzilin ikinci yarısından XIV yüzilə qədər Hülakilər (Elxanlılar) dövlətlərinin, XV yüzildə də Teymurlu, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdu.

Səfəvilər dövləti Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyalətinin ərazisini əhatə edən mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi yaratdı. Bəylərbəyliyin şimal sərhəddi Gürcüstanın Samxet dağlarına çatırdı.

Qarabağ Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyətlərinin sonlarında Səfəvi xanədanı şialiyi öz təbliğat məhvarinə çevirmişdi. Səfəvi tərəfdarı olan şialərin topladığı məntəqələrdən biri də Qarabağ idi. Bu baxımdan Qarabağ xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qarabağ sufileri İsmayıl ordusunda (qızılbaşlar) vuruşan dəstələrdən idilər. Şah İsmayıl Səfəvi də Qarabağın bu xüsusiyyətindən istifadə edərək həmişə bu məntəqədən müharibələr aparmaq üçün baza kimi istifadə edirdi.

Səfəvi I Şah İsmayıl 1502-ci ildə (hicri tarixlə 907-ci il) mart ayının 11-də tacqoyma mərasimi keçirdi. O, 50 məhəlli hakimiyyətini birləşdirib vahid Qızılbaşlar dövlətini yaratdı. I Şah İsmayıl zamanında Osmanlı qoşunları Qarabağa hücum etdilər, lakin döyüşdə geri oturdular. Bu qanlı döyüşdə 7000 qarabağlı və 9000 osmanlı əsgəri öldürüldü. Çaldıran döyüşündə Qarabağ əsgərləri misilsiz rəşadət göstərdilər. Lakin bu müharibə Şah İsmayılın məğlubiyyəti ilə qurtardı.¹

I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağın hakimi Sərdar bəy Bəydili-Şanlı idi. Ağzivar xanın qardaşı olan Sərdar bəy Qarabağ qoşununun başında, 1514-cü ildə osmanlılara qarşı vuruşmuşdu. Sərdar bəy Çaldıran savaşında öldürüldü.

Sərdar bəyden sonra Qarabağın hakimi Rüstəm bəy Qara Piri bəy oğlu Qacar təyin edildi.

¹ Kavyan Nur Əhməd. Azərbaycanın ümumi tarixi. Tehran, «Asya», 1346, səh. 88-89.

Qarabağ on ildən artıq osmanlıların tabeliyində qaldı. Bu müddət ərzində Qarabağ camaatı olmazın çətinliklərə düşər oldu. Nəhayət, I Şah Təhmasib Səfəvi Qarabağı osmanlılardan geri aldı.¹

II Şah İsmayılın qətlindən sonra Şah Məhəmməd Xudabəndənin tacqoyma mərasimi zamanı Osmanlı padşahı Sultan Murad İrana böyük bir qoşun göndərdi. 1578-ci miladi/986-cı hicri ilində avqust ayının 11-də İran ordusu Osmanlılar tərəfindən məğlub edildi və Qafqaz osmanlıların tabeliyinə keçdi. Bir il sonra Xeyransa bəyim-şahın anası özünün böyük oğlu-vəliəhd Həmzə mirzə ilə Qafqaza yollandı. Osmanlı qoşunu geriye oturmağa məcbur oldular. Bu zaman Şirvanda güclü hakim olmadığına görə əmir və sərdarlar şaha təklif etdilər ki, Şirvanın mühafizəsini Qacar və Otuziki tayfaları öhdələrinə götürsünlər.

Hicri qəməri 996-cı ildə, 1587-ci miladi ilində Şah Abbasın padşahlığının əvvəllərində Fərhad paşa Qarabağa hücum etdi. Müharibə qurtardıqdan sonra Qızılbaşlar və Osmanlı nümayəndələri arasında 21 mart 1590-cı il tarixdə İstanbulda bağlanmış sülh müahidəsinə əsasən Qarabağ rəsmi şəkildə Osmanlı təbəçiliyinə keçdi.²

Bir az keçməmiş hicri qəməri 1015-ci ildə, 1606-cı miladi ilində I Şah Abbas Qarabağa hücum etdi və hicri qəməri 1022-ci il, 1613-cü miladi il sülh müahidəsinə əsasən Qarabağ rəsmən Səfəvilər hakimiyyətinin bir hissəsi kimi tanındı.

Qarabağ II Şah Abbasın 35 illik hakimiyyəti zamanında az-çox əmin-amanlıq və asayişdə yaşadı. Lakin bu sakitlik çox çəkmədi. XVIII yüzilin önələrində əfqanların İrana və Osmanlıların Qafqaza hücumu bu əmin-amanlıq və asayişə son qoydu.

¹ Türkmən İskəndər bəy. «Tarixə-Ələmarayi-Əbbasi». Tehran, «Əmir Kəbir», 1324, səh.80-81.

² Türkmən İskəndər bəy. «Tarixə-Ələmarayi-Əbbasi». Tehran, «Əmir Kəbir», 1324, səh.80-81.

Hicri qəməri 1137-ci ildə, 1725-ci miladi ildə Qarabağ Osmanlı işğalına məruz qaldı. Hicri qəməri 1140-ci ildə, 13 oktyabr 1725-ci miladi tarixində əfqan nümayəndələri ilə Osmanlı sultanı arasında bağlanmış sülh müahidəsinə əsasən Qarabağ rəsmən Osmanlıda qaldı. Beləliklə, Qarabağ 115 ildən sonra yenidən Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə keçdi. Qarabağ camaatı yenə də işğalçılara qarşı üsyan qaldırdı. 1141-ci hicri, 1728-ci miladi ildə Qarabağda çoxlu sayda üsyanlar baş verdi. Lakin bütün bu üsyanlar tezliklə yatırıldı. [Rahvər Liğvan, Əlirza, Zar Şahmirəs. Qarabağ tarixi. Tehran, Xarici İşlər Nazirliyi, 1376, səh. 71].

Xorasanda işğalçı əfqanlara qarşı mübarizəyə başlayan Nadirqulu xan Qırxlı-Avşar qələbə qazanıb, tez bir zamanda İranı, Azərbaycanı istilaçılardan təmizlədi.

1734-cü ildə Qarabağa hücum keçdi. Aşağı hissəsini bir hücumda alıb paytaxt Gəncəyə irəlilədi. Şəhəri səkkiz ay yarımliq bir mühasirədən sonra aldı.

Nadirqulu xan parlaq zəfərlərdən sonra Muğana gəlib otaq elədi. Seçkin əmirilər qurultay çağırıb Nadirqulu xanı şah seçdilər. Nadir şah adı ilə taxta əyləşən Avşar oğluna xəbər çatdırdılar ki, Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyadoğlu-Qacar sənin şah olmağını istəmiş. Bu xəbərdən qəzəblənən şah öncə Uğurlu xanı öldürmək istədisə ulu uruq olduğunu düşünüb fikrindən daşındı. Lakin yamanliq etməyi ağılından çıxarmadı.

Nadir şah dövlətində yeni inzibati-ərazi sisteminin əsasını qoydu. Səfəvilərdən qalma bəylərbəyliyi ləğv edib 3 əyalət yaratdı. Bu əyalətlərdən biri Dərbənddən başlayıb Qaplankuhda bitən Azərbaycan idi. Azərbaycana qardaşı İbrahimzaman xanı başçı qoydu.

Bununla üreyi soyumayan Nadir şah Xəmsə mülüklerini saraya tabe etdi. Qapanat, Çulundur mahallarını Qarabağdan ayırdı. Cavanşir, Otuziki və Kəbirli ellərini Xorasana sürdü. Uğurlu xanın idarə meydanı daraldı.

Cavanşirlər Xorasanın Serəxs yöresində məskunlaşdılar. Nadir şah Cavanşir elindən bir çox bəyləri yanına çağırıb dürlü vəzifələrə təyin etdi. Əmir xan Yağləvənd-Cavanşir Kəşmirin hakimi, Fəzləli bəy Sarıçalı-Cavanşir eşikağası oldu.

Onlardan başqa bir neçə Cavanşir bəyi sarayda fərfaş, küləhdar, güləbdar, teştədar və sairə vəzifələri tuturdular.

1.4.Qarabağ xanlığı

XVIII yüzildə Qarabağda müstəqil xanlıq qurulur. Qarabağ xanlığı yarandığı zaman burda Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd kimi şəhərlər yox idi. Halbuki belə siyasi-iqtisadi mərkəzlərin olması xanlıqların gələcək inkişafı üçün çox mühüm idi. Yeni müdafiə qurğuları və şəhərlərin salınması Pənahəli xanın hərbi-siyasi işlərlə yanaşı dəyərli quruculuq uğuru sayılmalıdır.

Bu sahədə ilk addımlardan biri 1748-ci ildə qədim Azərbaycan - türk tayfası olan bayatların adı ilə bağlı Bayat qalasının tikilməsi oldu. "Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyükələrinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənax xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələrilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər".¹

Pənahəli xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələndi. Mirzə Camal yazır: "Müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə (1748-ci il olmalıdır) Adil şahın Pənax xana "xan" adı verilməsi və Qarabağ hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında fərmanı, qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və daş-qaşla bəzənmiş qılıncla

¹ Qarabağnamələr, 1-ci kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989, səh. 111-112.

birlikdə Serdar Əmir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə o zaman yaşadıkları Bayat qalasına gəlib çatdı"¹

Adil şahın fərmanı, əslində gecikmiş bir sənəd idi. Həqiqi "hakimlik" şah fərmanından əvvəl, ondan asılı olmadan qazanılmışdı.

Pənahəli xanın "Qarabağ hakimi" kimi tanınmasında Şəki xanlığının Qarabağ üzərinə uğursuz yürüşü mühüm rol oynadı. Şəki xanı Hacı Çələbi özünün 1748-ci ildəki uğursuz Bayat yürüşündən sonra bildirmişdi: "Pənah xan bu vaxtaca sikkəsiz gümüş idi. Biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq" (və ya "Pənahəli özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim"). Hacı Çələbi xanın xalq içərisində zərb-məsələ çevrilmiş bu sözləri, əslində, Adil şahın fərmanından daha artıq gücə malik idi. Əhməd bəy Cavanşir yazır: "...Bu qalibiyyətdən (Bayat döyüşündən) sonra Pənah xanın igidliyi haqqında dillərə düşən dastan o zaman Qarabağda yaşayan bütün müsəlman tayfalarını müharibəsiz olaraq onun təbəəliyinə tabe etdirdi".²

Bayat döyüşü eyni zamanda bu qalanın gələcək tarixi sınaqlara dözə bilməyəcəyini də üzə çıxardı. Ona görə də yeni qala salınması tələb olunurdu. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: "Pənah xan Şahbulağı adı ilə məşhur olan Tərnəkütdə bir qala bina etdi. Daş və əhəngdən məscidlər, evlər, çarsu (meydan, bazar meydanı) və hamamlar tikdirdi. Bu işləri 1165-ci ildə (1751-ci il) bitirərək oranı özünə məskən etdi".¹

Şuşa qalasını Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir (1747-1763) inşa etdirmişdir. Qala-şəhər dəniz səviyyəsindən 1400 metr ucalıqda yerləşmiş, meşələrlə örtülmüş, bir tərəfdən uçurumla, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş bir mövqedə salınmışdı. Burda öncə qala divarları, daha

1 Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989, səh. 114.

2 Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989, səh. 159

1 Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989, səh. 35

sonra isə evlər və imarətlər inşa edilmişdi. Qala-şəhər xanlığın banisinin şərəfinə «Pənahabad» adlandırıldı. Tezliklə qalaya Qarabağdan və Azərbaycanın başqa vilayətlərindən köçüb sakin olanların sayı artmağa başladı. Köçüb gələnlər şəhərdə məhəllə prinsipi əsasında yerləşdirildilər. Hər bir məhəllənin məscidi, hamamı, mədrəsəsi və digər ictimai təyinatlı obyektə vardı. Qala-şəhərdə xan sarayı da inşa edildi. Şəhərdən aralıda daha iki istehkam tikildi. Mehreli xanın hakimiyyəti dövründə (1763) Şuşadan bir qədər aralıda Əsgəran qalası inşa olundu.

Pənahəli xanın böyük oğlu İbrahimxəlil ağa 1763-cü ildə əsirlik yaşamından qurtulan kimi Qarabağa dönüb xanlıq uğrunda qardaşı Mehreli xanla mübarizəyə başladı. Mehreli xanın ardında güclü Cavanşir, Otuziki və Kəbirli elləri vardı. İbrahimxəlil ağa isə arvad qohumları olan Cəbrayilli, Cavanşir-Dizaq, Kəngərli, Dəmirçi-Həsənli və Cinli ellərinə arxalanırdı.

Mehreli xan Qubalı Fətəli xanla bağlantıya girib hakimiyyəti əldə saxlamaq istədi. Güclü hücumla qardaşının güvəndiyi Cavanşir-Dizaq mahalını alsa da uğur qazana bilmədi. İbrahimxəlil ağanın təkisi altında Qarabağı tərk etdi.

İbrahimxəlil ağa 1763-cü ildə xanlıq taxtına əyləşdi. Hakimiyyəti əlinə alıb möhkəmləndi. Mühüm yerlərə və mahallara öz adamlarını təyin etdi.

İbrahimxəlil xan tez bir zamanda güclənib qonşu xanlarla çekişmələrə girişdi. Naxçıvan, Xoy, Təbriz və Gəncə xanları ilə savaşı. Müəyyən sərələrdə olsa da həmin xanlıqlara istədiyini seçdi. Hətta öz yaxın adamlarından adı keçən vilayətlərə hakim də təyin etdi. Qardaşı oğlu Əsədulla bəyi Təbrizə, Həzratqulu bəyi Gəncəyə başçı tikdi. Qaradağ xanlığını isə tamamilə asılı vəziyyətə saldı.

Ömər xan Avarın bacısı, Məhəmməd-nutsal xanın qızı Bika ağanı alandan sonra Dağıstanın qoşunundan mütəmadi istifadə edirdi. Ərdəbil və Meşkin xanları ilə də arvad qohumu

olduğundan şahsevənlər İbrahimxəlil xanın öncül dəstələrini təşkil edirdilər. Şəki xanlarından da qız alıb-vermişdi.

İbrahimxəlil xan Naxçıvanda Abbasqulu xan Kəngərli, Gəncədə Cavad xan Ziyadoğlu-Qacarı dəstəkləyirdi. Xanın qonşularla savaşından bəhs edən tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «İbrahim xan Naxçıvanı zəbt etdikdən sonra öz bacarığına daha da güvəndi. Ağaməhəmməd xanın İranda hökmranlıq etməyə başlamasına baxmayaraq, işi hələ də tərəqqi etməmişdi. Onun bu zaman Fars və Şiraz tərəflərdə olduğundan istifadə edərək İbrahim xan Xoy vilayətini özünə tabe etmək fikrinə düşdü. O, 1203 (1788)-cü ildə ləzgi, Car, avar və Qarabağın könüllülərini və Qaradağın qoşununu toplayıb Xoy tərəfə hərəkət etdi»¹

İbrahimxəlil xanın qoşunu bu dəfə məğlubiyyətin dadını duydu. Qoşun basılıb qaçdı. Xanın vəziri Molla Pənah Salahlı-Qazaq, sərkərdəsi Fərzi bəy Sarıçalı-Cavanşir əsir düşdü. Sonralar İbrahimxəlil xan barışığa gəlib yaxınlarını azad etdi.

İranda güclənən Ağaməhəmməd xan Qacar birer-birer müstəqil xanlıqları məğlub edib, İranı bir bayraq ətrafında birləşdirirdi. Qarabaği də özünə tabe etmək istədi. Bu məqsədlə İbrahimxəlil xandan girov istədi. Xan əmisi oğlu Əbdüsməd bəy Behbudəli ağa oğlu Sarıçalını və saray adamı Mirzə Vəli bəy Bayramxan bəy oğlu Baharlını Ağaməhəmməd xana girov verdi.

Az keçdi ki, girovlar zavala gəldi. Qaçmaq istəyəndə Mirzə Vəli bəy tutulub, topa bağlandı, Əbdüsməd bəy isə yolda aldığı yaradan dünyasını dəyişdi.

Beləliklə ortalıqdan «dildə itaət, zahiri hörmət» götürüldü. Artıq taxta çıxıb hökmdar olmuş Ağaməhəmməd şah yeni girov istəsə də, İbrahimxəlil xan itaət etməkdən boyun qaçırdı. Savaşın qaçılmaz olacağını duyub hazırlaşmağa başladı. Tarixçi Mirzə Camal bəy Hacı-Cavanşir yazır: «(Buna görə İbrahim xan)

¹Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, "Yazıçı", 1991, səh. 25.

Qarabağ onların bir parasını Tiflisə, bir parasını isə Şirvan vilayətinə özü təyin etdiyi Mustafa xanın yanına göndərdi. Siyahı və dəftərdə adları qeyd olunmuş yerdə qalan elləri və qoşunu Qarabağ dağlarında və qala içərisində yerləşdirib, Qarabağ elləri və mahallarında çoxlu piyada və atlı topladı; qalanı qorumaq üçün lazım olan bütün vəsaiti, böyük və kiçik topları qurdurub, şahla müharibəyə hazırlaşdı»¹

1795-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar ağır qoşunla Şuşaya yürüş etdi. Şəhərin beş-altı kilometrliyində düşərgə qurdu. Qarabağ qoşunu əski taktikasına başladı. Gecə basqınlarını o qədər çoxaltdılar ki, Qacar qoşunu silah və sursatsız qaldı.

Keçən savaşlarda olduğu kimi Çiləbörd məliyi bu dəfə də satqın çıxdı. Məlik Məcnun Qacar qoşununa qlavuzluq etsə də, bir fərqli sonuc alınmadı. Çaresiz qalib atların başını Gürcüstana çevirdilər...

Gəncə hakimi Cavad xan eldaşı olan Ağaməhəmməd şahın yardım göstərdiyinə görə İbrahimxəlil xanın qəzəbinə gəldi. İbrahimxəlil xan ağır qoşunla Gəncəni sardı. Cavad xan tabeçiliyini bildirdi. Oğlunu və bacısını Qarabağa girov göndərdi.

1796-cı ildə Qafqaza yürüş edən rus qoşununun başçısı general-mayor V. A. Zubov Azərbaycana daxil oldu. İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və bir neçə adlı bəyi qiymətli hədiyyələrlə onun görüşünə göndərdi. Sonra Mirzə Məhəmmədqulu bəy Saatlını səfir kimi Moskvaya yolladı. Çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır ərməğanlara bir şanlı namə də əlavə etdi. İmperatriçə II Yekaterinaya bildirdi ki, itaət etməyə hər an razıdır. Qonşu xanlar da qonşudan qalma geri prinsipinə can-başla əməl edərək çarıçaya ixlaslarını bildirdilər...

II Yekaterina İbrahimxəlil xanın məktubunu yüksək qiymətləndirmişdi.

¹Bax: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Göş. əsər. səh. 122-123.

1796-cı ildə II Yekaterina vəfat etdi. Qafqazda olan rus qoşunu geri çəkildi.

1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar Qarabağa yenidən yürüş etdi. Qarabağ taxıl qıtlığından aclıq çəkirdi. Tarixçi Mirzə Camal bəy bildirir: «Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qəhətlik baş vermişdi. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çetvert buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşdü. Ağa Məhəmməd şah Qızılbaş qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatdı. Azuqenin qəhətliyindən və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi.¹

İbrahimxəlil xan əyal-övladlarını, yaxın-yaran bəylərini götürüb Car-Balaken yörəsinə çəkildi.

Ağaməhəmməd şah Şuşaya daxil oldu və çox keçmədən qəsd sonucunda öldürüldü.

İbrahimxəlil xan Şuşaya döndü. Ağaməhəmməd şahın qardaşoğlu Baba xan Qovanlı-Qacar Fətəli şah adı ilə taxta çıxıb, bütün xanlardan itaət tələb etdi. Hüseynqulu xan İzzəddinlini Qarabağa göndərərək əmisinin cəsədini istədi. Üstəlik İbrahimxəlil xanla qohum olmaq fikrinə düşdü.

İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və qızı Ağabəyim ağanı girov şaha verdi. Fətəli şah İbrahimxəlil xanın itaətini Qaradağ vilayəti ilə qiymətləndirdi.

Elə bu zamanlar Rusiya qoşunları yenidən Qafqazda görünməyə başladı. İbrahimxəlil xan qraf Qudoviçə də, mülki müşavir Kovalenskiyə də tabeçiliyini bildirdi.

1803-cü ildə knyaz Sisianov gəldi. Azərbaycan xanlıqlarını yavaş-yavaş əlinə keçirməyə başladı.

¹Qarabağnamələr. 1-ci kitab, səh. 126.

1805-ci ildə Kürəkçay kənarında İbrahimxəlil xan Rusiyanın tərkibinə keçmək haqqında traktat bağladı, sənəd imzalandı.

Fətəli şah bu xəbərdən rahatsız olub İbrahimxəlil xana hədə-hərbə göndərdi. Ruslar İbrahimxəlil xanın xəyanətindən ehtiyatlanıb tədbir görməyə hazırlaşdılar.

1806-cı ildə ruslar İbrahimxəlil xanı ailəsi və saray məiy-yəti ilə birlikdə gülləboran etdilər.

İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda bəzi yanlışlıqlar var.

Rzaqulu bəy Vəzirovun tarixi əsərində¹ bəzi səhvlərə rast gəlirik. Bu səhvlər tarixçinin özündən yox, tərtibçidən irəli gəlir. İbrahimxəlil xanın öldürüldüyü gecəni təsvir edib onunla birlikdə qətlə yetirilən ayan-əşref və qulluqçuları göstərərək yazır: «... o gecə Allahın qəzasından İbrahim xanı, arvadı Tuba xanımı, qızı Səltənət bəyimi, 12 yaşlı bir oğlunu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Həsənli bəyi və Mirzə Haqverdinə, qərəndli Hümət bəyi, sarıcalı Gülməli bəyin oğlu Cavanşiri və Həsən ağanı, qərəndli qulluqçu Əlipənəhi, əfşar Cavanşiri və Mirzə Nağını, Kəbirli Əcəmoğlunun oğlu Hacı Həsəni və onun iki oğlunu, iki nəfər şelli və iki nəfər başqa adamı, cəmi 17 nəfəri öldürdü». Bu cümlədə xeyli yanlışlıqlar var. Bu hadisə haqqında səhih və səliqəli mətnə tarixçi Mir Mehdi Xəzaniyə rast gəlirik. Mir Mehdi Xəzani yazır: «Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mirzə və nökrər qətlə yetişmişdilər ki, adları təfsil ilədir:

—İbrahim xan özü, Tubu bəyim—şəkili Hüseyn xanın qızı—hərəmi -xan, Səltənət bəyim—səbiyyəyi-xan, Abbasqulu ağa-fərzəndi-xan, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümət bəy Cavanşir, Həsən ağa ibn Gülməli bəy Sarıcalı, Mirzə Tağı Əfşar, Əlipənəh-pişxidmət, Xacə Həsən ibn Əcəmoğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, başqa iki nəfər, birinin adı Teymur, iki

¹Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1991, səh.236

nəfər də şuşalı». Mir Mehdi Xəzani yalnız Mirzə Nağı Avşarın adını düzgün göstərməyib. Mirzə Nağı və Mirzə Tağı qardaş idilər. Mirzə Nağı 1806-cı ildə öldürülüb. Mirzə Tağı Avşar isə 1840-cı ilədək yaşayıb.

Hər iki tarixçi informasiyanı Mirzə Camaldan götürüblər. Dolayısı ilə iqtibas ediblər. Nəticədə Mir Mehdi Xəzaninin verdiyi bilgi daha dəqiqdir. Bize məlumdur ki, 14 iyun 1806-cı ildə mayor Lisaneviç 300 nəfər rus əskəri ilə Şuşanın yaxınlığında xanı, arvadını, oğlunu, qızını və məiyyətindən 13 nəfəri gülləboran edib. Bu 17 nəfər: İbrahimxəlil xan Pənahəli xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Tubu bəyim Məhəmmədhüseyn xan qızı Şəkili, Abbasqulu ağa İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Səlanət bəyim İbrahimxəlil xan qızı Sarıcalı-Cavanşir, Hacı Hüseynəli bəy Hacı Səhliyeli bəy oğlu Kəbirli, Mirzə Haqverdi bəy Əli bəy oğlu Kəbirli, Hümət bəy İbrahim bəy oğlu Qərvənd-Cavanşir, Həsən ağa Gülmalı bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Mirzə Nağı Avşar, Əlipənah Məhəmməd oğlu Qərvənd-Cavanşir, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, Teymur və başqa üç nəfər şuşalı. Öldürülənlərdən Hacı Hüseynəli bəy İbrahimxəlil xanın dayısı oğlu, Həsən ağa isə qayını idi.

Rzaqulu xan Hidayət «Rövzətul-Səfa» adlı əsərində İbrahimxəlil xanın qətli haqqında belə yazır: «İbrahimxəlil xan Cavanşirin işi cəlalətlə başlayıb, ömrü şəhadətlə sona çatdı. Bu arada onu aldadıb islamın düz yolundan isəvi millətlə meyl etməyə yönəlmişlər. Bu şübhələrin xatirələrdən pozulması üçün aqibət hüsnü xeyirlə sona çatıb möhürləndi və onun əhvalının görünüşündə bezədildi ki, aqillər bunun inkarın deyil, səadət və bədbəxtliyin əlaməti olduğunu bilsinlər və ərbabın qərarı qərəz, dostlarının isə xəstəlikdir. Bir sözlə, məqam və rütbədə Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın bərabəri olmayan bəzi Azərbaycan xan və əmirlərinə üstünlük vermələri qoca şiri qəzəbləndirdi və əbədi müddətli Qacar padşahından boyun qaçırdı, illərlə özbaşına hərəkət etdi və kamil qeyrətlə xilafə və müharibəyə meyl etdi. Ar

və töhmətə boyun əymədi. Bu zamanlar bəsirət gözü ilə gördü ki, Rusiyanın qüvvətlənməsi İslam millət və dövlətinin zəifləməsi deməkdir. Bu işdən son dərəcə qəzəbləndi. Onun sevimli övladı Əbülfət xan Qacarı cəmşid cəlalı padşahı Həzrət Sultan Fətəli şahın tabeliyində itaət kəməri bağladığı və onun bacısı İffet hərəmi xadimləri silkinde öz yerini tutmaq üçün layiqincə ehtiram gördü. Yüksək məqamlı həzrət şahənşah hərəmə məhrəm olan ara adamlar vasitəsilə ona xəbər göndərdi və keçmiş işlərinə görə danladı. O da keçmişdə olanlara görə xəcalət çəkdiyini bildirdi. Hər iki zətin arasında məktub və məktub aparənlərin təsirli sözləri sülh yaratdı. O möhtəşəm qocanın qeyrət qanı cuşa gəldi və əhd etdi ki, islamın güclənməsi yolunda çalışacaq, müxaliflərin himayəsinə göz yumacaqdır. Lakin rus mayoru çoxlu soldatla Şuşada yaşayırdı. Belə qərarlaşdılar ki, padşah və padşahın oğlunun qoşunları o ətrafda hazır olsunlar ki, daxildən və xaricdən ev düşmənlərini dəf etmək üçün kişilik və qeyrət göstərsinlər. Qoca Cavanşir xanı Qarabağ üsyançılarının dəf olunmasında hümət göstərdi və ağsaqqalcasına mərəkə bayrağını endirdi. O, kürəkəninə vasitəsi və köməyi ilə həzrət Naibüssəltənənəyə ərizə yazıb göndərdi. (Məktub – redaktor) Ərdəbilə çatdı. O, bu təmənnada idi ki, Naibüssəltənənənin (korteci) atlı dəstəsi Qarabağa yönələcək və ondan öncə cavan şirə bənzəyən sevimli və əzəmətli oğlu, Əbülfət xan Cavanşiri Qapan yolu ilə göndərəcək ki, qoca atasına kömək etsin. Beləliklə, Fərəculla xan Şahsevəni də başqa dəstə ilə Çanaqqı yolu ilə zəfər gətirən qoşunun önündə göndərsin... Əbülfət xan ibn İbrahimxəlil xan gəldi və məlum oldu ki, qəddar rüzgar təzə oyun çıxarmışdır və asanlıqla o böyük insanın qanını tökmüşdür».

İran tarixçisi Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi İbrahimxəlil xanın öldürülməsi haqqında belə yazır: «Elə ki, ruslar İbrahimxəlil xanın Abbas mirzədən kömək istədiyindən xəbər tutdular, Cəfərqulu xanı öz iradəsinə tabe etdirib onlar yuxuda olarkən gecəyarısı İbrahimxəlil xanın imarətinə daxil oldular.» O

sonra əlavə edir: «Rus «soldatlar»ı öz xainini özlərinin yanında gördükdə əvvəlcə İbrahimxəlil xanın üstünə tökülüşüb onu parça-parça etdilər. Birinci zərbədən sonra onun boğazından çıxan inilti səsi yatanları oyatdı. Nəhayət, bütün qadınlar ayağa qalxdılar. Belə bir vəziyyətin yarandığını gören ruslar və babasının öldürülməsindən sonra onların yaşamasına razı olmayan Cəfərqulu xan orada İbrahimxəlil xanın iki tifil əyalını rəhmsizcəsinə qılıncla para-para etdilər. Hətta rus məmuru qılıncını beşikdə yatmış südəmər bir körpənin ağzına soxaraq onu evin ortasına tulladı».

Qeyd edək ki, yazıda göstərilən Cəfərqulu xan İbrahimxəlil xanın nəvəsi idi. İrana qarşı çıxdığından bəzi tarixçilər onu babasının qətlinə günahlandırirlar.

Mirzə Yusif Qarabaği İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı qeyd edir: «Qızılbaşlar gəldikdən sonra İbrahim xan onlarla birləşdi. İbrahim xanın fikrinə, qızılbaşlara tabe olmaq ona daha əlverişli idi. Xalq arasında deyilirdi ki, Əbulfət xanın qızılbaş qoşunu ilə Qarabağın üzərinə hücum etməsi ancaq İbrahim xanın məsləhətilə olmuşdur. Buna görə də 1221 (1806)-ci ildə Dəli mayor adı ilə məşhur olan mayor Lisaneviç 100 əsgər götürüb gecə qaladan çıxdı, dörd tərəfdən məzkur xanın çadırını əhatə etdi. İbrahim xanı öz əyanları ilə oradaca öldürdü. Haman gecə yenə də qalaya qayıtdı. Ondən sonra Rusiya başçılarının göstərişi ilə İbrahim xanın yerinə onun oğlu Mehdiqulu xan Qarabağın xanlığına və onu idarə etməyə başçı təyin etdi. Cəzalandırmağı, şikayətə baxmağı ona tapşırıdılar. Onu inanılmış bir adam kimi tanıdılar ki, bundan sonra Rusiyanın qanun-qaydası üzrə işləri icra etsin...

İbrahim xanın qətlinin tarixini qızılbaşlar bu şeir vasitəsilə tapmışdılar:

Bir div şişədən (Şuşadan) qalxdı,
dünyanı əzab ilə yandırdı.

Adı Xəlil Nəmrudun odunu alovlandırdı».

Əminə Pakrevan yazır: «İbrahim Xəlil gizlincə Abbas Mirzəyə xəbər göndərdi ki, «Şuşaya hücum etsəniz şəhərin darvazalarını üzünü açacağıq.» Lakin ruslar tərəfindən dəstəklənən xanın yaxınlarından birisi bu xəbəri duydu və rusların yardımını ilə İbrahim Xəlili Şuşadan qaçmağa məcbur etdi. Bu hadisədən xəbərdar olan Abbas mirzə, İbrahim Xəlil xanın yardımına getdi. Ancaq Xudafərin körpüsündən çox uzaqlaşmamışdı ki, gözənilməz bir hadisə ilə qarşılaşdı. Təqribən yüz kişilik süvari yas içində İbrahim Xəlilin cənazəsini Xudafərinə doğru daşıyırdı. Yaşlanmış xan bütün ailə üzvləri ilə bir yerdə öldürülmüşdü. Rusların xanlarla bu şəkildə davranmaları digər xanlıqları qorxuya salmışdı. Artıq onlar açıq şəkildə Abbas mirzənin o yurdlara hücum etməsini istəyirdilər. Ləzgi xanlığı kimi bəzi xanlıqlar isə təhlükəni yaxın hiss etdikləri üçün, həmin başdan Abbas mirzəyə sığınmış və Təbrizə yerləşmişdilər».

İbrahimxəlil xan 1762-ci ildən 1806-cı ilədək Qarabağın müstəqil xanı olmuş, ömrünün sonunda ruslara təbəçiliyini bildirib general-leytenant rütbəsi almışdı.

XVIII əsrin II yarısında Şuşa Azərbaycan şəhərləri içərisində yüksək inkişaf sürəti ilə fərqlənirdi. Şuşa qalası inşa olunduğu gündən 1797-ci ilədək buraya düşmən ordusu birçə dəfə də soxula bilməmişdi.

Şuşa şəhərində sənətkarlığın tərəqqisi üçün əlverişli şərait vardı.

Şuşa XVIII əsrin şəhərsalma fəaliyyəti üçün ən səciyyəvi olan memarlıq obyektlərinin məskəni idi. Azərbaycan şəhərlərində memarlığın təkamülü bu zaman ərzində saray komplekslərinin inkişafından, yaşayış məntəqəsinin təbii-coğrafi mövqeyindən, müdafiə qurğularının tikilməsindən başlanmış, həmin amillərdən asılı olmuşdur.

1.5. Qarabağ Rusiya imperiyası tərkibində

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktiki olaraq Rusiyaya ilhaq edildi. Xan hakimiyyətinin hələ 17 il də saxlanması müəyyən strateji məqsəd daşıyırdı. 1806-cı ildə İbrahim xan Cavanşirin qətli Rusiyanın heç bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi. Belə bir şəraitdə İbrahim xanın xanlığa keçən oğlu Mehdiqulu xanın hakimiyyəti (1806-1822) möhkəm deyildi. Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqələrini zəiflətməyə, əksinə özünə arxa sandığı qriqoriyanlaşmış və erməniləşmiş albanları üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burda da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, Hərbi-Müsəlman Dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Madatov (1782-1829) Qarabağda, sözün əsl mənasında, erməni-Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 1840-cı il aprelin 10-da inzibati-hərbi islahatı keçirdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi. Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafi anlayış kimi qaldı.

1846-cı il inzibati ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-u ildən Bakı) tabe edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burda daha üç qəza - Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur. Bununla Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirir. Belə bir inzibati ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar

ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hertərəfli imkanlar açdı.

Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal edərkən, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün həm də əhalinin erməniləşdirilməsi siyasətini də həyata keçirirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu hal daha müntəzəm və məqsədyönlü xarakter alır. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana köçürülməsi həmin müqavilənin XV maddəsilə təsdiq olunurdu. Həmin maddəyə görə şah öhdəsinə götürürdü ki, ölkədə yaşayan məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmaz əmlaka gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağlılaşma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaqədək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu maddə İrandan ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülməsini təmin etmək üçün müqaviləyə daxil edilmişdi.

1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasından da ermənilərin yenidən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi həyata keçirilməyə başlayır. Ermənilərin köçürülməsinin əsas istiqamətlərindən biri Qarabağ torpaqları idi.

Ermənilərin inzibati-idarə sistemində möhkəmləndirilməsi, köçürülmə yolu ilə saylarının mezaniki surətdə artırılması və onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi paralel surətdə həyata keçirilirdi. Beləliklə, ermənilər çarizmin hertərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər.

Rusiya imperiyasının ayrı-seçkilik siyasəti, çarizmin dəstəyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ermənilərin Şimali

Azərbaycanda nail olduqları iqtisadi potensial 1872-ci ildə Bakıda neftli torpaqlar üzərində iltizam sisteminin ləğvi zamanı daha aydın nəzərə çarpmaya başladı; nəticədə neftli torpaq sahələrinin hərəracı prosesində azərbaycanlılar cəmi 5%, ermənilər isə 50% -dən çox torpaq sahəsi almışdılar. Bakıda fəaliyyət göstərən 167 neft şirkətindən 55 iri və orta şirkət ermənilərə məxsus idi və s. Ermənilərin mədəni-təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün də hərtərəfli şərait yaradılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağ, onun mərkəzi olan Şuşa şəhəri Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Çar hökumətinin və onun elətiləri olan ermənilərin bütün maneə və müqavimətinə baxmayaraq Qarabağ Azərbaycan - müsəlman diyarı kimi inkişaf edirdi.

Beləliklə, Çar Rusiyası ermənilərin Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa kütləvi surətdə köçüb gəlməsinə və burda onların inzibati-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdı. Çox keçmədən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında "Böyük Ermənistan" ideyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Həmin ideyanın əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli - azərbaycanlı əhalisini məhv etmək və onların yaşadıkları torpaqları ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin 1890-cı illərdən başlayaraq Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıkları xəyanətçar qiyamlar uğursuzluğa düşər olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzi Şimali Azərbaycana keçdi.

Ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törətdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti Qarabağda daha faciəli şəkil aldı. Lakin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlar da erməniləri sakitləşdirmədi. Onlar Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edərək yenidən mifik "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa cəhd göstərdilər. 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıkları yeni qiyamlarda uğursuzluğa düşər

olan ermənilər, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda cəmləşdirərək və çarizmin himayəsinə sığınaraq azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarını davam etdirməyə başladılar. Əvvəlcə çar hökumətinin devrilməsi (1917, fevral), sonra isə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə (1917, oktyabr) Zaqafqaziyada yaranan anarxiya şəraitində - uzun tarixi dövr ərzində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni silahlı dəstələri daşnak-bolşevik güruhu ilə birləşərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımın yeni, daha dəhşətli dövrünü başladılar. 1918-ci ilin martında Bakıda başlanan və bütün Azərbaycanı əhatə edən yeni kütləvi soyqırımlar Azərbaycan xalqına çox ağır zərbə vurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycan tarixində yeni dövr başlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycanda silahlı erməni quldur dəstələrinin və daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycan xalqını tamamilə məhv etmək planlarının qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü.

II FƏSİL

QARABAĞDA SƏNƏT VƏ SƏNƏTKARLAR

Qlverişli coğrafi mühitə, zəngin təbii sərvətlərə malik olan Qarabağ ən qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur. Azıx mağarasından başlanmış bu həyat su mənbələrinə yaxın olan sahələrin məskunlaşması ilə nəticələnmişdi. Təsərrüfat sahələri formalaşmış zaman keçdikcə daimi yaşayış məskənləri, müdafiə tikililəri, ilkin şəhər mərkəzləri yaranmışdı.

Tunc dövründə Qarabağda artıq tam formalaşmış, müstəqil dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, sümüküşləmə, daşışləmə və sair sənət növləri mövcud olmuşdu. Qədim qarabağlılar Azərbaycanın digər mədəni mərkəzləri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışdılar.

Sənətkarın şəxsiyyəti sənətin mənbəyidir. Sənət əsəri sənətkarın şəxsiyyətindən, Allah vergisi olan istedadının sayəsində doğulur. Əlbəttə, bədii yaradıcılıq üçün mövzunu həyat verir. Həyat həqiqəti sənətkar şəxsiyyətindən, onun qəlbindən və zehnidən, tamamilən mənəvi dünyasından keçərək müxtəlif bədii formalarda öz bədii-fəlsəfi təəcəssümünü tapır. Əslində, incəsənətin növləri və janrları sənətkar şəxsiyyətinin özünüifadə formalarıdır.

Azərbaycan xalq tətbiqi sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur.

Xalq sənətlərinin ən geniş yayılmış növü Azərbaycan xalqının məişətində özünə möhkəm yer tutmuş və az qala xalqın rəmzinə çevrilmiş xalça sənətidir. Müxtəlif naxış elementləri və təsvirlərlə bəzədilən xovlu və xovsuz xalçalar dəyərlərin,

çadırların, alaçıqların, habelə yaşayış evlərinin və digər binaların divar bəzəkələrində, döşəməsində istifadə edilir, eyni zamanda yüksək estetik əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ sənətkarlığından söhbət edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, qədim dövrdən beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yollarının bir istiqamətinin bu ərazidən keçməsi onun iqtisadi-ticari və sosial-mədəni baxımdan inkişafına səbəb olmuşdur. Qarabağın Avropa ilə Asiyaya əlaqələndirən ticarət yollarının üstündə yerləşdiyi üçün sənət və ticarət mübadiləsində də mühüm rol oynamışdır.

Qarabağ bədii sənətkarlığında dulusçuluqla yanaşı, metalışləmə sənəti də inkişafda idi. Qədim dövrlərdə bu bölgədə metal az miqdarda istehsal edildiyindən ondan çox nadir hallarda adi məişət məmulatları düzəldirdilər. Buna görə də metaldan, əsasən, dini məzmun daşıyan bədii sənət əsərlərinin düzəldilməsində və silahsızlıqda istifadə olunmuşdur.

Qarabağ sənətkarlarının metaldan düzəlddikləri məişət əşyaları, silahlar, bəzək nümunələri yüksək qiymətləndirilirdi. Şuşa sənətkarlarının hazırladıqları silahlar (xəncər, qılınc, tüfəng) xüsusilə məşhur olmuşdur. Metalışləmə sənətinin müəyyən sahələrində nəinki ayrı-ayrı sənətkarlar, həmçinin bütöv məhəllələr ixtisaslaşmışdı. Bu dövrdə bədii metal məmulatlarının üzərində adi sənətkarlarla yanaşı, məşhur rəssamlar da işləmişlər. Rəssamlar məişət əşyaları və silahların üzərini bəzəmək üçün onların forması və ölçüsü əsasında kompozisiyalar hazırlayıp, bəzən də usta ilə birlikdə onu metal üzərinə köçürürdülər.

XVI - XVII yüzillərdə Azərbaycanda sənətkarlar daşdan, ağacdan və saxsıdan nadir sənət nümunələri yaratmışlar. Bunlardan dövrümüzədək çatmış daş abidələr xüsusi maraq doğurur. Bərdə, Laçın, Ağdam, Kəlbəcər və s. yerlərdən tapılmış daş qoç və at fiqurları, süjetli qabartma heykəllər Azərbaycan incəsənəti tarixinin maraqlı səhifələrindəndir.

XVI - XVII yüzillərə aid edilən süjetli qabartmalarla bəzədilmiş oyma naxışlı daş sənduqələr (qəbirüstü daşlar) bədii oyma sənətinin qiymətli nümunələrindəndir. Əsasən, Dağlıq Qarabağın, Zəngəzurun dağətəyi kəndlərindən tapılmış bu sənduqələrin əksəriyyətində mərhumun şücaət və məharətini göstərən süjetlər həkk olunmuşdur. Kişilərin dəfn olunduğu qəbirlərin üzərindəki sənduqələrdə ov səhnələri, qadın məzar daşında isə xalçaçılıq sənəti ilə əlaqədar səhnələrin təsviri əsas yer tutur. Süjetli oyma kompozisiyalar içərisində Kəlbəcər, Laçın və Zəngəzur ərazilərində təsadüf edilən sənduqələr xüsusilə maraqlıdır. Burada qədim tayfaların etiqağı ilə bağlı təsviri sənətə gəlmiş bir çox orijinal motivlərə təsadüf edilir. Bunlardan şamanların dini mərasimi, qədim tayfalarda zoomorf anlayışlarla əlaqədar meydana gəlmiş quş onqonunun (toteminin) təsviri və Zərdüştçülükə əlaqədar ayinlərin təsvirləri diqqəti cəlb edir.

Qarabağın ən qədim tarixi şəhərlərindən olan Bərdə, Beyləqan, Şetəl, Bayat və Babıda (Qarabağ şəhəri) memarlıq və dekorativ-tatbiqi sənətlər xüsusilə XII-XV-ci yüzilliklərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatır, Aran memarlıq məktəbinin formalaşması, şəhərsalma problemlərinin həlli ilə bağlı sənətlərin bədii sintezi sahəsində yüksəliş nəzərə çarpır, memarlıq kompleksləri, ictimai və dini binalar, saraylar, qəsrlər, məscid və türbələr inşa edilir, həmin binaların dekorativ tərtibatında kalligrafiya-kitabə, ornament, kaşı (mayolika) və qabartma elementlərindən geniş istifadə olunur.

Qədim və orta çağ Qarabağ sənətkarlarından danışdıqda Beyləqanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən biri—Beyləqan ticarət və hərbi-strateji yolların kəsişdiyi yerdə yerləşirdi. Bu şəhərin orta əsr tarixi «nəinki orta əsr Azərbaycan şəhərinin, həmçinin, ümumiyyətlə, feodal Şərqi şəhərinin tarixi problemlərini öyrənərkən bir çox baxımdan etalon (meyar, ölçü) ola bilər» [Axmedov. Avtorsf, dokt. dsser., 5.].

«Arran ölkəsində məşhur böyük şəhər olan» Beyləqan Azərbaycanın başqa şəhərləri içərisində mövqeyi bu mənada xüsusilik təşkil edirdi. XII yüzilin əvvəllərində Səlcuqlular dövlətində ara vuruşmaların qızışdığı bir dövrdə Səlcuqlu canişinlərinin hakimiyyəti o qədər zəiflədi ki, Beyləqan nəzarət altından çıxdı və demək olar ki, muxtar əyalət şəhəri oldu.¹

XII əsrin əvvəllərində Beyləqanda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Şəhərin "azad" vəziyyəti şəhərliləri təmin edirdi və onlarla gah Səlcuq şahzadələrinin iqamətgahı olan Gəncədən və gah da Şirvanşahlar tərəfindən təyin olunan canişinlər arasındakı münasibətlər çox gərgin idi: şəhərin sakinləri başqa tərəfin köməyinə bel bağlaya bilməkdən çəkinirdilər. Şirvanşah Beyləqanda öz hakimiyyətini qurmaq üçün imkan və vasitələrə malik olsa da, bu niyyətə çatmağa cəsarət etməirdi. Bilavasitə Beyləqanı idarə edən Gəncə divanı isə əksinə, onu özünə tabe etmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik deyildi və özgə köməyinə müraciət edirdi. Buna görə beyləqanlılar "heç olmasa nisbi istiqlaliyyətlərini qorumağa cəhd edərək, həm şəhər hökuməti tərəfindən səlahiyyətin artmasına, həm də hərbi dəstələr və ya bacarıqlı məmurlar tərəfindən Beyləqanda nəzarət yaradılmasına müqavimət göstərirdilər". Beyləqan özünün belə yarımmüstəqil vəziyyətini Şəm-səddin Eldəniz tərəfindən Arranın tutulmasına qədər saxlaya bilmişdi.

Q.M.Əhmədov tərəfindən aparılmış çoxillik arxeoloji axtarışlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, bu müddətdə Beyləqanda tikinti keramikası (dulusçuluğu), kaşı, kərpic istehsalı inkişaf etmiş və tikinti texnikası da təkmilləşmişdi. Bütün bunlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "əyanlar yaşayan saray və köşklərin" - böyük binaların tikilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bunun nəticəsində şəhərin mərkəzi hissəsində yoxsul

¹ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 157; В.М.Бейлис, стр.58

şəhərlilər üçün yaşayış evlərinin sayı get-gedə azalırdı. Şəhər meydanlarının və küçələrinin də sahəsi azalmağa başlayırdı. Beyləqan ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət idi. Şəhərdə karvansaralar, mədrəsə, məscidlər və bir neçə bazar var idi. Q. M. Əhmədovun hesablamalarına görə, XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda 40 minə yaxın əhali yaşayırmış. Beyləqandakı sənət və peşə sahələrinin siyahısına 30-dan çox sənət növü daxildir, yeni şəhərdə bütün peşələr mövcud imiş. Mənbələrdə qeyd olunmuş peşələrin müxtəlifliyi bunu bir daha təsdiq edir: toxucular (xəyyak), çəkməçilər (əsakifa), əczaçılar (səyadüa), boyaqçılar (sabbaq), dabbağlar, şərab düzəldənlər (xəmmar), yem satənlər (əllaf), dulusçular (xəzzaf), dülğərlər (nəccarlar), inşaatçılar (bənnalar) və s.¹

Orta çağda Azərbaycan təsviri sənəti dekorativ-tətbiqi sənətlə yanaşı, memarlıqla da üzvi əlaqədə olmuşdur. Bərdə, Şuşa, Babı və s. şəhər və yaşayış məntəqələrində dövrümüzədək çatmış monumental divar rəsmləri xalq yaradıcılığı ənənələri ilə sıx bağlı olub, Milli estetik baxışları ifadə edən vahid üslub prinsiplərinə əsaslanır.

Qarabağ mədəniyyəti tarixində istedadlı şair, musiqi nəzəriyyəçisi və xəttat kimi tanınmış Mir Möhsün Nəvvab rəssamlıq və nəqqaşlıq sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Onun əsərlərində təbiət motivləri, güllərin, quşların təsviri əsas yer tutur. M.M.Nəvvabın portretçilik məharəti «Teymurun portreti» (akvarel, 1902) tablosunda öz ifadəsini tapmışdır. Bu dövrdə şair Xurşidbanu Natəvanın yaratdığı mənzərələr, gül-çiçək təsvirləri və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri də diqqəti cəlb edir.

Qarabağın baş tacı Şuşa şəhərində 100-dən artıq sənət növü – misgərlik, dabbaqlıq, çəkməçilik, papaqçılıq, sərəcəlik,

¹ Ziya Bünyadov, Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, "Elm", 1985, səh.193-194

dəmirçilik, həkkaklıq, qalayçılıq, dulusçuluq, dərzilik və sair peşələr inkişaf tapmışdı.

2.1.Xəttathıq

Qurani-kərim yer üzünə nazil olduqdan sonra bir sıra dini elmlər ilə yanaşı sənətlər də ortaya çıxmağa başlamışdı. Bu sənətlər islam mədəniyyətinin nümunələri kimi yüzillər boyu inkişaf etmiş, rəngarəngliyini artırmış, insanlar tərəfindən sevilərək öyrənilmiş və öyrədilmişdir. Belə sənətlərdən biri ərəb yazısının gözəl bir üslubda köçürülməsi ilə məşğul olan xəttathıq sənətidir. Xəttathıq ərəb yazısı üzərində yaranmış və inkişaf etmişdir.

Ən qədim müsəlman müəlliflərindən biri olan əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə ərəb əlifbası Tay qəbiləsindən olan Muramir ibn Mürre, Əsləm bin Sidrə və Əmr bin Cədrə adlı üç nəfər tərəfindən süryani əlifbasından iqtibas edilərək hazırlanmışlar. Oxuyub-yazmaq isə Məkkəyə Dümətul-Cəndəlli Bışr bin Əbdül-Məlik bin Əbdül-Cinmə tərəfindən gətirildiyi rəvayət edilir. İslam dininin yer üzündə bərqərar olduğu dövrdə isə Məkkədə cəmi 17 nəfərin oxuyub yazdığı haqqında məlumatlar var.

Xəttathıqın yaranması ərəb dilində ilk yazılı mətn sayılan Qurani-kərimin köçürülməsi ilə başlamışdır. İslam ərəb yazısının zərurətliyini artırmış, onun inkişaf və istifadə sahələrinin genişləndirmişdir. Vəhyilərin, daha sonralar isə Həzrət Məhəmməd (s.) hədislərinin yazılması müsəlmanlar tərəfindən sevilən bir işə çevrilmişdi. Həmçinin Həzrət Peyqəmbər islam dövlətinin başçısı kimi zəkat gəlirlərini, qənimətləri, müharibələrdə iştirak etmək istəyənlərin adlarını qeyd etməyi əmr etmişdi. Qurani-kərimin bəyanına görə (Bəqərə sürəsi, 282 ayə) bütün borclar yazıya köçürülərək sənədləşdirilməli idi. Həzrət Məhəmməd (s.) müsəlmanların yazma-oxuma işinə çox diqqət edirdi. Bəzi mənbələrdə onun yazı yazma ədəbinə və "bismilləh"dəki hərflərin

yazılış şəkli və tərzinə dair təvsiyələri haqqında məlumatlar var. Bununla yanaşı, Peyğəmbər Mədinədə müsəlmanlara oxuma-yazma öyrədən əsirlərin yüzillikdən azad edilməsi haqqında əmr vermişdi. Beləliklə də Mədinə xəttatlığın ilk mərkəzinə çevrildi.

Həzreti Məhəmmədin (s.) vəfatından sonra səhabələr hədislərlə yanaşı, Peyğəmbərin həyatını, onun fiqhi görüşlərini, iştirak etdiyi müharibələri qələmə alırdılar. İslam aləmində ilk əsərlərin yazıldığı tabii dövründə isə bir çox islam alimləri onların yazdıqları məlumatlardan istifadə edərək islam tarixi, fiqh, hədis elmi haqqında dəyərli əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərin üzünün dəfələrlə köçürülməsi ilə əlaqədar islam aləmində əlyazma kitab mədəniyyəti yaranmışdır. Əlyazma kitab mədəniyyəti sayəsində isə bir sıra yeni sənət növləri ortaya çıxmışdır. Belə ki, əlyazma əsərlərin nüsxələrini çoxaltmaq üçün katib ilə yanaşı xəttat, rəssam, müzəhib, cildçilərin də əməyindən istifadə edilirdi. Xəttatlıq sənəti əsasən bir fənn kimi mədrəsələrdə tədris edilirdi. Lakin bu sənətə yiyələnmək üçün ancaq savadlı olmaq yetərli deyildir. Xəttatlıq böyük səbr, bacarıq və diqqət tələb edən bir sənətdir. Əlyazma əsərlərin nüsxələrinin çoxaldılması ilə məşğul olan bu insanlar saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə və eləcə də evlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Xəttatlıq bir bədii incəsənət əsəri kimi xəttatın elmi səviyyəsini və istedadını ifadə edir. Ərəb yazısının bir-birindən fərqləndirən bədii-texniki əsasları müxtəlif xətt növlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. İlk xətt növü kimi kufi daha sonralar isə nəsx, nəstəliq, sülüs, reyhani, rüqə kimi xətlər yaranmışdır.

İslam dini Azərbaycanın etiqaedi və mənəvi dəyəri olduğundan sonra xəttatlıq digər dini elmi sahələr ilə yanaşı öyrənilmiş, tədris edilmiş və özünəməxsus xəttatlıq məktəbi yaranmışdır. Azərbaycanda ta orta yüzillərdən başlayaraq bu sənətlə məşğul olmuş bir sıra insanlar yaşamışdır.

Bədii yazı növləri çox olsa da, XIV yüzildən etibarən nəstəliq xətti daha geniş yayılmışdı. Bu xətlə işləyən sənətkarlar dəstəsi həmin xəttin-məşhur yaradıcısı Hacı Mir Əli ibn İlyas Ət-Təbrizidən (1330-1405) başlayır.

XV yüzilin ən görkəmli xəttatlarından sayılan Cəfər Təbrizi (?-1480) də həmin məktəbə daxil edilir. O, nəstəliq xəttini Xorasanda və Türkünstanda böyük şöhrət qazanmış "Şəkəri qələm" ləqəbli görkəmli Azərbaycan xəttatı Mir Abdulla Təbrizidən öyrənmişdi.

XVIII və XIX yüzildə Qarabağ şairləri, mütəfəkkirləri, ictimai-siyasi (dövlət) xadimləri nə qədər böyük əsərlər yazmışlarsa, həmin yüzillərin katibləri, xəttatları, rəssamları da eyni dərəcədə böyük ustalıqla, şövqlə həmin əsərlərin üzünü köçürmüş, gözəl sənət nümunələri (əlyazma kitabları) yaratmışlar.

Qarabağda, bir qayda olaraq, bütün savadlı adamlar, münəccim, həkim, yaxud filosof olmalarından asılı olmayaraq, hesab edir-dilər ki, yüksək savad dərəcəsinin bir göstəricisi də şeir yazmaq və xəttatlıq sənətinə yiyələnməkdir. Buna görə də o dövrdə şair və xəttat kimi şöhrət qazanmaq olduqca çətin idi. Bu çətinlik xüsusilə xəttatlıqda özünü göstərirdi. Ölkədə xeyli kitabxana və emalatxanalar vardı ki, burda da yüksək səviyyəli peşəkar xəttatlar kitabların üzünü köçürür, qəbir daşları, ziyarətgahlar və mülki binalar üçün yazı qəlibləri hazırlayırdılar.

Peşəkar və həvəskar xəttatlar həm də ona görə xüsusi rəqəbət və hörmət sahibi olurdular ki, müqəddəs Quran ərəb yazısı ilə nazil olmuşdu və bununla da həmin əlifbanın ilahi mənşəyi barədə təsəvvürlər geniş yayılmışdı.

Qarabağda xəttatlar, əsasən, xanlığın kitabxanasında və mədrəsələrdə işləyirdilər. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, XIX yüzil Azərbaycan yeni mədəni inkisaf yoluna düşsə də, klassik ənənələr üslubuna daha çox meyl edir, klassik sənət nümunələrinin tərtibi, qorunması ilə məşğul olur, XIX yüzilə xas olan abidə və kitabələri, qiymətli sənət, əlyazma nümunələrini gələcək nəsllə çatdırılması üçün xüsusi yollar axtarırdılar.

Məlumdur ki, XIX yüzildə Şuşada saysız-hesabsız yaradıcılıq məclisləri fəaliyyət göstərirdi. Arxiv qovluqlarında akademiyanın ayrı-ayrı institutlarının Heydər Hüseynovun adına ünvanlanmış arayışları da toplanılmışdır. Bu cəhətdən Tarix və Ədəbiyyat İnstitutlarının elmi əməkdaşlarının "Qarabağ ekspedisiyası haqqında hesabat"ı bu gün də mahiyyətini itirməmişdir. Heydər Hüseynovun təqdir etdiyi hesabatın bəzi məqamları ilə tanış olaq: "May ayının 27-dən iyun ayın 14-nə kimi Şuşa, Ağdam və Bərdədə ekspedisiya keçirdik. Ekspedisiyada məqsəd Qarabağda olan sənət və tarixi abidələrlə tanış olmaq, burda yetişmiş böyük dövlət xadimlərinin, incəsənət adamlarının, alim və şairlərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək idi. Ekspedisiya zamanı tapşırılan vəzifələri yerinə yetirməklə aşağıdakıları müəyyən etdik:

I. Şuşa şəhərində xeyli tarixi sənət abidələri, dövlət xadimlərinin, şairlərin və sənətkarların evləri vardır. Bu abidələr içərisində Xurşidbanu bəyim Natəvanın, İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın, Nəvvabın, Zakirin, Bakinin, Fatma xanım Kəminənin, şahzadə Bəhmən mirzənin, Məmməd bəyin, Uğurlu bəyin və s. mötəbər şəxslərin evləri, tarixi əhəmiyyəti olan məscidlər, hamamlar, bulaqlar, ədəbi məclis binaları, sallaqxanalar və s. var. Bu abidələrin əksəriyyəti Şuşanın XIX yüzildə yaşamış ən bacarıqlı memarı Kərbəlayi Səfizi tərəfindən tikilmiş və nəqqaş Kərbəlayi Səfizi tərəfindən nəqşlənmişdir.

Bundan başqa, Ağdamda Pənahəli xanın imarəti, gümbəzlər və məqbərələr, Bərdədə isə tarixi əhəmiyyətə malik İmamzadə, 642 illik tarixə malik türbə, gümbəzlər, Qaraqoyunlu qəbiləsinə aid məqbərələri müəyyən etdik.

II. XIX yüzildə Şuşada 38 nəfər xanəndə, 12 nəfər nüsxəbənd, 19 nəfər xəttat, 16 nəfər nəqqaş, 18 nəfər memar, 5 nəfər astronom, 16 nəfər həkim, 42 nəfər müəllim və s. olmuşdur.

III. XIX yüzildə Şuşada aşağıdakı məclislər fəaliyyət göstərmişdir:

1. "Məclisi-Fəramuşan" adlı şairlər məclisi. Rəhbəri Mir Möhsün ağa Nəvvab olmuşdur.

2. "Məclisi-üns". Rəhbəri Mirzə Rəhim Fəna olmuşdur.

3. Musiqişünaslar məclisi. Rəhbəri Hacı Hüsü və Nəvvab olmuşdur.

4. Xanəndələr məclisi. Rəhbəri Hacı Hüsü olmuşdur.

5. Nüsxəbəndlər məclisi. Rəhbəri Kərbəlayi Səfizi olmuşdur.

6. Xəttatlar məclisi. Rəhbəri Kərbəlayi Səfizi olmuşdur.

7. Nəqqaşlar məclisi. Rəhbəri Kərbəlayi Səfizi olmuşdur.

8. Memarlar məclisi. Rəhbəri Kərbəlayi Səfizi olmuşdur.

IV. Ekspedisiya göstərdi ki, Şuşada olan qədər qüvvətli memar, xanəndə və musiqişünaslar Azərbaycanın heç bir yerində olmamışdır. Bu vaxta kimi onların həyat və yaradıcılığı ilə maraqlanan da olmamışdır. Sadıqcan və Papuş bəy kimi tarçılar, Kərbəlayi Səfizi kimi memar və xəttatlar, Hacı Hüsü, Qasım, Mirzə Muxtar kimi xanəndələr şifahi xalq yaradıcılığına keçmişdir. Xalq içərisində onların haqqında bir sıra əfsanələr yaranmışdır.

V. Şairlərin, nüsxəbəndlərin, müəllimlərin və s. həyatını öyrənməyə çalışdıq. Lakin vaxt az olduğundan ancaq bir neçəsi ilə kifayətlənməli olduq. Bunların içərisində Nəvvab, Natəvan, Kəminə, Gövhər ağa və İbrahimxəlil xan var. Nəvvab həm şair, həm astronom, həm nəqqaş, həm xəttat, həm musiqişünas, həm kimyagər, həm gipnoz, həm xarrat, həm dülğər və həm də riyaziyyatçı olmuşdur. Bu adam Şuşanın mədəniyyəti və maarifinin inkişafı üçün son dərəcə çox çalışmışdır. Biz Nəvvabın bütün düzəltdiyi alətləri və əsərlərini toplayıb özü yaşadığı evə yığdıq və üç nəfərdən ibarət komissiya yaradıb Nəvvab muzeyinin tentənəli açılışına hazırlığı onlara tapşırıdığımız.

Xurşidbanu bəyim Natəvanın haqqında bir sıra xatirələr topladıq. Deyildiyinə görə, Şuşada onun əsərləri əlyazma şəklində var.

Gövhar ağanın heyatını öyrəndik. Bu qadın son dərəcə mədəni və maarifpərvər bir ağa olmuşdur. Onun vəqfnaməsini əldə etdik.

VI. Qəbiristanda, gümbəzlərdə, bulaqlarda və binalarda olan tarixi kitabələr üzərində işlədik. Bəzi məşhur şəxslərin qəbir daşları və gümbəzləri üzərindən nümunələr götürdük. Nəvəvanın, Zakirin, şahzadə Bəhmən mirzənin və Pənahəli xan kimi məşhur şəxslərin qəbirələrini müəyyən etdik.

VII. Şuşa qəbiristanlığında imperatorun xüsusi qvardiya ordusu general-mayoru Rzaqulu mirzə və onun oğlu Rükəddin mirzənin qəbri var. Bu iki qəbirin daşı üzərində olan kitabələri götürdük. Qəbir daşları üzərində yazılar tamamilə şeirlə yazılmışdır.

VIII. Qarabağda tarixi əhəmiyyətə malik abidələr, memarlıq və nəqqaşlıq sənətinin nümunələrini əks etdirən gözəl nəqşli evlər var. Lakin rayon təşkilatlarının laqeydliyi üzündən Şuşada olan abidələrin əksəriyyəti, Ağdamda Pənahəli xanın imarəti, Bərdədə İmamzadə, gümbəzlər, sənət tariximiz üçün böyük qiymətə malik olan bir sıra abidələr, binalar və böyük şəxsiyyətlərin qəbirləri dağıdılır və kitabələr itirilir.

IX. Qarabağda çoxlu kurqanlar vardır ki, hələ qazıntı işləri aparılmamışdır. Soltanbud məqbərəsi yanında arx qazarkən bir sıra qədim tarixə aid şeylər çıxmışdır.

X. Şuşa şəhərində Bəhmən mirzənin xüsusi kitabxanasına aid və s. əlyazmaları, çox qədim geyim və silahlar vardır ki, muzeylər üçün alınmalıdır”.

Orta yüzil əlyazmalarını toplamaqla bərabər özləri tərəfindən yaradılmış abidələri qiymətləndirib, gözəl və yaxud adi xətlə yazılmış əsərləri, şəxsiyyətinə aid sənədləri, onlara gələn məktubları və s. toplamaq, şəxsi fond tərtib etmək XIX yüzilin bir çox sənətkarlarının fəaliyyətində özünü göstərir. Bu üsul yeni olmaqla bərabər, həm də kolleksiyaçının həyat və yaradıcılığını, onun ictimai fəaliyyətini, dövrünü daha dərinləndirən öyrənməyə

imkan verir. Doğrudur, orta yüzillərin müəllifləri göstərilən sənəd və məktubları toplayıb, epistolary nəsr şəklində – münşəat kimi verirdilər. Məsələn, Əbdürrəhman Caminin, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin münşəatlarında onların müxtəlif şəxslərlə yazışmaları və bu kimi sənədlər öz əksini tapmışdır. Bu üsul XIX yüzildə A.Bakıxanovun yaradıcılığında da özünü göstərir. Bakıxanov da bəzi məktublarını «Münşəat» şəklində salır. Lakin bu «Münşəat»lar heç də müəllifin şəxsiyyətinə aid bütün sənədləri özündə əks etdirmir.

Mir Möhsün Nəvvabın şəxsi fondu toplu halında bizə gəlib çıxmamışdır. Onun əsərlərinin əlyazmaları, fəaliyyətinə aid bəzi sənədlər, ayrı-ayrı vaxtlarda Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir. Nəvvabın avtoqrafları – «Təzkirəsi», «Divanı», «Bəhrül-hüzn» adlı mənzuməsinin iki nüsxəsi, «Kənzül-mihən» əsəri, əxlaq və tərbiyyəyə dair hekayələrdən ibarət olan «Kəşfül-həqiqət» əsərinin on bir nüsxəsi, «Məzahir», «Müsebnaməsi», «Nurül-ənvār», nəsihətamiz hekayələri – «Pəndnaməsinin iki nüsxəsi, həmçinin Bəhəddin Amilin «Nənü həlvə» əsərinin onun xətti ilə köçürülmüş nüsxəsi hazırda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bu əsərlər Nəvvabın yaradıcılığını öyrənməklə bərabər XIX yüzilin ikinci yarısında Azərbaycanda xəttatlıq, miniatür və ornament sənətinin tarixini, onun inkişafını öyrənmək üçün ən tutarlı mənbələrdir. Nəvvabın dini məzmununda yazdığı əsərləri, bəhəddin əleyhinə olan risaləsi müəllifin din tarixinə dərinləndirən belə olduğunu göstərir. Onun «Təzkirəsi» xüsusilə ədəbiyyat tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Doğrudur, təzkirə ancaq Qarabağ şairlərindən bəhs edir. Bununla belə bu əlyazması həm Nəvvabın avtoqrafı kimi, həm Qarabağda məclis şairlərinin yaradıcılığını, eləcə də müəyyən şairlərin avtoqraflarını, ədəbi-bədii yaradıcılığını öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Çünki Nəvvab bu təzkirəni yaradarkən ayrı-ayrı şairlərdən avtoqraf şeir nümunələrini alaraq öz təzkirəsinə daxil etmişdir. Bu da təzkirənin bir abidə kimi qiymətini bir daha artırmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın şəxsiyyətinə aid bir sənəd xüsusilə qiymətlidir. Bu sənəd, görünür, onun şəxsi fondunda sonradan o biri materiallar kimi, müxtəlif yerlərdə olmuşdur. Sənəd Azərbaycanda kitab nəşri məsələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ağ, saya vərəqlərə iri nəstəliq xətt ilə qara, titul vərəqi, başlıqlar və yarımbaşlıqlar, əvvəldə yazılmış fəhris və sonluq qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x22 sm., həcmi: 174 vərəq). Tünd yaşıl dermantin cildə tutulmuşdur. Əlyazmanın əvvəlində əsərin yazılma, köçürülmə tarixi və katibi haqqında qeyd medalyon içərisində qırmızı mürəkkəblə yazılmış, geniş mündericat və xatimə verilmişdir. 5a,b vərəqlərində fars dilində şeir bazəkli çərçivəyə alınmışdır. 6a vərəqində yenə də qırmızı mürəkkəblə əsər haqqında olan həmin qeyd təkrar edilmişdir. Qeyddə əlyazmanı h.1305 (=1887)-ci ildə **Molla Əbdüləli Qaracadaği Əhəri** tərəfindən Şuşada müəllifin nəzarəti altında köçürüldüyü göstərilir. Əsər əlyazmanın 6b vərəqindən başlayır. Qızılı rəngdə bazəkli ünvanı «Kitabın vəsf səbəbləri» və «Axır söz» başlıqlı yazılar var. Məzmunu Həzrət-Əliyə, Məhəmməd peyğəmbərə (s) aid müqəddəs kəlamlar, rəvayətlər və dini məzmunlu başqa hekayətlərdən ibarətdir. Sonda təkrar «Şəmsül-hidayə» risalesinin bitməsi, nəhayət, bir dua və əsərin h.1305-ci ildə katib Molla Əbdüləli Qaracadaği tərəfindən tamamlandığı verilmişdir. Əlyazmanın bir neçə hissəsində onun kim tərəfindən, nə vaxt köçürülməsi haqqında qeydlərin olması abidənin qiymətini artırır, keçirdiyi tarixi yolu öyrənməyə imkan verir.

Əlyazmalar İnstitutunda İbn Yəminin divanı saxlanılır. Ağ, göy, sarı və bənövşəyi rəngdə vərəqlərə nəstəliq xətt ilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi açıq qəhvəyi rəngdə meşindəndir. Meşinin üstündə həndəsi fiqurlar çəkilmişdir (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 62 vərəq). Əlyazmanın katibi **Əliqulu ibn Hacı Qarabağlı**, köçürülmə tarixi h.1290 (=1873)-ci ildir. Əvvəldən iki, sondan isə bir vərəqdə və haşiyələrdə müxtəlif şeirlər, rübai

yazılmış, müxtəlif qeydlər edilmişdir. Divanın başlanğıcı olan 3b vərəqində katib xətti ilə Hacı Yəminin əsl adı Əmir Mahmud, təhsili, sahibi-əxlaq və fəzil nəsildən olması haqqında katib qeydləri var. Nüsxəyə yüzdən artıq qəzəl daxil edilmişdir. Bunlar katibin müəllif yaradıcılığına bələd olduğunu göstərir.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalardan biri də «Yusif və Züleyxa» əsəridir. Əsər fars dilində qələmə alınıb. Müəllifi Cami Əbdürəhman Nurəddin Əbdürəhman ibn Əhməd Cami fars-tacik şairi olub, Tacikistanın Cam şəhəri yaxınlığında 1414-cü ildə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Herata köçmüş, orada görkəmli alimlərdən dərs almış, nəqşbəndlik təriqətini qəbul edərək Şeyx Sədəddin Kaşqarının (vəf.1456) tələbəsi olmuşdur. Heratda Sultan Süleyman Bayqara dövründə böyük nüfuz sahibi olan Əbdürəhman Cami Əlişir Nəvai ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Fars və ərəb dilində qırxdan artıq elmi və bədii əsərin müəllifi olan Cami 9 noyabr 1492-ci ildə Heratda vəfat etmişdir.

Əldə olan bu nüsxə ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara, bəzi ara işarələr və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 83 vərəq). Cildsizdir. Mətnin yarısı tünd qara, sətiraltı izahlar açıq rəngdə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əvvəldən və ortadan naqisdir. Əlyazmanın bir hissəsi (28 vərəqi) sətiraltı tərcümə və izahları Azərbaycan və fars dilindədir. İzahlar və sətiraltı yazıdan başqa, həm də vərəqlərin haşiyələrindəki izahlar maili şəkildədir.

Əlyazma Əbdürəhman Xaçmazinin mədrəsəsində **Əhməd əfəndi Qarabağının** hüzurunda h.1236 (=1820)-ci ildə **Əli ibn Qazi Qarabaği** tərəfindən Bərgüşadda köçürülmüşdür.

Bundan başqa, kitabın yazılması haqqında bir neçə beyt və katib qeydləri var. Daha sonra isə bir neçə rübai də verilmişdir. 82a vərəqində bənövşəyi mürəkkəblə yazıda «Yusif oğlu Mustafa», 82b vərəqində isə «Mustafa ibn Yusif, 1925», başqa bir

qeyddə isə «Sahib Molla Lətif Səməd əfəndi» sözləri yazılmış qeydlər var. Həmin vərəqdə müxtəlif şeirlər də mövcuddur.

Göründüyü kimi, əlyazmanın zəngin olan paleoqrafik xüsusiyyətlərindən öyrənirik ki, bu abidə Abdulla Şaiqin atasının kolleksiyasında olmuş, sonra Abdulla Şaiqə, daha sonra isə oğlu Kamal Talıbzadə vasitəsilə Əlyazmalar Institutuna verilmişdir. Gözəl abidə nəsilən-nəslə keçərək yaşamış, mühafizə olunmuş və indiki nəslə çatdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Yusif və Züleyxalar Azərbaycan ərazisində fəaliyyətdə olan bütün məktəb-mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə edilmiş, müxtəlif tələbələr və bəzən də ixtisaslaşdırılmış şəxslər, xəttatlar tərəfindən köçürülmüş, nüsxə sayları çoxalmış və əlyazma şəklində Azərbaycanda yayılmışdır. Bütün paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə və ümumiyyətlə, qiymətli olan bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının başqa xalqlarla əlaqəsi tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalardan biri də "Təhfatül-möminin" di. Əsər fars dilində yazılıb. Müəllifi Mir Məhəmməd Mömin Hüseynidir. Əsər bu əlyazmada naqisdir, birinci fəslin dördüncü bölməsindən başlanır. Eləcə də həmin və başqa fəsillərin müəyyən hissələri çatmır. Əlyazması mətni qara, sərlövhələri və yarım sərlövhələri, eləcə də ayrı-ayrı sözlər qırmızı mürekkəblə aşırlanmış kağıza incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Hər vərəqdə mətn iki xətlə çərçivəyə alınmışdır. Haşiyələri açıq sarı rənglə boyanmışdır və orada mətnlə əlaqədar yazılar verilmişdir. Sonda əlyazmanın hicri qəməri 1087 (=1676)-ci ildə yazılmış nüsxədən köçürüldüyü göstərilmişdir. Şərq üsulu ilə, eləcə də müasir rəqəmlərlə səhifələnmişdir. 151b-152a vərəqlərində müəllifin əsəri yazarkən istifadə etdiyi əsərlər, 152a,b vərəqində isə tibbə aid əsər yazan alim və təbiblərin adları göstərilmişdir.

Əlyazması h.1293 (=1876)-cü ildə Şuşada **Əbdüləli ağa Mir Bağır oğlu** tərəfindən köçürülmüşdür (ölçüsü: 16,5x27 sm.,

həcmi: 152 vərəq). Bərpa zamanı birinci vərəq tərsinə yapışdırılmışdır.

Qarabağda, Şuşa şəhərində xeyli əlyazma kitab həvəskarı vardı. Onlar kitabxanalarına dünyanın dördüncüsində qələmə alınmış əlyazmalar toplayırdılar. Bu şəxslərdən biri **Adil bəy Mirzə Kərim bəy oğlu Nəsirbəyov** 1873-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atasının xan ünvanı olduğundan bəzən Adil xan kimi də yazılır. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. sonra şəhər rus-tatar məktəbində oxumuş, Şuşa Real məktəbində təhsilini davam etdirmişdi.

Onun kitabxanasında bir cüng vardı. Cüngə Əttar, Ənvəri, Xaqani, Möhtəşəm, Hafız, Cami, Hilali, Füzuli, Əndəlib, Bağır, Qəssab, Divanə və başqa İran, Orta Asiya və Azərbaycan şairlərinin, ümumiyyətlə qırx beşə yaxın müəllifin əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Əlyazma başqa cünglərdən fərqli olaraq, müəlliflərin bir-iki şeir nümunəsi deyil, bir çox şeirlərinin verilməsi ilə fərqlənir.

Əlyazmaya lirik, az da olsa epik şeirin bir çox növlərində yazılmış əsərlər – qəzəl, müxəmməs, qitə, dübeyt, qıfılband, təcnis, «Cahannüma», məşuqə məktub, eləcə də bəhri-təhvilə «Məracnəmə» daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə, içərisində şikəstə ünsürləri olan işlək nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir neçə vərəqdə əlyazmanın köçürülmə tarixi, vərəq 32a-da isə tarixlə bərabər katibin adı – Məhəmməd Hüseyn Şirvani yazılmışdır. Görünür, bütün cüng həmin il ərzində başlanıb tamamlanmışdır.

Divanə təxəllüslü Şirvanlı şairin öz adının Hüseyn olduğunu şeirində verməsi əlyazmanın Divanənin öz avtoqrafı olduğunu göstərir. Cüngdə Divanə Şirvani şeirinə çox yer ayrılması da bunu təsdiq edir.

Əlyazmanın əvvəlindən, sonundan və orta hissəsindən, məsələn 72, 73, 85, 86, 88, 89-cu vərəqlər çatmır. Cildi, üzərinə yaşıl marməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 13x18 sm.,

həcmi: 117 vərəq). Cildin üzərinə yapışdırılmış kağızda onun Qarabağdan tapılması göstərilmişdir. Əlyazmanın 18b, 34a, 56b, 65b, 96b və başqa vərəqlərinə müxtəlif möhürlər basılmışdır. Bu möhürlərdən Məhəmməd ibn Əhmədə aid olanını çıxmaq şərtilə, əksəriyyəti öz oxunaqlığını itirmişdir. Bəzi hissələrin tamamlanmış vərəqlərdə müxtəlif maraqlı katib qeydləri verilmişdir.

Möhürlərdən əlavə, əlyazmanın 71b vərəqində Vəlibəyov, 59b-də Adil xan Nəsirbəyov, 85b-də Məhəmməd Mirzəyev yazılmışdır ki, bu da abidənin bu şəxslərin hamısı da olmasa, bəzisinə mənsub olduğunu ehtimalla söyləmək imkanı verir.

Şerq xalqlarının nümayəndələri olan xəttatlar, müsəvvirler (rəssamlar), nəqqaşlar (divar, tavan, saqsı qab, kitab bəzəyənlər, rəssamlar), müzəhhiblər (qızıl suyuna çəkənlər), müsəhhihlər (korrektorlar), mücəddidlər (bərpaçılar), mücəllidlər (cildçilər) və başqa sənət fədailəri yüz min cildlərlə kitab hazırlamışdılar...

2.2.Xəttatlar

Qarabağda bir qayda olaraq, bütün savadlı adamlar, münəccim, həkim, yaxud filosof olmalarından asılı olmayaraq, hesab edirdilər ki, yüksək savad dərəcəsinin bir göstəricisi də şeir yazmaq və xəttatlıq sənətinə yiyələnməkdir. Buna görə də o dövrdə şeir və xəttat kimi şöhrət qazanmaq olduqca çətin idi. Bu çətinlik xüsusilə xəttatlıqda özünü göstərirdi. Ölkədə xeyli kitabxana və emalatxanalar vardı ki, burada da yüksək səviyyəli peşəkar xəttatlar kitabların üzünü köçürür, qəbir daşları, ziyarətgahlar və mülki binalar üçün yazı qəlibləri hazırlayırdılar.

Hacı Mirzə Şahəli bəy Qarabaği

Şahəli bəy Məhəmmədtahir bəy oğlu 1677-ci ildə Qarabağın Bərdə qəzasının Bayat nahiyəsinin Əhmədavar

obasında dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Müqəddəs Məkkəyi-mükrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Mirzə Şahəli bəy mülkədar idi. O, 1703-cü ildə Bayat nahiyəsinin Ağkəhriz kəndini satın almışdı. Alqı-satqı sənədində deyilir: «Hicri-qəməri 1115 (1703) –ci ildə Şahgəldi kəndində Zöhrab oğlu, Hümmətəli Seydi oğlu, Sahib Çinar oğlu, Allahverdi Şahverdi oğlu, Nuru Bayram bəy oğlu, Aşur Budaq oğlu, Əli Qulu oğlu, Əlixan Əmirxan oğlu və bütün Əlixan-Hacielili camaatı Ağkəhriz mülkünü 7 Təbriz tumanına Mirzə Şahəli Hacı Məhəmmədtahir oğlu Əhmədavarlıya satdılar. Bu mülkün sərhədləri: Vəliməmmədli, Çapar quyusu, Dilan arxı, Abdal bağları».

Hacı Mirzə Şahəli bəy Qarabağ xanlığının siyasi, ictimai həyatında mühüm rol oynamışdı. Pənahəli xanın divanxanasında, vəzərdə çalışmışdı.

Hacı Mirzə Şahəli bəy gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Hacı Mirzə Şahəli bəyin Şəfi bəy, Zeynalabdin bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmmədəli ağa Veysəlli-Otuziki

Məhəmmədəli ağa Məhəmmədخان ağa oğlu Vərəndə nahiyəsinin Veysəlli abasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Məhəmmədəli ağa öncə osmanlı ordusunda qulluq etmişdi. Sonra Nadirqulu xanın çerik topladığını eşidib osmanlı ordusundan qaçmışdı. Nadirqulu xan Qırxlı-Avşar şah seçildəndən sonra Mirzə Məhəmmədəli ağanın savadlı olduğunu bilib divanda münşi vəzifəsinə təyin etmişdi. Təzkirəçi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə yazır: “Qəfranpənəh Mirzə Məhəmmədəli isə

cənnətməkan nadiri-zəman Nadir şahın hüsurunda xass dəbir və münşilərdən biri imiş ki, bevasitəyi-təğyiri-zəman və inqilabi dövran İran torpağından qəti-əlaqə edib Qarabağa təşrif gətirib Veyselli nam qəryəsində təəhhül etmiş...” Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Mirzə Məhəmmədəli ağanı Veysəllidə yerli kimi deyil, gəlme kimi göstərir.

1747-ci ildə Nadir şah öldürülür. Mirzə Məhəmmədəli ağa Xorasanda, Sərxəs bölgəsində sürgündə olan Veysəlliyyə qayıdır. Obaları ilə birlikdə yurdlarına, Qarabağa qayıdırlar. Pənahəli xan Bayat qalasında xanlığa başladığı dövərdə Mirzə Məhəmmədəli ağanı yanına çağırır. Mirzə Məhəmmədəli ağanı Qarabağ xanlığının ilk baş münşisi, xarici işlər vəziri təyin edir.

Mirzə Məhəmmədəli ağa gözəl xəttat idi. O, bu sənəti övladlarına da öyrətmişdi.

Mirzə Məhəmmədəli ağanın Qayıb bəy adlı oğlu vardı. Onun törəmələri Qayıbov soyadını daşıyırlar.

Mirzə Bünyad bəy Hacıüzü

Mirzə Bünyad bəy İskəndər ağa oğlu Vərəndə nahiyəsinin Hacıüzü kəndində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini kəndlərdə almışdı. Sonra Təbriz şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşirə və onun oğlu İbrahimxəlil xana xidmət etmişdi.

Mirzə Bünyad bəy mülkədar idi. Vərəndə mahalında xeyli torpağı vardı. Torpaqlarından bir nezə dönümünü Məlik Şahnezərə satmışdı.

Mirzə Bünyad bəy gözəl xəttat idi. Kitab üzü köçürürdü. Veysəlli mədrəsəsində onun üzünü köçürdüyü dərsliklərdən istifadə olunurdu.

Mirzə Bünyad bəyin Əbdüləzim bəy, İmamverdi bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Haqverdi bəy Kəbirli

Haqverdi bəy Mirzə Əli bəy oğlu Kəbirli elinin öz adı ilə adlanan obasında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə adlanırdı. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Divanxanada katib vəzifəsində qulluqda idi. Xanın yaxın adamlarından sayılırdı.

Mirzə Haqverdi bəy Qarabağın adlı mülkədarlarından sayılırdı. Şuşa şəhərində imarətə, rəiyyətlərə, Kəbirli mahalında Mirzəhaqverdilər adlı obaya, Mərzili, Avşar obalarının bir hissəsinə, Vərəndə mahalında Ağbulaq adlı kəndə yiyələnmişdi.

Onun adı ilə bağlı Kəbirli mahalında «Mirzəhaqverdi kəhrizi» adlı yurd yeri vardı.

Mirzə Haqverdi bəy gözəl xəttat idi. Xanın yazışmalarına məsul sayılırdı. Kitab üzü köçürməklə də məşğul olurdu.

Mirzə Haqverdi bəy 1806-cı ildə xanla bərabər gülləboran edildi.

Mirzə Haqverdi bəyin törəməsi Haqverdiyev soyadını daşıyırlar.

Mirzə Haqverdi bəyin Məhəmmədkerim bəy, Əli bəy, Məhərrəm bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları vardı.

Əli Qarabaği

Əli Hacı oğlu Qarabağın adibəlli xəttatlarından. Onun xətti ilə yazılmış bir çox əsərlər mədrəsələrdə dərslik kimi öyrənilirdi.

Əli Qarabağının xətti ilə yazılmış Əbdürrəhman Caminin «Yusif və Züleyxa» əsəri B-2275 şifresi ilə Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Mirzə Məhəmmədrəfi Qarabaği

Məhəmmədrəfi Dostməhəmməd oğlu mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gözəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzünü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Azərbaycan Dövlət Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Məhəmmədrəfinin xətti ilə köçürülmüş kitablar saxlanılır.

Mirzə Ağası Qarabaği

Ağası Saleh oğlu mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gözəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzünü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Azərbaycan Dövlət Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Ağasının xətti ilə köçürülmüş hifz olunur.

Mirzə Əhməd Qarabaği

Əhməd Məhəmməd oğlu Qarabaği mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gözəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzünü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Azərbaycan Dövlət Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Əhmədin xətti ilə köçürülmüş kitablar saxlanılır.

Mirzə Həşim bəy Zərrinqələm Baharlı

Mirzə Həşim bəy Mirzə Vəli bəy oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Həşim bəy gözəl xəttat idi. Xoş xətti var idi. Zərrinqələm (qızıl qələm) ləqəbi ilə tanınırdı.

Məhəmmədhasən ağanın böyük oğlu Cəfərqulu xanın lələsi olmuşdu. Xanlıq dağılandan sonra Mehri mahalındakı Baharlı obasına köçmüşdü.

Mirzə Həşim bəyin Əhməd bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Cəfər ağa Qarabaği

Mirzə Cəfər ağa Mirzə Əliməhəmməd ağa oğlu Şuşa şəhərində dünyaya təşrif gətirmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Xaçın mahalının vergi dəftərlərinə baxırdı.

Mehdiqulu xan Mirzə Cəfər ağanın səylərini Tərəkəmə obası ilə qiymətləndirmişdi. Bu şənlik sonra Tərəkəmə-Mirzəcəfərli obası adlandı. Xaçın mahalının Bəhlul kəndində də torpağı vardı.

Mirzə Cəfər ağa gözəl xəttat idi. Mahal mirzəsi işlədiyi dövəndə xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Cəfər ağanın Həsən bəy, Sadıq bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Kərim bəy Hacılı-Cavanşir

Mirzə Kərim bəy 1768-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşirin divanında münşi vəzifəsində çalışırdı. Gözəl xətti vardı. Xarici dövlət başçılara yazılan məktublar onun qələmindən çıxırdı.

Mirzə Kərim bəy ömrünün sonlarına yaxın xanın vəliəhdi Məhəmmədhasən ağanın sarayında yaşayırdı. Vəliəhdin yazışmalarına nəzarət edirdi.

Mirzə Kərim bəyin törəmələri Münşizadə soyadını daşıyırlar.

Mirzə Kərim bəyin Məhəmməd bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Nəzir bəy Qarabaği

Nəzir bəy Xələf bəy oğlu 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşirin və sonra Mehdiqulu xanın divanzanasında katib işləmişdi.

Mirzə Nəzir bəy mahir xəttat idi. Xan kitabxanası üçün kitab üzü köçürməklə də məşğul idi.

Mirzə Nəzir bəyin törəmələri Nəzirov soyadını daşıyırdılar.

Mirzə Nəzir bəyin Sofu İsmayıl bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Camal bəy Hacı-Cavanşir

Mirzə Camal bəy 1773-cü ildə Hacılı icmasında, Şərifbəyli obasında anadan olmuşdu. Atası Məhəmməd xan bəy Şuşaya qalabəyi təyin olunandan sonra paytaxta köçmüşdülər. Burda mədrəsə bitirmişdi. Bir neçə dilə bələdçiliyi vardı. Ədəbiyyatçı Adolf Berje yazır: «Mirzə Camal fars, ərəb və osmanlı dillərindən başqa avar və ləzgi dillərini də bilirdi. Tarix, coğrafiya və astronomiya haqqında yaxşı məlumatı vardı».

Aydın və savadlı adam olan Camal bəy mirzə ünvanını daşıyırdı. Mirzə Camal bəy xanlıq divanında katib işləyirdi. Xalq arasında mirzə deyilən katiblər xanın xarici və daxili yazışmalarını aparırdılar.

1797-ci ildə baş vəzir Molla Pənah ağa Salahlı-Qazaq xanlığı ələ almış Məhəmməd bəy Mehreli bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşir tərəfindən öldürüldü. İbrahimxəlil xan qaçqınlıqdan

dönüb, xanlığa yenidən yiyələnəndən sonra baş vəzir vəzifəsinə divanzana katibi Mirzə Camal bəy Hacılı-Cavanşiri təyin etdi.

1822-ci ildə xanlıq ləğv edildi. Mirzə Camal bəy rus hərbi idarəsi tərəfindən yaradılan məhkəməyə işə təyin olundu.

Mirzə Camal bəy 1826-cı ildə tutulmuşdu. Qardaşları Qasım bəylə Sadiq bəy İrana, Mehdiqulu xanın yanına qaçdığından Rüstəm bəy Sarıcalı-Cavanşirin evində dustaq qalmışdı. V. Q. Madatovun bəhanəsindən biri də bu idi ki, gərək «xain» Hacı Ağalar xan Qasım bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşirin qızı Dürnisə bəyimmin nişanını qaytarasan. Öz qızını isə Hacı Bəylər bəy Qasım bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşirin oğlu Nəcəfqulu bəydən boşadasan. Mirzə Camal bəy bu azğın ermənin dediklərinə əməl etmədi. Qardaşları İrandan qayıdandan sonra Mirzə Camal bəyi rahat buraxdılar.

Mirzə Camal bəy on səkkiz il məhkəmə sistemində çalışdıqdan sonra qocalığı ilə bağlı, 1840-cı ildə istefaya çıxdı.

Mirzə Camal bəy tibb elmini gözəl bildiyindən həkimliklə məşğul olmağa başladı. Ömrünün sonuna qədər adamları pulsuz müalicə etdi.

Mirzə Camal bəy gözəl xəttat idi. Həm öz kitablarını yazır, həm də digər kitabların üzünü köçürürdü.

Mirzə Camal bəy böyük mülkədar idi. Qarabağın əksər mahallarında mülkü vardı.

1842-ci ildə Qarabağdan deputatlığa namizəd verildə Şuşanın Cavanşir bəyləri Mirzə Camal bəyi, Kəbirli bəyləri Rəhim bəyi sezmək istəmişdilər. Bu seçki böyüyüb qovğaya çevrilmişdi. O dövrün ziyalıları bu olaya öz münasibətlərini bildirmişdilər. Baba bəy Şakir qohumu Qasım bəy Zakirə yazırdı:

Bir parası mümtaz edib Camali,
Qədimi adamdır, hər işdən hali,
Bir parası deyib yoxdu kamali,
Rəhim bəydir edən helli-müşkülət.

Biri deyib var Camalın tədbiri,
Rahim bəyi görüb şayeste biri,
Göndəriblər Rahim bəyi, Nəsiri,
Get de naçalnıka, etmə ehtiyat...

Qasım bəy Zakir də deputatlıq üstündə gedən dava-dalaş haqqında fikir söyləmişdi:

Sərasər əsbabi-cəngə dolublar,
Bir-birinin balü pərin yolublar;
Mən yox idim, eşitdim ki, olublar,
Cavanşir bir dəstə, Kəbirli bir part.

... Naxçıvan sağında, Şirvan solunda,
Hər vilayət tərqiğində, yolunda,
Mən bilərəm Xındırstan kolunda,
Bir ölkədən olmaz iki deputat...

Mirzə Camal bəy tarixçi idi. 1815-ci ildə «İran tarixi haqqında qısa icmal» adlı tarixi əsər qələmə almışdı. 1847-ci ildə isə Qarabağın siyasi olaylarından bəhs edən «Qarabağ tarixi» adlı tarixi əsər yazmışdı. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazırdı: «Çün mərhum Mirzə Camal qalabəyi Məhəmmədخان bəy oğlu Cavanşir-Dizaği əlli il qədri mərhumeyi-İbrahim xan və Mehdiqulu xan xidmətlərində mirzəlik edib və Qarabağ vilayətində dəxi vəzəret əmrində olub və xanların hökumət əyyamı münqəzi olandan sonra müddəti-mütamadi yəne Rusiya dövlətində xidmətkar və kargüzar olub qocalmışdı və özü dəxi ülumi-ərəbiyyə və farsiiyyə və türkiyyədən xəbərdar və tarix kitablarında və müsini və kardan kəslərdən təhhüs qılmaqda və hər günə işlərdə kamil və hüşyar idi və Qarabağın cəmi əhvalatına və hər növ nağıl və hekayətina dürüst müttələ və xəbərdar idi. 1847 tarixi-məsihiyyədə ondan sərdari-səbiqi-məmaliki-səneyi-

Qafqaziyyə general-adyunfanter sahibi-ənvayi-həməyilat knyaz qraf Mixail Semyonoviç Voronsov əhvalatı-xəvaninin-səbiqəni xahiş buyurmuşdu».

Mirzə Camal bəyin zəngin kitabxanası olub.

Mirzə Camal bəy 1853-cü ildə vəfat edib.

Mirzə Camal bəy Balaxanın xanım ilə yaşam qurmuşdu. Rzaqulu bəy, Mehdi bəy adlı oğulları, Hürzad xanım, Qönçə xanım, Hürnisə xanım, Kiçiknaz xanım, Nazı xanım, Fatma xanım, Asiya xanım və Leyli xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Mehdi Qarabaği

Mirzə Mehdi Mirzə Naği oğlu 1775-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Mirzənağılı obasında dünyaya boy göstərmişdi. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Məhəmmədhasən ağa İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşirin yanında xidmət etmişdi. Olduqca savadlı, söz-söhbət yiyəsi idi. Xoş xətlə yazı yazmağı bacarırdı.

Mirzə Mehdi Qarabaği bir müddət Xırdapara-Dizaq mahalında mirzə vəzifəsində çalışmışdı. O, bu vəzifədə işlədiyi dövəndə xeyli kitab üzü köçürmüşdü.

Mirzə Mehdiinin Bayram, Xəlil, Hümətəli adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmmədkerim bəy Kəbirli

Məhəmmədkerim bəy Mirzə Haqverdi bəy oğlu 1779-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə adlanırdı. Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Divanxanada katib vəzifəsində qulluqda idi. Xanın yaxın adamlarından sayılırdı.

Mirzə Məhəmmədkerim bəy xoşxət xəttat idi. Kitab üzünü köçürürdü. Zəngin kitabxanası vardı. Məşhur “Rövzəti-üş-şühədə” əsərini köçürüb övladlarına bağışlamışdı.

Mirzə Məhəmmədkerim bəyin Əbdürrəhim bəy, Əbdülkarim bəy, Əbdüləzim bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Bəybaba bəy Qarabaği

Bəybaba bəy Mirzə Əliyər bəy oğlu 1787-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya pənah gətirmişdi. Mollaxanada oxumuşdu. Sonra mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Böyük xan Məhəmmədhasən ağa oğlu Sarıcalı-Cavanşirin yanında katib işləyirdi.

Mirzə Bəybaba gözəl xəttat idi. Şuşa şairlərinin cüngünü tərtib etmişdi. Bir neçə kitabın üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Bəybaba bəy şair idi. Fəna təxəllüsü ilə şeir yazırdı. Fənanın şeirlərindən gülləmə.

Elə ağ gərdəni fil sümüyü tək saf olan,
Qara xalın hind şahından xərəcə alar.

Əzəl gündən qaşların aşıqlərə səcdəgahı olub,
Gözəl gözlərin Çinü Maçinə bacü xərəcə tərgidib.

Sənin hüsnünü Allah elə misilsiz yaradıb ki,
Gözəllərin bazarı sənin gözəlliyindən həmişə rəvəcə olar.

Evə sarı gəlsən, günəş, gözə görünməz,
Günəşin qarşısında çırağ nəyə bənzər?

Qəddin Kəbədir, qara xalın-qara daş,
Həcc və könül aşıqləri başına fırlananlar.

Hicran küleyi iman evini xarabə etdi,
Əgər üzünü görsem, yenə şad ollam.

Ta can var canda, sevgin ürəkəndən çıxmaz,
Çünki can və ürək əzəldən birləşiblər.

Hicridən Fəna çox məhnet görüb, heç sorma,
Ya Rəb, rəhm et, vəslinə çatdır, əlac et!

Mirzə Bəybaba Qasım bəy Zakirə həcvi yazmışdı. Baba bəy Şakir şeirlərinin birində ona «qulaqburması» vermişdi:

Xəlqi dilgiri edənə həqq özü dilgiri eylər,
Kimiyə təzlik ilə, bəzisinə dir eylər,
Bəd dua adama axır belə təsir eylər.
Pənah, allaha pənah, gör neçə təqdir eylər
Əliyər oğlu belə sarı səkil maydanı.

Mirzə Bəybaba bəy Cahan xanım ilə ailə qurmuşdu. Mehdi bəy, Yəhya bəy adlı oğulları, Fatma xanım adlı qızı vardı.

Mirzə Camalxan bəy Kəbirli

Camalxan bəy Novruz bəy oğlu 1789-cu ildə II Kəbirli mahalının Hüsülü obasında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Mahal naibinin yanında mirzə işləmişdi.

Mirzə Camalxan bəy xoşxət idi. Səliqə ilə kitab üzünü köçürürdü.

Mirzə Camalxan bəyin Əhməd bəy, Rüstəm bəy, Məmməd bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Əziz Qarabaği

Mirzə Əziz Məhəmmədhüseyn oğlu 1792-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mədrəsə yoldaşlarından şair Kərbəlayı Abdulla Camızadənin adı məlumdur. Kərbəlayı Abdulla dostu Mirzə Əzizə qələm yonarkən yazmışdı:

Cavan mirzənin qəmi ürəyimi qələm kimi yonur,
Onun eşq aləmi mənə hər dəm bir sevdəyə salır.
Mınlarla misirli Yusif dostumun qarşısında dayansa,
Ona deyərler, ey Əziz, sən bizim mövlamızsan.
(sətri tərcümə)

Mirzə Əziz Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Xan onun xidmətini şəhərdə bir neçə rəiyyət ilə dəyərləndirmişdi.

Mirzə Əziz xoşxətt xəttat idi. Xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Əziz Şəraf xanımla ailə qurmuşdu. Şirin ağa, Cəlil ağa, Həsənəli ağa, Məhəmmədhüseyn ağa adlı oğulları, Bayım xanım, Gövhər xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Mahmud Mirzə Əli oğlu

Mirzə Mahmud Mirzə Əli oğlu 1794-cü ildə Güney Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Əhər şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. 1828-ci ildə Məhəmmədqulu xan Qaradağlı ilə Şuşaya gəlmişdi. Ömürlük Qarabağda məskunlaşmışdı.

Mirzə Mahmudun gözəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzünü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Mirzə Mahmudun Fərəc, Əsəd adlı oğulları vardı.

Mirzə Qasım bəy Hacıh-Cavanşir

Mirzə Qasım Səlif bəy oğlu 1795-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Gecəgözlü (Şərifbəyli) obasında dünyaya boy göstərmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Təbriz şəhərində mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Mahalın dargası olmuş, sonra Şuşa şəhərində divanxanada çalışmışdı.

Mirzə Qasım bəy xoşxətt xəttat idi. Xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Qasım bəyin Cəfər bəy, Sadıq bəy və İsmayıl bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Əbdüllətif Qarabaği

Mirzə Əbdüllətif Molla Kəlbəli oğlu 1797-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Əbdüllətif görkəmli müəllim idi. Qarabağ xanadələrinin əksəriyyətinə dərs demişdi.

Mirzə Əbdüllətif xəttat idi. Gözəl xətti ilə Qarabağ şairlərinin əlyazmalarından divan hazırlamışdı. Qasım bəy Zakirin divanının katibliyi ona məxsusdur.

Mirzə Əbdüllətifin törəmələrindən bəziləri Lətifov soyadını daşıyırdılar.

Mirzə Əbdüllətifin Mehdiqulu, Nəcəfqulu və Sadıq adlı oğulları vardı.

Mirzə Rəhim bəy Kəbirli

Rəhim bəy Əhməd bəy oğlu 1797-ci ildə Kəbirli mahalının Qərvənd obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirin divanxanasında xidmət etmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Rəhim bəy uzun müddət Kəbirli mahalının mirzəsi (mahal katibi) vəzifəsində çalışmışdı.

Mirzə Rəhim bəy xoşxət idi. Kitab üzü köçürürdü.

Mirzə Rəhim bəyin Şükür bəy, Əhməd bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabaği

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Mirzə Mehdiqulu bəy oğlu 1798-ci ildə Kəbirli mahalının Hindarx kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirin Kəbirli mahalı üzrə mirzəsi idi. Xoş xətli idi. Xoş xətli vardı. Kitab üzü köçürər, uşaqlara dərs verərdi. Kəndlərindəki məscidin nəzdində mollaxana açmışdı.

Mirzə Məhəmmədqulu bəyin kitabxanasındakı Əbdürrəzzaq bin Hüseyn Lahicinin "Gövhərmurad" adlı əlyazması hazırda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Mirzə Məhəmmədqulu bəyin Zeynal bəy, Səfərəli bəy, İbrahim bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə İsmayıl bəy Baharlı

İsmayıl bəy İbrahim bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə İsmayıl bəy Qarabağ Atlı Alayının tərkibində bir çox müharibələrdə iştirak etmişdi. Zəngəzur sahəsində məmur işləmişdi. Həmin dövərdə bir neçə insanı azğın rus və ermənilərin əlindən xilas etmişdi.

Tarixçi Baharlı «Əhvalatı-Qarabağ» adlı əsərində Bayandurlu Qaçaq Ağa haqqında yazır: «Və yenə bir nəfər çıxıb, Ağa adlı qaçaq. Zəngəzur uyezdidin (qəzasının-redaktor) Bayandur kəndindən çıxıbdır. Bayandurlu Ağa. Bu Ağa çox cürətli və hünərli qaçaq imiş. Əvvəl bu Ağanı bir cüzi təqsirin üstə tutub, Yerevan (İrəvan) şəhərində dustaq ediblər. Bir nəfər yoldaş ilə neçə vaxt İrəvan dustaqxanasında qalıblar. Sonra İrəvandan yoldaşı ilə qaçıb. Və onun qaçmaq əhvalatı bu təvə olubdur: Bir gün yoldaşına Ağa deyib: Gəl qaçaq! Ta qaçmasaq bizi qurtarmaq mümkün olmayacaqdır. Ağanın yoldaşı naxoş imiş. Qəbul etməyibdir ki, mən naxoşam. Ağa deyib, mən səni dalımda aparıram. Yoldaşı razı olub, qaçıblar. Ağa üç günlük yolu bir gün və bir gecədə yaylaq yolu Göyçə tərəfdən yoldaşı dalında qaçıb və ondan sonra qaçaq olubdur ki, cəmi iqlimi dolanıb. İran dövlətini də gəzib, sonra yenə Qarabağ tərəfə gəlib. Qəraz, bir gün gəlir öz evinə ki, bir neçə gün qala. Çünki qılçasın (qıçını-redaktor) at vurub, sındırmış imiş. Evində yatırmış. Ağanın düşmənlərindən birisi gedib Murov İvan bəyə xəbər edibdir ki, Ağa gəlib Bayandurda yatır və qılçasın at sındırıb, qaça bilməz. Yaxşı fürsət vaxtıdır. Murov İvan bəy iki yüz nəfər atlı və yüz nəfər piyada çərik cəm edib, səhərə iki saat qalmış gəlib, Bayandur kəndinə və Ağa olan evin qapısını kəsib, məşğul olublar tüfəng atmağa. Ağa xəbərdar olub, yoldaşı ilə kəsir qapını. Hər kəs irəli gəlir odlayır. İvan bəy görür ki, çox adam oləcəkdir. Hökm edir, küləş götürsünlər ki, damı odlayalar. Elə ki, bu işə bina qoyurlar, Baharlı sakini İsmayıl bəy Vəliyev orada imiş və xəbərdar imiş ki, Ağa olan evdə çox övrat və uşaq var. Çünki Ağa naxoş olmağa görə və səfərdən təzə gəlməyinə görə tamam övladı Ağanı görməyə gəlib, cəm imişlər.

Qəreğ, Murov İvan bəyə məlum edir ki: A İvan bəy, hərəgə fikrin budur ki, Ağanı ya tutasan və ya öldürəsən haqqdır. Yoxsa bu qədər övrat və uşaq od içində yandırmağı və gülləbaran etməyi istəyirsən, bu iş nə allaha rəvadır və nə padşaha xoşdur. Sən buyur bir qədər aram olsunlar ta mən bir-bir o övrat və uşağı çıxardım. Ağa ilə özün bilərsən. Murov razı olub və Mirzə İsmayıl bəy gedib, damın qapısında durub və bir-bir övratları və uşaqları damdan çıxarıb, ondan sonra məşğul olublar damı odlamağa və küləşi odlayıb, damın bacasından içəri tökülmüşlər. Bəlkə tüstü boğa, çölə çıxalar.

Qəreğ, Ağa və yoldaşı içəridə damın divarın dağıdıb, girirlər tövləyə və atlanıb, birdən uca səslə «Ya Əli» deyib, tövlənin qapısından çıxırlar. Qabaqca Ağa, dalmca yoldaşı. Mirzə İsmayıl bəy belə nəql edirdi ki, o vaxt Ağa qapıdan çıxan vaxtda damın üstündən və ətrafdakılar iki yüz tüfəng atdılar ki, tamamilən əlbəəl idi. Həç birisi Ağağa dəymədi. Amma yoldaşını öldürdülər. Elə ki, Ağa bir tüfəng mənzili qaçdı (qaşdı) atın saxladı və Murova söyürdü və atışdırlar. Murovun pəmoşniki (kəməkçisi-redaktor) poruqı Şirin bəy Əlyanlı sakini Ağağa deyib:

-A köpək oğlu, rus padşahı ilə padşahlıq edəcəksən? Niyə başını götürüb, bir yana getmirsən? Bu sözü deyib, bir güllə atıbdır. Güllə gedib Ağanın atının yalından dəyibdir. Və Ağa Şirin bəyə söyüb ki:

- A köpək oğlu, elə güllə atmazlar. Al, gəldi. Bir güllə atıb, güllə gəlib, Şirin bəyin atının qarnından dəyib və at yıxılıb. Şirin bəy atın altında qalıb, həmin saat ölübdür. Həmin atın altında qalmaqlıq ilə sonra Ağa yayınıb və Murov Şirin bəyin meyidin götürüb, öz yerinə qayıdır. Və bir müddətdən sonra Ağa Mincivan bəyləri ilə dost imiş. Həmişə gəlib-gedirmiş.

Mincivan bəyləri belə tədbir ediblər ki, gərəg bu dəfə Ağanı öldürək. Əvvəl-axır Ağadan bizlərə zərər gələcəkdir. Bir gün yenə Ağa gəlib mincivanlı Əbutalib bəyin evinə. O gecə orada qonaq olub, səhər atlanıb, gedən vaxt tamamilən Mincivan

bəyləri Ağa ilə atlanıblar ki, bir qədər yol sən ilə söhbət edə-ədə biz də gedəcəyik. Elə ki, qışlaqdan bir qədər gediblər, o yerlərdə yaxşı at çapmalı və tüfəng oynatmalı düzlər var. O düzlərə çıxanda tamamilən tüfənglərin çıxarıblar ki, at çapaq və tüfəng oynadacağıq. Ağa etibar edib, qəflətən tamamı birdən Ağanı gülləbaran ediblər. On səkkiz güllə Ağanın bədəninə dəymişdi və Ağanın o vaxt yoldaşı yox imiş. On dəqiqə sağ qalıb, Həmin bu sözü deyib ki, a köpək uşağı, mənə namərdlik ilə öldürdünüz. Allah bu intiqamı sizdən alsın. Ondən bir az sonra həmin Mincivan bəyləri ki, tamamilən bir-birilə övlad idilər, mülk üstə bir-birini qırdılar. Yeddi-səkkiz nəfər öldü və yeddi-səkkiz nəfər Sibərə getdilər. Bunların axırı bu tövr oldu və bayandurlu Ağanın axırı belə oldu.

Mirzə İsmayıl bəy şair idi. Qasım bəy Zakirle müşairələri vardı. Qasım bəy yazırdı:

Eşitdim ki, təzəlikdə satıbsan
Kəndini bir çuval gəndümə, Mirza!
Bu misrəi özün yaxşı bilirsən,
Sənin ... mənim zəndimə, Mirza!

O sənə düşməndi ələm-əşikar,
Hələ indi bu dəm ehtiyatı var;
Bir əndək ki, başı açıldı, salar
Yenə sənə yandı-m yandıma, Mirza!

Əlin çıxacaqlı dəvə-dərmandan,
Müntəfə olursan, amma nə candan.
Hyüzilət aparırsan Xındırstandan
Yolun hər düşəndə kəndimə, Mirza!

Eyib deyil olmaq kişiyyə kasıb,
Qulluğun var, buyur bizə münasib;

Əmanət-əmanət, oğlan var basıb,
Bayramxan ocağın söndümə, Mirza

Nə tez bənşirsən, bildir dalaşdın?
Hər nə ki, eybi var aləmə aşdın.
Noxtanı başından sıyrıb qaşdın,
Yaxşı düşmüş idin fəndimə, Mirza!..

Mirzə İsmayıl bəy Kəbirli mahalının Baharlı obasına köçmüşdü.

Mirzə İsmayıl bəyin Abbasqulu bəy, İbrahim bəy, Fərəc bəy, Mahmud bəy, Adıgözəl bəy, Balaca bəy adlı oğulları vardı.

Hacı Mirzə Məhəmməd bəy Hacı-Cavanşir

Məhəmməd bəy Mirzə Kərim bəy oğlu 1800-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İlk təhsilini atasından almışdı. Sonra Təbriz şəhərində ali təhsilini davam etdirmişdi. Hicaza gedib Məkkə-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Mirzə Məhəmməd bəy Cəfərqulu xan Cavanşirin məiyyətində idi. Xan ona tarxanlıq torpaq vermişdi və hər cür vergidən azad etmişdi. XIX yüzil qaynaqlarında Hacı Mirzə Məhəmməd bəyin adınının önündə məaf--vergidən azad olunmuş ünvanı yazılırdı.

Hacı Mirzə Məhəmməd bəy xoşxət xəttat idi.

Hacı Mirzə Məhəmməd bəyin Kərim bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə İbrahim Səba

İbrahim bəy Həsən ağa oğlu 1801-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxuyub, dini və dünyəvi elmlərə yiyələnmişdi. Savadlı olduğun-

dan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Müəllimliklə məşğul idi. Gözəl təbi və xətti vardı. Şeir yazırdı. Səba təxəllüsü ilə nərminazik poeziya nümunələri yaratmışdı. Mir Möhsün Nəvvab yazır: «Mirzə İbrahim Həsən ağa oğlu Qarabağın Şuşa əhalisinin molla və şairlərindəndir. Onun əslİ Bəyazid məmləkətindəndir. Heybətli bir kişi idi. Sənəti müəllimlik idi və yaxşı xətti var idi. On beş il bundan əvvəl yetmiş yaşında rəhmətə gedib. Təxəllüsü Səba olub. Bəzən şeir də deyirdi. Divanı yoxdur və şerləri perakəndədir. Bir gün mərhum arvadı Aynanın üzünü kədərli görür, vəcdə gəlib dərhal bu fərd ilə ona müraciət edir:

Ayineyi-ruyində çün oldu kədər peyda,
Vəhm eyləgilən, oldu ahımda əsər peyda”.

Təzkirəçi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Mirzə İbrahim bəy haqqında yazır: «Badi-Səba nəfəxət-i canfəzayi-nəsayim əfkarından zicli münfəil olan zati-pəsəndidesifat mərhum Mirzə İbrahim ibn Həsən ağadır ki, hüsni-xətti isə hüsən sahiblərinin xəttinə tənə vurur imiş. Hüsni-təbi isə zeylən tərqim olunmuş mərhum Mirzə Həsən bəy Vəzirovun nəzmən kağızın cavabı ilə bir neçə sözlərdən mübin olur. Xülasət ül-kalam, bu sahib-i ehtiram vücud əba ən cəddən Qazağ əhlindən olaraq, təvvəlud edib Şuşa şəhərində. Təlim və tərbiyə gördükdən sonra axır ömrünədək bu vilayətdə müdərrişlik ilə imrari-həyat edər imiş. Şişeyi-ömrü isə min iki yüz səksən altı hicrətdən keçmiş, Şuşa şəhərində daşa toxunmuş”.

Mirzə İbrahim bəyin Şuşa şəhərində böyük daş otağı vardı. İkinci rus-İran savaşında şəhərin komendantı onun evini zəbt etmişdi. Mirzə İbrahim bəy Tiflisə yazıb evini həbsdən qurtardı.

Onun xətti ilə yazılmış Əbdürrəhman Caminin «Yusif və Züleyxa» əsəri B-649 sifresi ilə Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Mirzə İbrahim bəy Qarabaği bu əsəri nəstəliq xətti ilə qələmə alıb. İsmayıl adlı bir şəxs bu kitabı oğlu Abbasquluya bağışlamışdı.

Hafizin divanı Qarabağda məşhur idi. Xəttatlar bu əsərin üzünü köçürüb yayırdılar. "Divan" (M-223), 1839-cu ildə Qarabağda İbrahim bin Həsən tərəfindən köçürülmüşdür. Mətn adı qayda ilə haşiyələnmiş, iki sütunda yazılmışdır. Hər qəzəlin sonuncu beyti ayrıca sütunda yazılmış, haşiyəyə alınmışdır. Kitabın başlığı ənənəvi naxışla bəzədilmişdir.

Mirzə İbrahim bəy Ayna xanım ilə ailə qurmuşdu. Məhəmməd bəy, Həsən bəy, Hüseyn bəy, Əli bəy, Cəfər bəy, Mehdi bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Rüstəm bəy Vəzirov

Mirzə Rüstəm bəy Mirzə Xanməhəmməd ağa oğlu 1801-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mollaxanada oxumuşdu. Sonra mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Rüstəm bəy Gövhər ağa İbrahimxəlil xan qızının yanında mirzə işləmişdi.

Mirzə Rüstəm bəy gözəl xəttat idi. Xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Rüstəm bəyin əlyazma halında kitabı var. Musa bəy Vəzirovun tanıqlığına, yazılı şahadətinə görə nəticəsi Tofiq bəydedir.

Mirzə Rüstəm bəy Şuşa şəhərində vəfat edib.

Mirzə Rüstəm bəyin Əsəd bəy, Əliməmməd bəy, Fərhad bəy, Haşım bəy adlı oğulları, Hürü xanım, Nəbat xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Məhəmməd bəy Dizaği

Mirzə Məhəmməd bəy Kərbəlayı İsmayıl bəy oğlu 1803-cü ildə Xırdapara-Dizəq mahalının Xatınbulaq kəndində dünyanı tanımışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Atasından sonra kəndlərinin kəşxudası olmuşdu. Savadlı, sayılan adamlardan idi.

Mirzə Məhəmməd bəy Qarabağ atlı alayında süvari kimi xidmət etmişdi. Medalla ödüllənmişdi.

Mirzə Məhəmməd bəy xoşxətt xəttat idi.

Mirzə Məhəmməd bəy Nisə xanım ilə evlənmişdi. Səfərəli bəy, İbrahim bəy, Baxşalı bəy, Əhməd bəy adlı oğulları, Mina xanım adlı qızı vardı.

Mirzə Haqverdi Qarabaği

Mirzə Haqverdi Məşədi Ocaqverdi oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gözəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzünü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Azərbaycan Dövlət Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Haqverdinin xətti ilə köçürülmüş kitablar saxlanılır.

Mirzə Haqverdi Fatmanisə ilə yaşam qurmuşdu. Abbas, Ələkbər, Ələsgər, Qasım, Hüseyn, Səməd adlı oğulları, Mina və Səkinə adlı qızları vardı.

Mir Cəfər Qarabaği

Mir Cəfər Mir Həşim oğlu 1807-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Məmər kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Məktəbdar-

lıqla məşğul olmuşdu. Kiçik qardaşı Mir Mehdi Xəzaniyə dərs demişdi.

Mir Cəfər Qarabaği mahir xəttat idi. 1825-ci ildə şikəstə-nəstəliq xətt ilə bir cüng hazırlamışdı. Cüng B-1578 (11516) şifrlə Respublika Əlyazmaları institutunda saxlanılır.

Məşədi Molla Cəbrayıl bəy Qarabaği

Cəbrayıl bəy Mustafa bəy oğlu 1807-ci ildə Cavanşir mahalının Qasımlı kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Obalarının dini işləri ilə məşğul olmuşdu.

Molla Cəbrayıl bəyginin obasını Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşir Kəbirli mahalına köçürmüş, indiki Ağdam rayonunun Qasımlı kəndinin yerində bərqərar etmişdi.

Molla Cəbrayıl bəy xanın kənddə mirzəliyini etmiş, tez-tez Şuşa şəhərinə gedib-gəlmişdi. O, burda mədəni mühitlə yaxından tanış olmuş, ədəbi məclislərdə iştirak etmişdi.

Molla Cəbrayıl bəy pak Xorasan torpağını ziyarət etmişdi. Xoş xətti olduğundan dini risalələr, ədəbi əsərlər üzünü köçürmüşdü.

Məşədi Molla Cəbrayıl bəy Şahxanım xanım ilə ailə qurmuşdu. Şükür bəy, İbadulla bəy, Musa bəy adlı oğlanları, Dürrisə xanım, Qaraqız xanım adlı qızları vardı.

Hacı Mirzə Əliqulu Yusifzadə

Əliqulu Kərbəlayı Mirzə Ağa Yusif oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İlk təhsilini atasından almışdı. Təzkirəçi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə «Riyazül-əşiqin» adlı əsərində yazır: «Bu alimü amilü fəqihi-kamil təvəllüd edibdir Şuşada və əvayili-sinnində tərbiyə tapıb əbəvisi Mirzə Yusif məhrumun və şəhərinin sair ulamalarının hüzurunda, sonra ikmali- təhsil üçün

ətəbati-aliyyata müşərrəf olub. Seyidi cəlil və ələmi-nəbil cənab Hacı Seyid Kazım Raşti əl-allah məqamının hüzuri-pürnurlarında təhsilini tamama yetirəndən sonra vətəni-əslisi olan Şuşa şəhərinə müraciət buyurub, əhkami-dini-nübin seyid əl-mürselin səlləllə əleyhə və ələhunun pişrəfində və çəhərdəh məsumun fəzayil və mənaqibini kəşf etməkdə xadimi-şəriəti-qurra olub fəzayili-ali Məhəmməd əleyüselamda neçə cild kitablar ərəb və fars dilində təsnif buyurub».

Mirzə Əliqulu böyük alim və şair idi. Şərq dillərinin əksəriyyətini bilirdi və bu dillərdə sərbəst yazılar ərsəyə gətirirdi.

Qasım bəy Zakir Şuşa qazısı Mirzə Əbdülqasım bəy Kəbirliyə bir neçə həcv yazıb. Özünü böyük alim Hacı Mirzə Əliquludan yüksək tutan qazını qamçılıyırdı.

Kimdi yanında onun Əliqulu Əbdürrəhim,
Kühi-Əlbürsü yıxar çün toxunan dəm qazı...

Hacı Mirzə Əliqulu Yusifzadənin şeirləri ərəb dilində olduğundan yazımızda verməyi gərəkli bilmədik.

Hacı Mirzə Əliqulu xoşxətt xəttat idi. Bir neçə dini və nəzm üslubunda yazılmış kitabların üzünü köçürmüşdü.

Hacı Mirzə Əliqulunun Ələkbər, Abbas, Mahmud adlı oğulları vardı.

Mirzə Qasım bəy Qarabaği

Qasım bəy Məşədi Həsən ağa oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mir Möhsün Nəvvab «Təzkirəyi-Nəvvab» adlı əsərində Rəhim bəy Uğurlubəyovdan bəhs edərkən onun adını çəkir. Ünlü tarixçi və təzkirəçi yazır: «Kapitan Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu

Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir. Şuşa qalasında yaşayırdı. 50 yaşlı, heybatlı, möhkəm bədənli, uca boylu, çox yoğun və yekəqarın bir kişi idi. Bir gün hamama gəlmişdi, mən də orada idim. Molla və ölü işlərinə baxanlardan biri ki, adına Mirzə Qasım katib deyirdilər, hamamdan bayıra çıxıb paltarlarını geymişdi və emmamesini düzəldirdi. Bu vaxt Rəhim bəy onu görüb bu fərdi bədhətən ona dedi:

Sənin qat-qat olmuş əmmaməyə and olsun,
Heç olmayan fəzlü kamalına and olsun”.

Mirzə Qasım bəy gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Qasım bəyin töremələri öncə Qasımbəyov soyadını daşıyırdılar. [MDTA, fond 69, siyahı 1. saxlama vahidi 143.]

Mirzə Qasım bəy Kiçik xanım Hacı Əmiraslan bəy Məhəmməd bəy oğlu Qaradəmirçilinin qızı ilə ailə qurmuşdu. Həsən bəy, Abbasqulu bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Həsən bəy Qarabaği

Mirzə Həsən bəy Mirzə Cəfər bəy oğlu 1810-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. O, kamil savad yiyəsi idi. Axar təbi, yaxar sözü vardı. Şeirləri dillərdə gəzirdi. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə «Riyaz ül aşiqin» adlı təzkirəsində Mirzə Həsən haqqında yazır: «Bu sahibi-vechi-hüsn və aşiqi-vechi-həsən Mirzə Cəfər mərhumun xələfi və Əliməhəmməd ağanın nəbiresidir. Və mərhum Əliməhəmməd ağa isə İbrahimxəlil xan Cavanşirin ən müqərriblərindən birisidir. Əvayili-sinnində tərk-i vətəni-məlüf edib Şəki şəhərinə müsafirət qılır və rus dəftərxanasında münşilik əmrinə məşğul olur. Və həman sərəzəmində irtihali-dari-neim edir. Əziz qövüm olmaqlığına görə o Yusifi-Misri məlahət üçün həmvətəni olan şüərə hər birisi bir ləhn ilə şaxsari-məhəbbətdə

mütərənnim olublar. O cümlədən Mirzə Əbülhəsən Şəhid təxəllüs bu fərdi o mərhumun maddeyi-tarixində deyib, münasib olmağına görə dərc olundu.

Şəhid qoft be sale-vefateş in mesrə:
Hezar ah, əz in qamət, hezar əfsus !

Xülasə, vəsiyyəsinə görə cənazəsini vətəni-əslisi Şuşa şəhərinə həml edib bir verst şəhərdən kənara dəfn edirlər. Həman mərgzən mərhumun adıyla adlanır ki, əlan Mirzə Həsən qəbristanlığı deyilir. Bə hər hal, sahibi-təb imiş. Belə ki, vətəndə olan dilbəri-şirinsüxənindən ayrılan vaxt bu qəzəli inşa edir:

Əla, ey şuxi-şirinkari-bimürüvvət, xudahafiz,
Qəmi-eşqində bəsdür çəkdiyim zillət, xudahafiz...»

Mirzə Həsən haqqında Mir Möhsün Nəvvab da öz ünlü əsəri «Təzkireyi-Nəvvab»da bəhs etmişdir. Nəvvab yazır: «Mərhum Mirzə Həsən Mirzə Cəfər oğlu Qarabağin Şuşa əhlindəndir. Deyilənlərə görə, yaxşı görkəmli, xoş qamətli və şirin dilli bir cavan idi. Cavan vaxtlarında da bu dünyanı tərk etmişdir. 1256-cı il rəbi-ül-əvvəl ayında (1840-cı il may ayı)—əlli il bundan qabaq rəhmətə getmişdir. Cəsədini gətirib, sonradan onun adına adlanan qəbristanlıqda dəfn etmişlər. Hal-hazırda oraya Mirzə Həsən qəbristanlığı deyirlər. Belə eşitmişəm ki, mərhumun bir nəfərlə nəhayət dərəcədə sevişməsi olub. Vəsiyyət edib ki, mənə məşuqənin gedib-gəldiyi yolun üstündə dəfn edin. On görə də onu həmin yerdə dəfn etmişlər. Biçərə hərdəm şeir yazardı, həm də şeirləşərdi. Məhəmməd bəy və Aşıq Pəri Maralyani ilə müşairəsi o cümlədəndir. Şeirlərini Mirzə və Mirzə Həsən adı ilə demişdir».

Mirzə Həsən bəy xoşxət xəttat idi.

Təzkirəçilərin əsərlərindən gətirdiyimiz bilgilərə görə, Mirzə Həsən bəy gənc yaşlarında varis qoymadan vəfat etmişdir.

Molla Əli xəlifə Qarabaği

Əli Molla Kəlbəli oğlu 1811-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İlk təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu.

Molla Əli Şuşada «Kor xəlifə» ayaması ilə tanınırdı.

Molla Əli gözəl xəttat idi. Bir çox xəttləri yazmaqda tay-tuş tapılmazdı. Mirzə Kazım isimli bir şagirdi onun yazılarını toplayıb «İnşai-Mirzə Kazım» adlı kitab dərc etdirib. Bu kitab mədrəsələrdə hüsni-xətt örnəyi kimi öyrədilirdi.

Molla Əli Şuşa şəhər məscidində xəlifə vəzifəsində çalışıb. Xəlifə qazı tərəfindən təyin olunurdu və el, oba, kənd və şəhər içində dini işlərə nəzarət edirdi.

Molla Əli 1875-ci ildə Mərdinli məhəlləsinin azundu idi.

Molla Əli şair idi. Xəlifə təxəllüsü ilə şeir yazırdı. Yazdığı dördlükərdən bir yarpaq.

O, bir sərvi ki, sərbüləndi aləm olmuş,
Gör ki, fəxri cəmi bəni-adəm olmuş,
Qoca fələk qəddin əymiş hilal kimi,
Bu qaş kimi halıma gözüm nəm olmuş.

Molla Əli 1893-cü ildə vəfat edib.

Molla Əlinin Salah, Süleyman adlı oğulları vardı.

Mirzə Məmmədbağır Qarabaği

Məmmədbağır Əminəli oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Məmmədbağır gözəl xəttat idi. Xoş xətti olduğundan dini risalələr, ədəbi əsərlər üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Məmmədbağır Mehdiqulu xan Cavanşirin, sonra onun qızı Xursidbanu bəyim Usmiyevanın mirzəsi olmuşdu.

Mirzə Məmmədbağır 1872-ci ildə vəfat edib.

Mirzə Məmmədbağır Səkinə xanım ilə evlənmişdi. Kərim bəy, Rəhim bəy, Əmin bəy, Ağa bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy Qarabaği

Əbdürrəzzaq bəy Məhəmmədqasım bəy oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy gözəl xəttat idi. Kitab üzünü köçürməklə şöhrətlənmişdi.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy Şəkər xanım ilə ailə qurmuşdu. Həsən bəy, Rüstəm bəy, Aslan bəy adlı oğulları, Züleyxa xanım, Qönçə xanım, Cəvahir xanım, Bəyim xanım, Bəyaz xanım, Mehri xanım, Mələk xanım, Təzəxanım xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Səfi bəy Saracıği

Mirzə Səfi bəy Məlik Həsən bəy oğlu Sultanov 1817-ci ildə Xırdapara-Dizəq mahalının Saracıq kəndində dünyaya göz açmışdı. Təhsilini əmisi Molla Hüseyn əfəndidən almışdı. Şuşa şəhər qəza idarəsində məmur kimi işə başlamışdı. Vərəndə sahəsi əhalisinin siyahıya alınmasında iştirak etmişdi.

Mirzə Səfi bəy gözəl xəttat idi. Xoş xətti olduğundan dini risalələr, ədəbi əsərlər üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Səfi bəy subay vəfat edib.

Mirzə Kəlbəli Mustafayev

Mirzə Kəlbəli Məşədi Bayramqulu ağa oğlu 1817-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Əslən Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasındandır. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi.

Mirzə Kəlbəlinin xoş xətti olduğundan kitab üzü köçürməklə güzəran tapmışdı.

Mirzə Kəlbəli Nəbat xanım ilə ailə qurmuşdu. Ələkbər adlı oğlu vardı.

Mirzə Hüseyn bəy Heydərخانov

Hüseyn bəy Heydərəli bəy oğlu 1818-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Əsəd bəy Rüstəm bəy oğlu Cavanşirin yanında mirzə vəzifəsində çalışırdı.

Mirzə Hüseyn bəy Heydərخانov mülkədar idi. Qardaşı Nəcəfəli bəydən qalma Kərkicahan kəndinin bir hissəsini idarə edirdi. O, Şuşa şəhərində rəiyyətlərə yiyələnmişdi.

Mirzə Hüseyn bəy gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Sadıq bəy Qazıbəyov

Mirzə Sadıq bəy Məhərrəm bəy oğlu 1818-ci ildə Cavanşir mahalının Keştəzli obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini əmisi Molla Nuru bəyin yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanını daşıyırdı.

Mirzə Sadıq bəy xoş xətt idi. Kitab üzü köçürürdü.

Mirzə Sadıq bəyin Süleyman bəy, Salman bəy, Həsən bəy, Əsgər bəy adlı oğlanları vardı.

Mirzə Əsəd Qarabağlı

Əsəd Məşədi Məhəmməd Hüseyn oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərinin Ağadədəli məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Əsədin atası Cəfər qulu xan Məhəmməd Həsən ağa oğlu Sarıcalı-Cavanşirin şəxsi həkimi idi. Bu yaxınlığa görə Mirzə Əsəd xan sarayına yol tapmış, kitabdar vəzifəsinə düzəlmişdi.

Mirzə Əsəd gözəl xəttat idi. O, 1851-ci ildə nəstəliq xətti ilə "Övzan" adlı əsərin üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Məhəmməd qulu bəy Qayıbov

Məhəmməd qulu bəy Molla Həsən bəy oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Atasının vəfatından sonra anasının və əmisinin himayəsində böyümüşdü. Məhəmməd qulu bəy bir müddət də Qaradağda, Əhər şəhərində (1845-1850) mədrəsədə təhsil almışdı. Aldığı təhsilə qane olmayan, bu səviyyə ilə razılaşmayam Məhəmməd qulu bəy ali təhsil almaq üçün valideyninə, əmisinə müraciət edir. O zamanlar ali mədrəsələr Kərbəladə, Tehrandə, Qumda, İsfahanda mövcud idi. Orda oxumaq üçün bir əmək vəsait lazım idi. Əmisi Qasım bəy bir qədər duruxur. Anası oxumağa həvəsini görüb onu İsfahana ali mədrəsəyə göndərir. İsfahanda Məhəmməd qulu bəyə mənfi cavab verirlər. Mədrəsədə yer olmadığından onu qəbul etmək istəmirlər. Bunu gören Məhəmməd qulu bəy su ilə tam dolu piyaləyə bir gül yarpağı atır, bunun nə demək olduğunu soruşan müəllimlərə belə cavab verir: "görürsünüz mü, bir gül yarpağı, dolu piyaləni daşırtmadı, məgər

bir adam, belə böyük bir mədrəsə üçün artıq ola bilərmidi?" Uşağın üstün zəkasını, fərasətini gören baş müderris onu mədrəsəyə qəbul edir. Məhəmmədqulu bəy təhsilini müvəfəqiyyətlə başa vurub, tibb elminə sahib olur. 1851-ci ildə İsfəhan şəhərində oxuduğu məlumdur.

Mirzə Məhəmmədqulu bəyi yüksək savadına görə Tehranda şah sarayında həkim vəzifəsində saxlayırlar. Lakin vətənə, doğma yurda, ailəyə olan məhəbbəti onu dəbdəbəli saray həyatını qoyub, doğma Qarabağa çəkib gətirir.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Gövhərnisə bəyim İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin şəxsi həkimi və vəqfinin müvəllisi idi. Gövhərnisə bəyim ona xidmətlərinə görə, Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Dargalı mülkündə xeyli torpaq sahəsi pay ayırmışdı.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy sonra Xurşidbanu bəyim Sarıcalı-Cavanşirin və Bəhmən mirzə Qovanlı-Qacarı yanında şəxsi həkim olmuşdu.

Mirzə Məhəmmədqulu şair idi. Həkim və Təbib təxəllüsləri ilə şeir yazırdı. Şeirlərindən bir yarpaq.

Perişan zülfünü mah üzrə canan sayıban eylər,
Cahan əhli odur kim, ay tutulacaq min fəğan eylər.

Görəndə zülfi-pürtabı meh üzrə mürği-dil hərdəm
Sanır kim, mari-əfidir, onunçün ələman eylər.

Qaşın tiğ, müjən peykan, durublar qasdi-can üzrə,
Ləbin bir abi-heyvandır, həyatı cavidan eylər.

Rəqibi məhrəmi-kuyin görəndə aşiqi-zari,
Həsəd bir dəfədə ya öldürər, ya niməcan eylər.

Üzərim atəşindən qorxaram yandırsa üşşaqı,
O bir oddur, ona düşgəc Xəlilə gülsitan eylər.

Təbibülveqt xoşbəxtdir belə şeir kəzafından,
Ki, məqbulu-huzuri-həzrət ol nətəvan eylər.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy gözəl xəttat idi. Zəngin kitabxanası vardı. Əlyazma biçimində olan kitabların əksəriyyətini özü köçürmüşdü. Onun kitablarının çoxu Respublika Əlyazmaları institutunda saxlanılır. Bu kitablardan biri Əbu Əli ibn Sinanın «Qanun» kitabıdır. Kitabın mətni ağ vərəqlərə nəsx xətt ilə qara, bəzi sözlər isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi medalyonlu, qəhvəyi rəngli meşin kartondandır (ölçüsü: 18x30 sm., həcmi: 160 vərəq). Əlyazma Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabaği tərəfindən h.1268 (=1852)-ci ildə İsfahanda köçürülmüşdür. Əlyazma əsərin birinci hissəsini əhatə edir. O, dörd hissədən ibarətdir. Hər hissə bir neçə bölmə, bölmələr isə paraqraflardan ibarətdir. Buraya tibb elminin təyin edilməsi, onların qarşıya qoyduqları vəzifələr, insan orqanizminin anatomiyası, baş, kəllə sümüyünün anatomiyası, dişin, sinənin, onurğa sütununun, barmağın, dirnağın, dodaq, burun, çənə, qarın nahiyəsi, bel sümüyü və başqa üzvlərin anatomiyasından, eləcə də hər bir üzvün vəziyyəti, hərəkəti, formasından bəhs olunur. İnsan orqanizmi üçün massajın, xüsusi idman hərəkətlərinin, oyunlarının əhəmiyyəti, yemək qaydaları və s. haqqında məlumat da verilir.

Əlyazmanın haşiyələrində mətnlə əlaqədar yazılar, qeyd və şərhlər, izahlar verilmişdir.

İbn Sinanın «Qanun» və M.Z.Razinin «Boqrət»dan tərcümə etdiyi «Havayi-kəbir» əsərləri Mirzə Məhəmmədqulu bəyin diqqətini cəlb etmiş, əsərlərin üzünü özü köçürmüşdür.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitablarından biri Azərbaycanın ensiklopedik biliyə malik alimi, dövlət xadimi Xacə

Nəsirəddin Tusi Məhəmməd Həsəndir (1201-1274). «Bist bab» adı ilə məşhur olan bu əsər müqəddimə, iyirmi bab (bölme) və xatimədən ibarətdir. Astronomiya elminə aiddir. Əsərdə müxtəlif tarixlərdən – tarix rumi, tarixi füsü-qədim, tarixi-cəlali və s., bürclər, planetlərdən, onların hərəkətlərindən bəhs edilir. Orada sədə, novruz, şəqqül- qəmərlə, həmçinin müəyyən işlərin cədvəllə görülməsi barədə – ağac əkmək, ziraət, bina qoymaq, nikah, səfər etməklə əlaqədar bəzi maraqlı məlumatlar da vardır. Əsərdə müxtəlif astronomik cədvəllər verilmişdir. «Bist bab»ın həmin əlyazması fabrik istehsalı olan əla növ ağ vərəqlərə mətni qara, yarımserləvhələr, seçilmiş sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xəttillə yazılmışdır. Səhifələrdə mətnin alındığı çərçivələr, bir çox cümlələrin altından çəkilmiş xətlər və cədvəllərin əksər hissələri qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar, titul vərəqdə, əsərin sonunda isə müxtəlif şeir nümunələri vardır. Bəzi böyük babların sonu ümumi kitab sonluğu kimi verilmişdir. Tusinin «Bist bab dər mərifəti-üstürlab» əsərinin bu əlyazma nüsxəsi müəllifin «Si fəsl dər heyat və mərifəti- təqvim» əsərinin müxtəsər şəkli salınmış əlyazması ilə bir cildə tutulmuşdur. Birinci əsər abidənin 1b-101a vərəqlərini əhatə edir.

«Si fəsl dər heyat və mərifəti-təqvim» adlanan müxtəsər cildə olan ikinci kitab 101b-107a vərəqlərində yerləşir. Bu müxtəsərə «Haza müxtəsər fi mərifəti-təqvim» (Bu təqvim elmində müxtəsər) serləvhəsi verilmişdir. 107b-109a vərəqlərində yeni astronomiyaya, eləcə də astrologiyaya aid müxtəlif mənbələrdən yazılar vardır. Bunlardan «Əhkami-nəzərəst kəvakib...», «Min kitabı ləvameül-ənvar», «Hüquqi- şəriət və töhmət» haqqında yazıları göstərmək olar.

«Müxtəsər fi mərifəti-təqvim» serləvhəli əsərin müqəddiməsində deyilir ki, bunu ixtisar etdim və yazdım ki, əzizim bunu oxusun, bələd olsun. Əsərin tam mətnində olduğu kimi, burada da müqəddimə, otuz fəsil və xatimə hissələri vardır. Lakin bunlar müəyyən ixtisarla verilmişdir.

Bu əsər də astronomiyaya aiddir. Eyni xətlə, eyni üslubda köçürülmüşdür. Əlyazması tünd qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 109 vərəq).

Birinci əsərin sonunda – 101a vərəqində katib yerində, üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri olan yumurtavari möhür basılmış və yanında isə Məhəmmədqulu Qarabağlı imzası ilə qeyd vardır. Beləliklə, əlyazmanı köçürən katibin Mirzə Məhəmmədqulu bəy olduğu aydınlaşır. Əlyazması h.1248 (=1832)-ci ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmalar Institutunun xəzinəsində saxlanılan B-1795, B-2328 və s. şifrəli əlyazmalar da bu katib tərəfindən köçürülmüşdür.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitablarından biri «Qarabadini-Şəfai» adlanır. Əsər fars dilindədir. Bu əsərin müəllifi XVI yüzilin məşhur həkimi, formakoloqu Müzəffər ibn Məhəmməd əl-Hüseyn əş-Şəfai h.963 (=1556)-cü ildə anadan olmuşdur. Şəfainin Qarabadin əsəri 1302-ci ildə Dehlidə çap olunmuşdur. Əsərdə mürəkkəb (mürəkkəbat), dərman maddələri, bitki, mineral suların tərkibi, onlardan dərman hazırlanma üsulları və xəstəliklərdə tətbiqi üsullarından bəhs edilir.

Əsas mətnə əvvəl əsərə kiçik bir müqəddimə verilmişdir. Əsər «Qarabadin» adı ilə məşhurdur. Ağ, saya vərəqlərə xırda nəstəliq xəttillə, mətni qara, bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi tünd qəhvəyi rəngdə meşindəndir və üzərində həndəsi fiqurlar vardır (ölçüsü: 16x22 sm., həcmi: 118 vərəq). Əlyazmanın sonunda katib yerinə basılmış möhürə əsasən abidəni köçürən Mirzə Məhəmmədqulu ibn Həsən olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Köçürülmə tarixi h.1267 (=1850)-ci ildir. Əsərdə köçürülmüşdür. Həmin möhür B-2328, B-1795, B-5410 və B-5380 şifrəli əlyazmalarda da vurulmuşdur. Bu da əlyazma sahibinin kitabxanasında çoxlu abidələr saxlandığını, özünün isə savadlı şəxslərdən olduğunu sübut edir.

Əlyazmanın titul vərəqində «Ümumi səhiyyə idarəsinin müdiri, tibb mədrəsəsinin naziri»nin qeydi və qeydin aşağı hissəsində isə yenə də fars dilində «Yaddaş üçün» sözləri yazılmışdır. Əlyazmanın sahibi, əsər Əlyazmalar Institutuna alınarkən tərtib edilmiş akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Burada əsərin B-351 şifrəli başqa bir nüsxəsi də saxlanılır.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitablarından biri «Zaati-t-tibb» adlanır. Əsər ərəb dilindədir. Səhəti qorumaq üçün tibbə aid bəzi lazımi cəhətlər haqqında müxtəsər əsərdir. Bir çox əsərlərin müxtəsərindən ibarətdir. Sonluğundan, üzərində aparılan qeydlərdən və 56b vərəqindəki yazılardan məlum olur ki, Təbib təxəllüsü ilə məşhur olan Məhəmmədqulu ibn Molla Həsən öz oğlu Cavad üçün onu tərtib etmiş ki, oğlu bu elmi oxuyub, bəhrəmənd olsun. Əlyazma üzərində Cavadın xətti ilə olan yazılar da bunu təsdiq edir. Beləliklə, əlyazmasının Məhəmmədqulu ibn Molla Həsənin avtoqrafı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Əlyazma həm də tərtibçinin oğlu Mirzə Cavad bəyin ixtiyarında olmuş, həmin nüsxənin son vərəqlərinə tibbə aid müəyyən qeydlər, şeir nümunələri əlavə etmişdir. Atasının yolunu gedən Mirzə Cavad bəy də ərəb və fars dillərini, təbabəti yaxşı bildiyi məlumdur.

Əlyazması ağ, sayə vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. «Zaati-t-tibb» əlyazmanın 1b-51b vərəqlərini əhatə edir.

Haşiyələrdə həm Mirzə Cavad bəyin, həm də Mirzə Məhəmmədqulu bəy Təbibin xatələri ərəbcə və farsca qeyd və şərhlərdən, fəsillərin məzmununa aid onları nəzərə çatdırmaq məqsədilə sözlər yazılmışdır.

Hicri 1297 (=1879)-ci ildə yazılmış, beş fəsil və on məqalədən ibarət tibbə aid həmin müxtəsəri, Mirzə Məhəmmədqulu bəy Təbib özündən əvvəlki müəlliflərə istinadən, onlardan istifadə yolu ilə yaratdığı bir növ özünün avtoqraf Elmi əsəri adlandırmaq olar.

Abidəyə mükəmməl sonluq verilmişdir. Sonluqda əsərin yazılma səbəbi, tarixi, katib qeydləri və üzərindəki Mirzə Məhəmmədqulu bəyin sözlərindən başqa, yazısı çətin oxunan dördkünc möhür vardır.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Təbibin oğlu Mirzə Cavad bəy xətt ilə olan hissə, yenə həmin ildə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmış, əlyazmanın 51b-56b və 60b-61b vərəqlərində yerləşir. 57b və 58a vərəqlərində 1909-1916-cı illərə aid müxtəlif maddeyi-tarixlər vardır.

Əlyazma üzəri ornamentli cizgilərlə və möhürle müəyyən olunmuş qara meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 15,5x22 sm., həcmi: 62 vərəq). Tibb elminə aid müxtəsər əsərin tədqiqi tibb elminin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdən biridir.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitablarından biri də «Kitabül-havi fi elmit-tibb vət-təvəbi»dir. Ərəb dilində qələmə alınıb. Müəllifi Nəcməddin Mahmud ibn İlyas Şirazidir. Əsər əksər xəstəliklərdən və onların müalicə üsullarından bəhs edir. Sonunda dərman bitkilərinin əlifba sırası ilə lüğəti verilmişdir. Əsər əlyazma şəklində Şərqi ölkələrində yayılmışdır. Qayıbovun fondu ilə birlikdə Əlyazmalar Institutuna alınan həmin əlyazması ağ, sayə vərəqlərə mətni qara, başlıqlar, fəsillərin mətnindəki adları və haşiyədə verilən əksər sözlər qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir.

Əlyazmanın katibi, yazıldığı yer göstərilməyə də, h.1266 (=1849)-cı ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Sonunda həm katib yerinə Qarabağlı həkim Mirzə Məhəmmədqulu bəyin şəxsi möhürünün basılması, həm də köçürülmə tarixi katibin Mirzə Məhəmmədqulu bəy olmasını ehtimalla söyləməyə imkan verir.

Belə ki, Mirzə Məhəmmədqulu bəy həmin illərdə yaşamış və köçürüldüyü kitablarda adını göstərmək əvəzinə möhürünü basmışdır. Əlyazması ornamentlə bəzənmiş, üç medalyonlu qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 19,5x31 sm., həcmi: 237

vərəq). Əlyazması tibb elminin və bu sahədə bir çox xəstəliklərin müalicə üsullarına, eləcə də Nəvəvənin və Bəhmən mirzənin şəxsi həkimi olan məşhur tibb alimi Qarabağlı Mirzə Məhəmmədqulu bəyin yaradıcılığını öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardandır.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitabxanasına aid əlyazmalardan biri də "Məcmuə" adlanır. Əsər fars və ərəb dillərində yazılıb. Məcmuəyə Əbil Bəqa Abdulla ibn əl-Hüseyninin «Şərhi fi məqamətül-həririyyə min əl-əlfazü müqəviyyə» (1b-71b), «Kitabi-illətül-məlul» (72b-119b), «Risale fi mərifətül-nəğəm» (120b-141b), «Fi-bəyani elmül-musiqi» (14a-142a), Bəhaəddin Amilinin «Təşrihül-əflak fil-heyət» (144b-148a) əsərləri daxildir. «Fi-bəyani elmül-musiqi» əsəri fars dilində nəzmlə yazılmışdır. Şeir sonunda onun yazılma səbəbi haqqında yenə farsca izahat verilir. Qalan əsərlər bütünlüklə ərəbcədir.

Məcmuəyə daxil olan əsərlərin dəyərindən əlavə, təbib kimi məşhur olan Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabağının eləcə də gözəl xəttat, istedadlı musiqişünas olduğu göstərilir.

Əlyazmadakı bir şeirin məzmunundan müəllifi Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabaği, 120a vərəqindəki qeydlərin birində hicri 1271 (=1855)-ci il tarixdə onun musiqi təliminə və elminə başlamasını təsdiq edən yazılar vardır.

Ağ və firuzəyi vərəqlərə inə nəstəliq xəttinə, çox səliqəli şəkildə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi ornamentli, medalyonlu qara meşindəndir (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 148 vərəq). Haşiyələrdə mətnə aid yazılar vardır. Bunların bəzisi və bir çox söz və cümlələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir.

120a vərəqində olan tarixi qeydlər şikəstə xəttindədir. Qeydlərin altında Mirzə Məhəmmədqulu bəy Təbibin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün çox dəyərli mənbə olan bu məcmuənin orta hissəsindən – 119-cu vərəqdən sonra – bir hissəsinin kəsilib götürülməsi təəssüf doğurur.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən «Fi-mərifətül-nəcəm» və «Təşrihül-əflak» adlı əsərlərin sonluqları mükəmməldir. Sonluqda hər bir əsərin İsfahanda mədrəsədə

Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabağının xətti və imzası ilə h.1270 (=1854)-ci ildə yazıldığı göstərilmişdir.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitabxanasına aid əlyazmalardan biri də "Məcmuə"dir. Bu əsər fars dilində yazıya alınıb. Məcmuəyə əsasən tibbə aid əsərlərin əlyazması daxildir. Bu əsərlərin içərisində ən iri həcmli Məhəmməd Mehdi ibn Əlinin «Zadül-müsafirin» əsəridir ki, məcmuənin 3b-74b vərəqlərini əhatə edir. Bu əsər Mirzə Məhəmməd İsmayılın xahişi ilə əfqanların İrana yürüşündən sonra Şirazda h.1141 (=1729)-ci ildə yazılmışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə müsafirin tədbiri və sağlamlığı, ikinci hissədə isə xəstəliklərin müalicə üsullarından bəhs edilir. «Zadül-müsafirin» bir neçə dəfə çap olunmuşdur.

Məcmuəyə daxil edilmiş ikinci əsər «Dər əsafi-zənan» adlanır. Müəllifi göstərilməmişdir. Bu əsərdə qadınların xarici görünüşünə, xüsusilə simasına əsasən xasiyyətləri verilir. Əsər məcmuənin 74b-116b vərəqlərində yerləşir. Əlyazmanın 79b-116a vərəqlərindəki əsər «İshaliyyə» adı yenə tibbə aiddir. Fətəli şah Qovanlı-Qacarn həkimi Əhməd ibn Məhəmməd Hüseynin əsəridir. Burada ishalın əmələ gəlməsinin müxtəlif səbəbləri və bunlarla əlaqədar müalicə üsullarından danışılır. Məcmuənin 77b vərəqində quduz heyvanının insanı dişləməsinə dair azərbaycanca və 116b vərəqində Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsinin «Dəvazdəh imam» adlı yeddi beytlik ərəbcə şeirindən əlavə bütün yazılar fars dilindədir.

Məcmuənin son dörd vərəqində yenə tibbə aid müxtəlif xəstəliklər, onların müalicə üsulları, tibbi nüsxələr, şeir nümunələri və başqa qeydlər vardır. Vərəqlərdən birinin sonunda (vərəq 117b) «müalicat mücərrəb əst» (tərcüməsi: müalicə təcrübədən keçmişdir) sözləri yazılmışdır.

Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu qeydlərdən əlavə, maddeyitarixlər də vardır. Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımserlövhlər qırmızı mürəkkəblə, əsas hissə nəstəliqlə, müəyyən hissələr də şikəstə-nəstəliqlə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı rəngdədir. Cildi medalyonlu ornament cizgili, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 124 vərəq). Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən «Zadül-müsafirim» və «İshaliyyə» əlyazmalarının mükəmməl sonluqları vardır.

Sonluqda birinci əsərin h.1262 (=1845), ikinci isə 1263 (=1846)-cü ildə Məhəmmədqulu ibn Molla Həsən tərəfindən köçürüldüyü göstərilmiş və yanında katibin, üzərində farsca «Onun (Allahın) qulu Məhəmmədqulu» sözləri olan möhür basılmışdır.

«İshaliyyə» əsərinin sonunda isə katibin ikinci bir möhürünün üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri yazılmışdır. Buradan da həmin şəxsin öz dövründə tanınmış şəxslərdən olduğu aydınlaşır. Onun gözəl xətlə və savadlı şəkildə yazmaq bacarığı bunu təsdiq edir.

Abidədə onun Qayıbov kolleksiyasından gəldiyini göstərən heç bir möhür, qeyd yoxdur.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabağının kitabxanasına aid əlyazmalardan biri də «Cəvahir əl-lügə» adlı əsərdir. XI yüzilin məşhur dilçi alimi Əbülqasim Mahmud ibn Zəməxşərinin (h.467-538 (=1075-1144)-ci illər) «Cəvahir əl-lügə» adlı tibbə aid lüğətinin şərhindən ibarət olan bu əsərin müəllifi Məhəmməd ibn Yusif et-Təbib əl-Hərəvi tibb elmindən bəhs olunan bu lüğətdə xaşxaş, xardal və b. bitkilərin müalicə əhəmiyyətindən və onların müxtəlif kəskin xəstəliklər üçün istifadə üsullarından bəhs olunur. Lüğət, dərman adlarına görə əlifba sırası ilə düzülüb və sözlərin baş hərflərinin bir çoxu əlyazmanın haşiyələrində verilmişdir. Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətlilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər və sözlər, haşiyədə verilən hərflər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qəhvəyi rəngdə ornamentlə

bəzədilmiş medalyonlu meşindəndir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 242 vərəq).

Əsər Mirzə Məhəmmədqulu bəy Molla Həsən bəy oğlu Qarabaği tərəfindən h.1268 (=1851)-ci ildə İsfahanda köçürülmüşdür. Sonda müxtəlif qeydlər vardır. Onların birində katibin əlyazmanı səhvlər olan nüsxəsindən köçürüldüyünü və həmin köçürülmə tarixi və yeri göstərilmişdir.

Bizcə, abidənin tibb elminə aid terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında əhəmiyyəti vardır.

XIX yüzil şəxsiyyətlərindən olan Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabaği həkim, şair, xəttat, musiqişünas kimi tanınmışdır.

Mirzə Məhəmmədqulu bəy Bəyim xanım ilə ailə qurmuşdu. Məsum bəy, Cavad bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmmədhasən bəy Vəliyev

Məmmədhasən bəy Hacı Həsənəli bəy oğlu 1820-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Quberniya katibi mülki çini almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Mirzə Məhəmmədhasən bəy gözəl xəttat idi.

Tarixçi Baharlı onun haqqında yazır: «O cümlədən birisi bizim əmimiz Mirzə Məhəmmədhasən bəy Vəliyev. Belə ki, neçə il bundan əqdəm Şirvanda Rus dövləti seyidlərin şəcərələrin yığıb yetişdirdi. O vaxt heç bir dəftərxana mirzələri bacarmayıbdır ki, o şəcərələri rusca tərcümə edələr. Çünki o şəcərələr tamamilən ərəb kəlməsi ilə olur. Mirzə Məhəmmədhasən iki gün iki gecədə tamamın ərəbdən rusca tərcümə edib və bu ahvalı içəri dövlətə məlum ediblər. Bu barədə mərhum əmim üçün artıq hörmət olmuşdu. Və bir hörmətli medal dövlətdən iltifat olunmuşdu».

Mirzə Məmmədhasən bəyin Nəcəfqulu bəy, Məmmədağlı bəy, Əbulfət bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmmədhüseyn bəy Qarabaği

Məhəmmədhüseyn bəy Mirzə Məhəmmədqasim bəy oğlu Gülməmmədbəyov 1820-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gəzəl xətti vardı. Katib işləyirdi. Kitab üzü köçürməklə güzəran keçirirdi. Azərbaycan Dövlət Əlyazmalar Institutunda Mirzə Məhəmmədhüseynin xətti ilə köçürülmüş kitablar saxlanılır.

Hüseyn əfəndi Hezarfənin (vəfatı1089/1678) Azərbaycanın XVII yüzilə qədərki tarixindən (atabəylər, səfəvi, Ağqoyunlu, Qara Qoyunlu və s.) məlumatlar verən ümumi tarix haqqındakı "Tənqih-e Təvərix-e Mulk" (D-208) əsərinin nüsxəsini göstərə bilərik. Nüsxəni Məhəmmədhüseyn bin Mirzə Məhəmmədqasim Qarabaği 1846-cı ildə Şuşa şəhərində tərtib etmişdir.

Mirzə Məhəmmədhüsryn bəyin Mehdi bəy, Əliyar bəy, Mahmud bəy, İmran bəy adlı oğulları, Tutu xanım adlı qızı vardı.

Mirzə Əbutalib Qarabaği

Mirzə Əbutalib Məşədi Vəli oğlu 1820-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanını daşıyırdı.

Mirzə Əbutalib gözəl xəttat idi. Qarabağ şairlərinin seirlərindən ibarət bir cümg hazırlamışdı.

Mirzə Əbutalibin Kərim, Rəhim adlı oğulları vardı.

Mirzə Şükür bəy Vəzirov

Şükür bəy Mirzə Xanməhəmməd ağa oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Savadlı adam idi. Mirzə ünvanı daşıyırdı. 1841-ci ilin 1 yanvarında xidməti fəaliyyətə başlamışdı.

Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsində tərcüməçi işləmişdi. Sonra dövlət idarələrində məmur kimi çalışmışdı.

Mirzə Şükür bəyin kollec katibi mülkü ünvanı vardı.

Mirzə Şükür bəy gözəl xəttat və müzəhibb idi. Müzəhibblər kitabların başlıqlarını və ünvanlarını bəzəyir, hər fəslin başında müvafiq şəkil və ya naxış salır, kitabın müəyyən səhifələrini səliqə ilə köçürürdülər. Sonra rəssamlar onlar ucun boş buraxılmış səhifələrdə miniaturlar çəkir, daha sonra kitab cild emalatxanasına verilir. Burada cildçilər bahalı nazik dəridən, iri buynuzlu malqaranın dərisindən və ya kartondan müxtəlif cildlər hazırlayırdılar. Kitab cildlərinə basma naxışla qızılı şərq naxışları və qızılı döymələr həkk edirdilər. Cildlənmiş kitab, saxlanmaq ucun kitabdara verilir.

Mirzə Şükür bəy Zümürxaç kəndində vəfat edib.

Mirzə Şükür bəy böyük qardaşı Mirzə İsmayıl bəyin ölümündən sonra onun arvadı Başxanım xanım ilə ailə qurmuşdu. Bu izdivacdan iki oğlu olmuşdu: Böyükkişi bəy və Abbas bəy. Başxanım xanımın vəfatından sonra İmmi xanım ilə evləndi. İkinci nikahdan dörd oğlu oldu: Teymur bəy, Mahmud bəy, Behbud bəy və Ədil bəy.

Mirzə Şirin bəy Heydərxanov

Şirin bəy Sədrəddin bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Şirin bəy Heydərxanov mülkədar idi. Əmisi Nəcəfəli bəydən qalma Kərkicahan kəndinin bir hissəsini, Tağ kəndinin bir hissəsini, Şairli torpağını idarə edirdi.

Mirzə Şirin bəy 1848-ci ilin iyun ayının 18-də Şuşa polis idarəsinə şikayət etmişdi ki, qardaşıoğlu Məmməd bəy Mirzə bəy oğlunun bir tüfəngini, bir atınını Rüstəm bəy Qəmbər bəy oğlu Camalxanbəyov (1817-?) alıb.

Mirzə Şirin bəy gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Şirin bəyin İbrahim bəy, Həmid bəy, Yusif adlı oğulları vardı.

Hacı Mirzə Əli bəy Hacıyev

Əli bəy Hacı Allahverən bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Şuşa Qəza Məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Dövlət qulluğuna daxil olmuş, məmuriyyətdə çalışmışdı. Şuşa qəza polis idarəsində tərcüməçi vəzifəsində işləmişdi. Müqəddəs Məkkəyi-mükkərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Mirzə Əli bəy mahir xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Abbas bəy Əlipənahbəyov

Abbas bəy Kərbəlayı Çırağ bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Abbas bəy Şuşa qəza idarəsində tərcüməçi işləmişdi.

Mirzə Abbas bəy Əlipənahbəyov kollej katibi mülkü çini daşıyırdı.

Mirzə Abbas bəy gözəl xəttat idi. Nəstəliq xəttat kitab üzünü köçürürdü.

Mirzə Abbas bəy Əzət xanım ilə ailə qurmuşdu. Əbdülkərim bəy, Rüstəm bəy, Ağa bəy adlı oğulları, Mina xanım, Sona xanım, Ziba xanım, Münəvvər xanım adlı qızları vardı.

Mirzə İsmayıl bəy Heydərxanov

İsmayıl bəy Heydərali bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə İsmayıl bəy Heydərxanov mülkədar idi. Qardaşı Nəcəfəli bəydən qalma Kerkicahan kəndinin bir hissəsini idarə edirdi. O, Şuşa şəhərində rəiyyətlərə yiyələnmişdi.

Mirzə İsmayıl bəy sonsuz vəfat edib. Vəsiyyətinə görə mülkünün çox hissəsi Hüseyn bəy Hacıyevə qaldı.

Mirzə İsmayıl bəy gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Hüseyn bəy Usubov

Hüseyn bəy Məhəmməd ağa oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şair idi. "Salar" təxəllüsü ilə incə təbli poeziya örnəkləri yaradırdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Gözəl xəttat idi. Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə» adlı əsərini yazıya almışdı.

Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab öz ünlü əsərində Mirzə Hüseyn bəy Salar haqqında yazır: «Mərhum Mirzə Hüseyn bəy Məhəmməd ağa oğlu Hacı Yusif övladındandır. Qarabağ əhlidir. Şuşa şəhərinin Hacı Yusifli məhəlləsindəndir. Təxəllüsü Salardır. Yuxarıdakı tarixdən təxminən 15 il əvvəl vəfat etmişdir. Düz qamətli, enli bədənli, yekəqarın, donbagöz bir kişi idi. Ərəb və fars dillərində də bir qədər savadı var idi. Çox vaxt rus divanında xidmət edirdi. Vodyanka (qarına su yığılmış) xəstəliyi ilə dünyadan köçdü. Şeir də deyirdi, şahidlər seyidi cənablarına növhələr, qəsida və qəzəllər, həcv və satirik parçaları vardı. Aşağıda yazılmış şeirlər o mərhumun xəyalındandır:

Mari-siyah zülfün edib xanə könlümü,
Qıldı məhəlli-gənc bu viranə könlümü.

Tari-bəlayə etdi hədəf aqibət məni,
Yarəb ki, seydəş görüm oxlanə könlümü.

Qəmzən çəkib xədəng, qaşın tirlə kəman,
Qanlı kimi çəkər hərə bir yanə könlümü.

Qoyma ki, şanə dul uzada o tari-zülfünə,
Allaha bax, batırmağilən qanə könlümü.

Xalın havası ilə könül qondu zülfünə,
Axır əsiri-dam elədi danə könlümü.

Hər sübhədən əsiri-dilxəstə eyləyir,
Gahi nəsim-sübh, gəhi şanə könlümü.

Salarımı qoyub qəmi-hicranda mübtəla,
Rəhm eyləməz, edər yanə viranə könlümü».

Mirzə Hüseyn bəy Salar 1876-cı ildə vəfat edib.

Mirzə Mustafa bəy Mehmandarov

Mustafa bəy Mirzə Əli bəy oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. İlk təhsilini molla yanında almışdı. Sonra uləmalar yanında, mədrəsəbə ali təhsil almışdı. Rus dilini Şuşa Qəza məktəbində öyrənmişdi. Savadlı olmağı ilə dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Mustafa bəy 1843-cü ildə Şuşa qəza idarəsində katib kimi xidmətə başlamışdı.

Mirzə Mustafa bəy 1853-1856-cı illər Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.

Mirzə Mustafa bəy görkəmli xəttat idi. Xeyli kitab üzü köçürmüşdü.

Mirzə Mustafa bəy 1853-cü ildə kollec katibi mülki çini almışdı. Mühəribədə göstərdiyi cəsarətə görə Vladimir lentli bürünc medala layiq görülmüşdü.

Mirzə Mustafa bəyin Əbdülkərim bəy, Abdulla bəy adlı oğulları vardı.

Hacı Mirzə Allahverdi bəy Quliyev

Mirzə Allahverdi bəy Məşədi Eyvazəli bəy oğlu 1826-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Cavanşir-Dizaq mahalının Qaraxanbəyli obasındandır. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı, sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. 1842-ci ilin avqustun 4-də Şuşa şəhər polis idarəsində tərcüməçi kimi işə başlamışdı. 1843-cü ilin oktyabr ayının 20-də işdən çıxmışdı. 1844-cü ilin mayın 1-də Lahıc sahə idarəsində çalışmağa başlamışdı. 17 oktyabr 1844-cü ildə bu işdən azad olunmuşdu. 16 mart 1845-ci ildə Şuşa şəhər həbsxanasına baxıcı təyin olunmuşdu. 24 may 1845-ci ildə Şuşa polis idarəsinə mirzə vəzifəsinə dəyişilmişdi. Həmin ilin 1 avqustunda bu işdən çıxmışdı. 16 fevral 1846-cı ildə Kəbirli sahəsinə tərcüməçi göndərilmişdi. 16 noyabrada bu vəzifədə işləmişdi. 8 mart 1847-ci ildə həmin sahədə mirzə vəzifəsinə dəyişilmişdi. 30 iyun 1847-ci ildə bu işi buraxıb Şuşaya qayıtmışdı.

Hacı Mirzə Allahverdi bəy Quliyev 1849-cu ilin 8 iyulundan qəza idarəsində mirzə kimi işləmişdi. 1852-ci ilin 20 fevralında Vərəndə sahəsinə tərcüməçi dəyişilmişdi. 1853-cü ilin yanvarın 30-da bu işdən azad olunub, şəhərə dönmüşdü. 1854-cü ilin 17 fevralında Zəngəzur sahəsinə tərcüməçi təyin olunmuşdu. Bir müddət burda işləyəndən sonra, 1857-ci ilin avqust ayının 9-

da Kəbirli sahəsinə tərcüməçi kimi dəyişilmişdi. 27 mart 1861-ci ildə Çiləbörd sahəsinə mirzə təyin olunmuşdu. Ömrünün sonunadək burda çalışmışdı.

Hacı Mirzə Allahverdi bəy 1853-cü ildə kollec qeydiyyatçısı, 1861-ci ildə quberniya katibi mülki çinləri almışdı.

Hacı Mirzə Allahverdi bəy gözəl xəttat idi. Dəsti-xətti ilə xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Hacı Mirzə Allahverdi bəy İmami xanım Bəylər bəy qızı Yəhyabəyova ilə yaşam qurmuşdu. Əli bəy, Müseyibxan bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Kərim bəy Münsizadə

Kərim bəy Hacı Mirzə Məhəmməd bəy oğlu 1827-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İlk təhsilini atasından almışdı. Sonra bir çox ünlü alimlərin yanında təhsilini davam etdirmişdi.

Mirzə Kərim bəy də atası kimi müəllim idi. «Beytül-ədəb»- ədəb evi adlı mədrəsəsi vardı. Onun sinifini Qarabağın bir çox ünlü aydınları bitirmişdi. Şagirdlərindən biri, ünlü şair Məşədi Əyyub Baki yazırdı: «Yeddi il Qarabağın Beytül ədəbində (məktəbində) Hacı Məhəmməd bəy Qarabağının oğlu Mirzə Kərimdən dərs almışam. O, yeniyetmə cavan olsa da həqiqətdə doxsan yaşlı qoca kimi tavanası yoxdur».

Mirzə Kərim bəy şair idi. Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab onun haqqında «Təzkirəyi-Nəvvab» adlı əsərinin sonunda yazır: «Mirzə Kərim Hacı Məhəmməd oğlu Qarabağın şəhər əhalisindəndir. Pərakəndə şeirləri var».

Mirzə Kərim bəy xoşxət xəttat idi. Nəstəliq xətti ilə xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Kərim bəyin Hüseyn bəy, Məmiş bəy və Əli bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Məhəmməd bəy Katib

Məhəmməd bəy Məşədi Bayram bəy oğlu 1827-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şair idi. Katib təxəllüsü ilə xoşxət şeirlər yazırdı. Şuşada fəaliyyət "Məclisi-Fərəmuşan" şairlər yığnağının üzvü idi. O, ərəb, fars dillərini kamil bilməklə, rus və erməni dillərini də tamam-kamal öyrənmişdi. Onun haqqında Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Fəridun bəy Köçərli öz əsərlərində söhbət açmışlar. Salman Mümtaz Katibi kamil sənətkar kimi oxuculara təqdim etmişdi.

M.M.Katibin bir neçə şeirini özünün təzkirəsində çap etdirən Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) dediyinə görə, şair Şuşanın Çuxur məhəlləsindən olub, onun qəsidə, qəzəl, müxəmməs, mürəbbə, müstəzad və həcvlərinin ümumi həcmi təxminən iki min beytdir. Şairin həm də gözəl xəttat kimi tanındığını, əksər vaxtlar yanında olduğunu söyləyən M.M.Nəvvab onun sadələvh bir adam olması barədə belə yazır: "Mərhum Mirzə Məhəmməd Məşədi Bayram oğlu Qarabağın Şuşa əhalisindəndir, təxəllüsü Katibdir. 1305-ci ildə (1887, miladi) sağ idi. Qubar xətti ilə yaxşı yazı bilirdi. Sənəti şeir demək idi. Şeirlərinin çoxu həcv idi. Sadələvh bir kişi idi: hər nə desəydilər, inanardı. Çox vaxt gülmək üçün bəzi zarafətli şəxslər başqa adamın dilindən ona yalandan xəbərlər çatdırardılar ki, filankəs sizə belə demədi elə dedi. Həmin gün və ya o günün axşamı biçərə günahsızca həcv yazırdı. Yuxarıdakı tarixdə əlli beş yaş var idi. Əksər vaxtlar mənim yanımda olardı. Qəsidə, qəzəl, müxəmməs, mürəbbə, müstəzad, qəfiyə, müzəxrəfat (cəfəngiyat) və həcvlərinin sayı təxminən iki min beyt olar. Çuxur məhəllədəndir".

Tanınmış təzkirəçi əsərinin başqa yerində şairlə bağlı yazır: "Mir Möhsün Nəvvab oğlunun on üç yaş var idi və bir gün

mənzilimdə Mirzə Məhəmməd Katib aylaşdığı vaxt bu Miriş daxil olub Katibə salam verdi:

Miriş:

**Katib əmi, sənə salam ələyirəm,
İzzətini bəylə tamam eylərəm.**

Katib dedi:

**Kəsərəm mən o solaxoy əlini,
Bu yazmağı sənə haram eylərəm.**

Miriş:

**İki bölləm başımın kəsəmi,
Yarısmı tasi-hamam eylərəm.
Aşiqi-sadiq, o biri yarısm
Məşuqənin bəzminə cam eylərəm.**

Katib:

**Qulaqların bıçaq ilə kəsərəm.
Şairhği sənə tamam eylərəm.
Katib uşaq deyil, sənə qoşula,
Yoxsa sənə yolux hümmam eylərəm.**

Miriş

**Çıxardaram məşuqəni əlindən,
Əlin dutub, bağa xaram eylərəm.
Ünqa kimi Miriş qanad açanda,
Şahin Katib, sənə himam eylərəm ”.**

Özünün “Riyazül-əşiqin” təzkirəsində M.M.Katibin bir neçə şeirini verən Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1875-1956) onun hicri tarixlə 1306-cı ildə (1888) vəfat etdiyini göstərir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtaz “Ədəbiyyat qəzeti”nin 1935-ci il 12 aprel tarixli nömrəsində çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib” məqaləsində Katib haqqında bir sıra məlumatlar vermiş, Mir Möhsün Nəvvabın onun haqqında dediyi bəzi fikirləri təkzib etmişdir. Mirzə Məhəmmədi “Mirzə Fətəlinin öz əqidəsi yolunda çalışmağa cəlb etdiyi və beləliklə yetişməsinə səbəb olduğu simalardan biri” hesab edən S.Mümtaz bildirir ki, 25 il öncə bir neçə mənəbdən, xüsusilə də şairin Katiboğlu adı ilə tanınan böyük oğlu Zülfüqardan əldə etdiyi məlumata görə, “Katib aqilli-başlı, əqidəli və tərəqqipərvər bir şair imiş”. Mirzə Məhəmmədin bir neçə şeirini, o cümlədən M.F.Axundova yazdığı iki qoşmasını “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirən Salman Mümtaza görə, Katib “Nəvvabın göstərdiyi kimi, sadələvh və hər bir şeyə inanan bir şəxs olsa idi, heç bir zaman Mirzə Fətəli kimi böyük mütəfəkkirimizin nəzər-diqqətini cəlb edə bilməzdi”. Məqaləni Katibin ölümündən 50 il keçməsi münasibəti ilə yazdığını bildiren S.Mümtaz şairin M.F.Axundova ünvanladığı bir qoşmasını misal gətirərək yazır: “Yuxarıdakı qoşmadan ap-açıq görünür ki, Mirzə Fətəli ilə Katibin arasında bir dostluq və xüsusiyyət var imiş”.

Bunun üzərinə Mirzə Fətəlinin Katibi Tiflisdə qurulacaq “Məclisi-xasə” dəvət etməsi və ondan “xəyalat” istəməsi də əlavə edilse, məsələ tamamilə aydınlaşar.

Şairin ədəbi irsi barədə müəyyən təsəvvür əldə edə bildiyimizə görə biz onun əsərlərini köçürmüş görkəmli ziyalılarımız Əlabbas Müznib və Salman Mümtaza borcluyuq. Hər iki ədibin əlyazmaları hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Ə.Müznibin topladığı daha geniş şeirlər Fr-995 şifrəsi altında mühafizə edilir.

Burada Müznib şair haqqında əldə edə bildiyi məlumatları da vermişdir. Şairin Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin üzvü olduğunu göstərən Müznib onu digər müasirləri Abdulla bəy Asi, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Ağə Həsən, Mirzə

Ələsgər Növrəslə müqayisə edir. Müznibə görə, öz müasirlərindən daha soyuqqanlı olduğu üçün Katib onların mübahisələrinə, məsələn, Natəvana yazılan həc və bu həc və verilən cavablara qarşı etinasız olmuşdur.

Mirzə Məhəmməd bəy Katib 1889 -cu ildə vəfat edib.
Yaradıcılığından bir nümunə.

Heç aşiq nəümid-i vəsl-i canan olmasın,
Aşığe dünyada canan olmasa, can olmasın.

Eyləmiş əzm-i şikar, ol şahibaz-i izz ü naz,
Könlümü seyd etməyə, ya rəb, peşiman olmasın.

Bivəfa, ağyare meyi etdin, dəxi bundan bele,
Ləli nabin hyüziletile bağrımız qan olmasın.

Çıxma, övce zülfünü göstərme iman əhline,
Görmə bu zülmi rəva əsla müsəlman olmasın.

Gözyaşım seylabə döndü, yıxdı xanimanı,mi,
Olsa hər mənzildə su, olmaz ki, viran olmasın.

Kim ki, təhrik eylədi, saldın nəzərdən Katibi,
Namurad olsun, onun dərddinə dərman olmasın.

Mirzə Məhəmməd bəyin Zülfüqar bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Abbas bəy Merdinli

Mirzə Abbas bəy Namazəli yüzbaşı oğlu 1827-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Merdinli obasında dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa

şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Kazak alayında xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Mirzə Abbas bəy ordudan tərxis olduğdan sonra kəndlərində yaşamış, mirzəliklə, xəttatlığa məşğul olmuşdu.

Mirzə Abbas bəyin Bəylər bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə İsmayıl Məhzun

Mirzə İsmayıl Məşədi Qasım oğlu Bağrıbəyov 1828-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Əslən Merdinli obasındandır. Atasının yanında sərəcəliyi öyrənmişdi. Sonra mədrəsədə oxuyub mükəmməl təhsil almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə İsmayıl gözəl xəttat idi. Şuşa qazının yanında bir müddət katib işləmişdi.

Mirzə İsmayıl şair idi. Məhzun təxəllüsü ilə şeir yazırdı. Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab onun haqqında yazır: "Molla İsmayıl Məşədi Qasım oğlu Qarabağın Şuşa əhliyəndir. Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Bu təzkirə yazılan vaxt yetmiş yaşı var idi. Uca boylu, yekəburun bir şəxsdir. Cavanlığının ilk çağlarında sərəcəli olub, sonra attarlıq edirdi, indi molladır, sənəti uşaqlara dərs deməkdir. Bəzən də şeir deyir. Divanı yoxdur, şeirləri parakəndədir. Aşağıda qeyd olunmuş şeirlər onundur.

Yenə fəsli- bahar olmuş məgər badi-bahar oynar?
Dəyər hər ləhze gül üzde pərişan zülfə, tar oynar.

Töküb siminuzar üzrə xəməndərxəm siyeh zülfü,
Sanasan piçü ta bilə gəzər gənc üstə mar oynar.

Səhər ki, sürməsə gözlər nigahi şuxilə bənzer
Çıxıb cülzari-Çin üzrə bir ahuyi-tatar oynar.

Üzündə xali-mişgini tutubdur kişveri-hüsnü,
Səriri-hüsnə daim olubdur şahriyar oynar.

Həmişə əhli-hal ilə fələk dövrü müxalifdir,
Çəkər rəndü təəb bülbül, gülün dövründə xar oynar.

Görüm şad olmasın ya rəb, rəqibi-bədsiyar daim,
Görə üşşaqələr halın, güler leylü nahar, oynar.

Əya Məhzuni-dilxəstə, nədir güftar sərbəstə,
Yarın qoynunda limudur və ya sübhü nəhar oynar?

Mirzə İsmayıl Məhzun 1894-cü ildə vəfat edib.
Mirzə İsmayılın Ələsgər adlı oğlu vardı.

Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov

Kərim bəy Məşədi Əsəd bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Mədrəsədə mükəmməl təhsil almışdı. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Bir neçə şəql dillərini və rus dilini kamil bilirdi.

Mirzə Kərim bəy öncə Şuşa şəhərində qəza idarəsində II dərəcəli dəftərxana xidmətçisi kimi işə düzəlir. Sonra bir müddət qəza məhkəməsində çalışır. Kollej qeydiyyatçısı, mülki çini alır. Sonra Tiflis şəhərinə çağırılır, Qafqaz valisinin yanında dilman (tərcüməçi) təyin edilir.

Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov bilik-bacarığı sayəsində ucalır. Çarın özəl fərmanı ilə Məşhəd şəhərində Rusiyanın konsulu olur. O, bu vəzifəni tutmuş yeganə azərbaycanlı idi.

Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov bir müddət Məşhəd şəhərində işləyir. Vəzifəsini can-başla yerinə yetirsə də, şikayətlər, danoslar məktublar nəticəsində işdən çıxarılıb Aşqabad şəhərinə göndərilir. Bir müddət də orada çalışır.

Mirzə Kərim Nəsirbəyov İran şahı tərəfindən xan ünvanı, «Şiri- Xurşid» ordeni ilə təltif edilmişdi. Rus çarı tərəfindən isə kollej qeydiyyatçısı, kollej katibi, kollej asessoru çinləri və bir çox orden və medallarda ödüllənmişdi.

Mirzə Kərim bəy şair idi. Rəvan təbla, zərif zövqlə gözəl şeirlər yazırdı. Şeirlərin çoxu fars dilindədir. Qoşqularının birində deyilirdi:

Hansı fəsildə ki, bülbül gül dərindən nalə çəkir, susqunam
Könlümün quşu bülbülün əksinə xəzan çağında nalə çəkər.
(Sətri tərcümə)

Mirzə Kərim bəy gözəl xəttat idi. Boş vaxtlarında kitab üzü köçürürdü. Zəngin kitabxanası vardı.

Mirzə Kərim bəy 1890-cı ildə Aşqabad şəhərində vəfat edib. Mirzə Kərim bəyin Muxtar bəy və Adil bəy adlı oğulları vardı.

Əli bəy İbadullabəyov

Əli bəy İbadulla bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rusca öyrənmişdi. Şuşa qəzasının Cavanşir, Zəngəzur, Vərəndə sahələrində mirzə işləmişdi.

Əli bəy İbadullabəyov həyatda qazandığı yüksək elmi təfəkkürünə və işgüzarlığına görə qəza idarəsi tərəfindən dövlət təminatlısı olmuş, böyük imperator məvacibi almışdır. Yüksək bilik və dünyagörüşünə malik olan Əli bəy İbadullabəyov almış olduğu təhsili ilə kifayətlənməmiş, tibb elmi və xalq təbabəti ilə də geniş məşğul olmuşdur. O, bir sıra xəstəlikləri (əsasən yolxucu) dava-dərmanlı (kimyasız), yalnız Qarabağ meşələrindən, çay ətrafı sahələrdə bitən bitkilərdən və yaylaqlardan topladığı gül-çiçək ləçəklərindən hazırladığı dərmanlarla müalicə etmişdir.

Əli bəy gözəl xəttat idi. Azərbaycan və rus dillərində əldə etdiyi kitabları oxumaqla bərabər, fars ədəbiyyatını, məntiq, psixologiya və başqa elmləri də öyrənmiş, şərq ədəbiyyatına həvəs göstərmişdir. Zəngin kitabxanaya malik olmuş, həmin kitabların bəzələrinin üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Əbdülhəsən Şəhid

Mirzə Əbdülhəsən Kərbəlayi Kazım oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Cavanşir-Dizəq mahalının Merdinli obasındandır. Əbdülhəsən öncə atası kimi sərraclıq etmişdi. Sonra mədrəsə təhsili almışdı. Şair idi. Şəhid təxəllüsü ilə yazıb yaradırdı.

Tarixçi Baharlı onun haqqında nişan verir: «Və yenə bir neçə nəfər kasıb oğlu məktəbdən çıxandan sonra sənətkarlığa getmişdilər. Elə ki, onlar da müsülən oldular və kəmməyə oldular, o adamlar da gəlib kimi qalada və kimi mahalda uşaq oxutmağa və mollalığa məşğul olub, güzəran edirlər. Və hər şəriət hökmündə mahir və kamil və xoş xətt adamlardır. Hətta onlardan birisi ki, otuz ildir ki, sərraclıq edirdi, axırda ki, gəlib ruhani silkinə daxil oldu. Həmin adam Gəncə məclisində çilən (üzv) təyin oldu». Baharlının təsvir etdiyi adam Mirzə Əbdülhəsən Şəhiddir.

Ünlü təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab da onun haqqında bilgi verir: «Məhrumun adı Mirzə Əbdülhəsən Kərbəlayi Kazım oğludur. Şuşa vilayətindəndir. Təxəllüsü Şəhiddir. Ömrünü ilk çağlarında sənət əhli idi. Sonra qazandığı elmin sayəsində mollalar silkinə daxil oldu. Get-gedə Cavanşir mahalının qazısı, sonra da Gəncənin şəriət məclisinin üzvlərindən biri oldu. Şeir deməkdə də məharəti var idi. Hündürboy, qarəsifət bir kişi idi 1293-cü ildə (1875—miladi) təxminən 60 yaşında sağ idi. Aşağıdakı şeirlər onun kəlamındandır:

Və hyüziləta ki, tərki-vəfa qıldı yarlar,
Əfqan ki, keçdi hyüzilət ilə ruzigarlar.

Dərda ki, yarsız qəmi-hicr aldı canımı
Qaldı gönüldə məşərə çox intazərler

Sövdəyi-zülfü xəttini başdan çıxarmazam,
Gər başım içrə məskən edər muri marlar.

Ərbabi-eşqdən sora aləmdə kaş kim,
Meyli-rəqib qılmaya gər gülüzarlar.

Künci-qafəsə də bülbüli miskin edər fəğan,
Tutmuş məqam səhni-gülüstanda zarlar.

Əfsus, gül eşitmədi bülbül nəvalərin,
Yetdi xəzan gülşənə, keçdi baharlar.

Ömr əziz saxla, Şəhid, olsa gər nəsib,
Əyyami-vəsl lazım olur çox nisarlar.

Mirzə Əbdülhəsən xəttat idi.

Mirzə Əbdülhəsən 1884-cü ildə vəfat edib.

Mirzə Əbdülhəsənin Məmmədbağır, Sadıq, Cavad, Əli, Cabbar adlı oğulları vardı.

Mir Möhsün Ağamirov

Mir Möhsün ağa Hacı Mir Əhməd ağa oğlu 1832-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutan Mir Möhsün ağa Şuşada ibtidai təhsil almış, şəxsi mütaləsi sayəsində dövrünün bir çox elm sahəsini dərinləndirən mənimsəmiş,

görməli alim, rəssam, musiqi nəzəriyyəçisi, tarixçi, nəqqaş, xəttat, şair, ədəbiyyatşünas, astronom kimi tanınmışdır.

Mir Möhsün ağa Ağamirov Nəvvab təxəllüsü ilə tanınırdı.

M.M. Nəvvab köhnə təhsil almasına bazmayaraq, ədəbi və pedaqoji fəaliyyətində yeniliyə meyli edirdi. Şuşada «Məclisi-fəramuşan» (və ya «Məclisi-zamuşan») adlı ədəbi məclisinin təşkilatçısı olan Nəvvab ana dilinin tərəvətinin mühafizə edilməsinə kömək etmiş, ana dili məktəbi ideyasını inkişaf etdirmişdir.

Nəvvab XIX yüzilin 90-cı illərində Şuşada yeni üsullu ana dilli məktəb açmışdı. Orada Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili və digər fənlər tədris edilir, dünyəvi elmlərdən məlumat verilir.

M.M. Nəvvabın çox mühüm xidmətlərindən biri, S.Ə. Şirvani və M.T. Sidqi kimi öz məktəbində tədris etmək üçün dərslik və tədris vəsaitləri tərtib etməsidir.

M.M. Nəvvabın «Kəşf-ül-həqiqə», «Kifayəti-ül-ətfab», «Vüzüh-ül-ərqam» və «Nəsihətnamə» adlı dörd dərsliyi məlumdur. Bu əsərlərdə səxavət, düzgünlük, şərəbin zərəri, qonaq qəbul etmək, bədəni salamat saxlamaq və s. Haqqında təmsillər və hekayələr toplanmışdır. Bu əsərlərdə həmçinin elmin əhəmiyyətindən, millətin geri qalmasından təəsüflə danışılır, musiqi tarixindən, musiqinin insan orqanizmi üçün müalicə əhəmiyyətindən bəhs edilir.

M.M. Nəvvabın fəaliyyətində onun 800 bənddən ibarət olan «Nəsihətnamə»si ayrıca əhəmiyyət kəsb edir.

M.M. Nəvvab dövrünün əsas elm sahələrinin demək olar ki, hamısına aid kitablar yazan, onları öz evində əlinin zəhməti ilə çap edən, həmin kitablara bədii tərtibat verən, bu kitabları öz məktəbində tədris edən nadir şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun ana dili məktəbi Qarabağ mahalında yeni üsullu məktəblərin açılmasına qüvvətli təsir etmişdir.

Mir Möhsün ağa 1912-ci ildə vəfat edib.

Mir Möhsün ağanın Ağamir ağa, Mir İbrahim ağa, Mir Haşım ağa, Mir Vahab ağa, Mir Əhməd ağa adlı oğulları, Zəhra xanım, Səkinə xanım, Sürəyya bəyim, Qəmər bəyim, Rəxşəndə xanım, Pəri zaman xanım adlı qızları vardı.

Məhəmmədali bəy Vəliyev

Məhəmmədali bəy Məşədi Əsədulla bəy oğlu 1832-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Rus və şərqi dillərini bilirdi. Şamaxı, Tiflis, İrəvan və Şuşada dövlət idarələrində məmur işləmişdi.

Məhəmmədali bəy titulyar müşavir mülki çinini daşıyırdı. Məhəmmədali bəy gözəl xəttat idi. Şikəstə-nəstəliq xətləri ilə bir çox əsərlərin üzünü köçürmüşdü. Azərbaycan, İran və Türkiyə şairlərinin şeirlərindən ibarət bir neçə cümg tərtib etmişdi. Həmin cümlərdən biri B-867, biri isə B-1767 sifrləri ilə Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Məhəmmədali bəy Vəliyevin üzünü köçürdüyü əsərlərdən biri də "Yüziləri-külfət" adlanır. Əsər Azərbaycan dilində qələmə alınıb. Aşıqanə mövzuda yazılmış romandır. Müəllifi qeyd edilməmişdir. Əsər rus dilindən tərcümədir. Əlyazması mütərcimin – Məhəmmədəlinin avtoqrafıdır. Mütərcimin romana yazdığı müqəddiməsindən məlum olur ki, M.Vəliyev itmiş iki yaşında ikən sağalmaz bir xəstəliyə tutulur və pərişan hal əlsa da, xalqın türki dilində bu cür kitablara ehtiyacını duyduğu üçün əsəri rus dilindən tərcümə edir və h.1307 (=1889)-cu ildə onu tamamlayır. Müqəddimənin sonunda mütərcim öz ad və familiyasını yazmış və imzasını qoymuşdur.

Ağ, sayə vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xəttillə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13,5x21,5 sm., həcmi: 189 vərəq). Cildi müasirdir, boz rəngdə meşindəndir, paginasıyalıdır. Əsərdə

Moskva şəhərinin xəstəxanalarının birində cərəyan edən hadisələrdən bəhs olunur.

Roman iyirmi beş fəsildən ibarətdir.

I fəsil – Mərixzəna (1b-11a);

II fəsil – Qraf və həkim (11a-19b);

III fəsil – Aşıq övladları (19b-28b);

IV fəsil – Qıza yenə iki müştəri (28b-40a);

V fəsil – Məktublar (40a-46b);

VI fəsil – Ağa və oğul (46b-53a);

VII fəsil – Peşmanlıq və qarışıq (53a-60a);

VIII fəsil – Miqnates (60a-66b);

IX fəsil – Vəhşətəngiz ölüm (66b-79a);

X fəsil – Pünhan ölüm (79a-85a);

XI fəsil – fəsil – Qatil (85b-92b);

XII fəsil – Tazə qum (92b-100b);

On üçüncü fəsil çatmır.

XIV fəsil – Xaric sərhədlərini gəzmək (100b-110b);

XV fəsil – Təlimin təəccübatı (110b-118b);

XVI fəsil – Nəseh və şagird (118b-129b);

XVII fəsil – Ata və oğul (129b-139b);

XVIII fəsil – Nəsehin ikiminci məktubu (139a-145a);

XIX fəsil – Təəccüblü məxluq (145a-152a);

XX fəsil – Nəsehin məktublarının axırı (152a-158a);

XXI fəsil – Yuxulu gəzmək (158a-167a);

XXII fəsil – Ata və Nəseh (167a-170a);

XXIII fəsil – Daniya və Liza (170b-176b);

XXIV fəsil – Yüzüların kəşf olması (177a-186a);

XXV fəsil – Axırncı təqşir (186a-190a).

Abidə tərcümə əsərlərinin öyrənilməsində qiymətli mənbələrdən biridir.

Məhəmmədəli bəy şair və tərcüməçi idi. Məxfi təxəllüsü ilə qəlboynadan şeirlər yazırdı. Mir Möhsün Nəvvab Məhəmmədəli bəy Məxfi haqqında yazır: «Mərhum cənab

Məhəmmədəli bəy Məxfi Əsədulla bəy oğlu Qarabağ əhlidir. İndi 1309-cu (1890 miladi) ildir. O da iki aydır ki, rəhmətə gedib. Təqribən yetmiş yaşı var idi. Zəmanəsinin ariflərindən sayılırdı. Ömrünü Rəvan (İrəvan), Qarabağda hakimlikdə (dövlət quluğunda) keçirib. Rus dilini yaxşı bilirdi. Rus dilindən Azərbaycan dilinə yaxşı əsərlər çevirmişdir. Şeir və qəzəl deməkdə əvəzi yox idi. Divanı var. Axund Molla Vəli Vidadi (?-Ə. Ç.) nəvələrindəndir. Baharlı Bayramxanın oğlu həmin Vidadi (?-Ə. Ç.) cənab Vəqiflə həmyüzlü idi və mərhum İbrahim Xəlil xanın hüsurunda olardılar.¹

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə «Riyazül-əşiqin» adlı təzkirəsində Məhəmmədəli bəy Məxfi haqqında bəhs edir: «Şahidi-məaniyi-əşəri-mütəqəddimin cənabından məxfi olmayan möhtərəm vücudi-rizvancaygah və qüfranpenah Məşədi Əsədulla bəy mərhumun xələfi-ərşədi Məhəmməd Əli bəy məbrurdan ibarətdir ki, silsileyi nəsəbi əla rəvayətən mərhum Molla Vəli Vidadi(?-Ə. Ç.) təxəllüsə muntəhi olur».²

Məhəmmədəli bəy Məxfinin şeirlərindən bir yarpaq:

Rəhm qılmaz məni-dilkəstəyə, cananıma bax,
Böylə birəhm yolunda bu çıxan canıma bax.

Ey məni xəstə qılıb halımv rəhm eyləmiyən,
Səri-kuyindəki bu nəleyi-afqanıma bax.

Ey düzəx odun hicr ilə yeksən, bir gül,
Çək edib köksümü, bu sineyi-suzanıma bax.

Könül, əhvalını sordum, rüperivəş söylədi,
Bu qara telləri gör, zülfü pərişanıma bax.

1 [M. M. Nəvvab, Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, «Azərbaycan», 1998, səh.141].

2 [M. Müctəhidzadə, «Riyazül-əşiqin», Bakı, «Azərbaycan», 1995, səh. 146].

Ey düşən eşqinə gülçöhrələrin, bir göz açıb,
Laxta-laxta cigərimdən tökülən qanıma bax.

Sorma ey şux, könül halətini hicran gecəsi,
Qanlı göz yaşımı gör, didəyi-giryanıma bax.

Qılmadın şükrünü ol neməti-vəslin bir dəm,
İndi, ey Məxfi, gəlib bu şəbi-hicranıma bax.

Məhəmmədəli bəy Vəliyev 1892-ci ildə vəfat edib.
Məhəmmədəli bəyin övladı olmayıb.

Mirzə Həsən bəy Əmirov

Həsən bəy Mirzə Qasım bəy oğlu 1833-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Həsən bəy Şuşa Şəhər məktəbində dərs demişdi. O, müəllim işləyə-işləyə məclisdə, mərəkədə ictimai quruluşa, milli münasibətlərə, qadın azadlığına və s. problemlərə həsr olunmuş çıxışlar etdirmişdir. O vaxt belə çıxışların üstündə pedaqoji məktəblərin müdirləri ilə Mirzə Həsən bəy Əmirovun münaqişələri olurdu. Ərizə yazıb Bakı məktəblərinə dəyişilmək istəmişdi.

Mirzə Həsən bəy Əmirov titulyar müşavir mülki çini almışdı.

Mirzə Həsən bəy 1875-ci ildə Cümə (İbrahimxəlilxan) məscidinin axundu vəzifəsini icra etmişdi.

Mirzə Həsən bəy Əmirov gözəl xəttat idi.

Mirzə Həsən bəy Güllü xanım Hacı Bağır qızı ilə yaşam qurmuşdu. Əmiraslan bəy adlı oğlu, Böyükxanım xanım, Nəbat xanım adlı qızları vardı.

Hacı Mirzə Ağahüseyn bəy Səfibəyov

Hacı Mirzə Ağahüseyn bəy Cəbrayıl bəy oğlu 1833-cü ildə Cavanşir-Dizəq mahalının Alıxanlı obasında dünyaya boy göstərmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində oxumuşdu. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Bir müddət obalarının yüzbaşısı olmuşdu.

Hacı Mirzə Ağahüseyn bəyin gözəl xətti vardı. Nəstəliq xətti ilə yazar, kitab üzünü köçürərdi.

Hacı Mirzə Ağahüseyn bəyin Cəlil bəy, Surxay bəy, Yusif bəy adlı oğulları vardı.

Əhməd bəy Hacıyev

Əhməd bəy Tanrıverdi bəy oğlu 1834-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. 11 oktyabr 1854-cü ildə Şuşa qəza idarəsində katib kimi işə başlamışdı. Məmur pilləsində ilbəil ucalmışdı.

Əhməd bəy Hacıyev mübariz maarifçi idi. Qarabağda maarifin vəziyyəti üzərində dayanaraq, qeyd edirdi ki, mövcud məktəblər yerli əhalini təmin etmir, çünki bunlarda təlim ana dilində aparılmır. Ali təhsilli müsəlmanlar orta tədris müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətə buraxmırlar, nazirin icazəsi olmadan vəkillik edə bilməzdilər. Şuşa şəhər özünüidare orqanlarında müsəlmanların sayını məhdudlaşdırırdılar. Müsəlman ruhaniləri də məhdudiyətlərə məruz galırdılar. Əhməd bəy bu çıxışlarına görə insidilirdi.

Əhməd bəy Hacıyev kolleq katibi mülki çinini daşıyırdı.

Əhməd bəy Hacıyev xoşxətt xəttat idi. Kitab üzünü köçürər, cüng tərtib edərdi.

Mirzə Sadıq bəy Sultanov

Mirzə Sadıq bəy Mirzə Zeynal bəy oğlu 1835-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Sarıcıq kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. İbtidai təhsilini babası Molla Hüseyn bəyden almışdı. Sonra Şuşa şəhər qəza məktəbində oxumuşdu. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi.

Mirzə Sadıq bəy kollec qeydiyyatçısı mülki çini daşıyırdı.

XIX yüzilin ikinci yarısında bəzən ayrı-ayrı maarifsevərlər cəmiyyət olmadan da öz şəxsi təşəbbüsləri sayəsində təqdirəlayiq işlər görə bildilər. Belə maarifçilərdən biri Mirzə Sadıq bəy Sultanov idi. Bu dövrdə qapılarını xalqın övladlarının üzünə açan elm və ürfan yuvaları, məktəblər həyata vəsiqə aldı. Millətin mənəvi sərvətini təşkil edən, lakin maddi imkansızlıq ucbatından həyatda yerini tapa bilməyən istedadlı Azərbaycan övladlarına sahib çıxıldı, təqaüdlər verildi. O, bir neçə məktəbə hamilik edir, imkansız uşaqları oxudurdu.

Mirzə Sadıq bəyin şairliyi də vardı. Güzəl xəttat idi. Kitab üzünü köçürürdü.

Mirzə Sadıq bəy Azərbaycanın ünlü şairəsi Mirzə Fatma xanım Kəminə ilə ailə qurmuşdu. Əşraf bəy, Rəşid bəy adlı oğulları, Tutu xanım, Hüməy xanım və Qumru xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Mehdi bəy Xazalanski

Mehdi bəy Qurban bəy oğlu 1835-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra Şuşa Müsəlman məktəbində oxumuşdu. Bu məktəbin ilk buraxılışı 1852-ci ildə olmuş, məktəbi altı nəfər (Əliş bəy Nəsirbəyov, İbrahim bəy Əlibəyov, Kərim bəy Cəfərbəyov, Mehdi bəy Qurbanbəyov (Xazalanski), Həsənəli bəy Vəlibəyov, Kazim bəy Naibov) bitirmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə

ünvanı daşıyırdı. O, 31 dekabr 1854-cü ildə II dərəcəli dəftərxana xidmətçisi kimi işə başlamışdı. Mirzə, kargüzar, tərcüməçi, pristav vəzifələrində çalışmışdı.

Mirzə Mehdi bəy Xazalanski quberniya katibi mülkü çinini daşıyırdı.

Mirzə Mehdi bəy Xazalanski gözəl xəttat idi. Xeyli kitab üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Mehdi bəyin Rüstəm bəy, Kərim bəy, Səlim bəy adlı oğlanları, Gövhər xanım, Cahan xanım adlı qızları vardı.

Molla Qasım Bayat

Molla Qasım Molla Məhəmmədəli oğlu 1836-cı ildə Kəbirli mahalının Bayat kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Kəndlərinin dini işləri ilə məşğul olmuşdu. Bayat məscidinin nəzdində mollaxana açmış, uşaqlara savad, şəriət öyrətmişdi.

Molla Qasım xoş xətt idi. Əlyazmaların üzünü köçürürdü. Belə ki, o, əlyazma əsərlərin nüsxələrini çoxaltmaq üçün şagirdləri ilə yanaşı Şuşadan xəttat, rəssam, müzəhib, cildçiləri də kəndlərinə dəvət etmişdi. Onun müddərisliyi dövründə xəttatlıq sənəti əsasən bir fənn kimi Bayat mollaxanasında tədris edilirdi.

Molla Qasımın Məhəmməd, Yəhya, İsmayıl, Həsən adlı oğlanları vardı.

Molla Məhəmməd bəy Əliyev

Molla Məhəmməd bəy Əsəd bəy oğlu 1836-cı ildə Kəbirli mahalının Ağcabədi kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Kəndlərinin dini işləri ilə məşğul olmuşdu. Ağcabədi məscidinin nəzdində mollaxana açmış, uşaqlara savad, şəriət öyrətmişdi. Onun

məktəbində eyni zamanda mövcud ehtiyaca cavab verməyə də, xalqın maariflənməsi yolunda hər cür məhrumiyyətə sinə gərən maarifpərvər, savadlı milli pedaqoji kadr yetişmişdi. Çətinliklərlə müşayiət olunmasına baxmayaraq, getdikcə din xadimləri arasında eyni vaxtda dini və dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin həyati zərurət olduğunu qəbul edənlərin sayı artırdı. Azərbaycan maarifi qarşısında duran pedaqoji problemlərdə də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi baş verirdi. Təhsilin ana dilində aparılması ilə yanaşı, təlimin məzmununun da ana dilində qurulması ön plana çıxırdı. Molla Məhəmməd bəy Əliyev məktəbdarlığı ilə Qarabağda şöhrət qazanmışdı.

Molla Məhəmməd bəy xoş xətt idi. Əlyazmaların üzünü köçürürdü.

Molla Məhəmməd bəyin Məhəmmədəli bəy adlı oğlu, Gülsüm xanım adlı qızı vardı.

Mirzə Rəhim Fəna

Rəhim bəy Mirzə Məmmədbağır oğlu 1844-cü (bəzi qaynaqlara görə 1841-ci) ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə, Mirzə Əbdülqasim Mirzə Əli oğlu Kəbirinin yanında oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Rəhim Fəna təxəllüsü ilə xoştəb şeirlər yazırdı.

Mirzə Rəhim Fənanın şeirlərindən bir yarpaq:

Hicran edibdi könlüm evin qarət, ağlaram,
Çün ağlamaq olubdu mənə adət, ağlaram.

Ta var idi fəraqına tabım, səbur idim,
İndi yoxumdu səbr, nedim taqət, ağlaram.

Qəddim fəraqı başıma gətədi qiyaməti,
Ta haşr olunca hər dəmu hər saat ağlaram.

Zülfü ruxun xəyalına sərf oldu ruzü şəb,
Ömrümdə ruzü şəb olmamışam rahat ağlaram.

Xalqə nədir ziyanı mənim əşki-didəmin?
Bidərdlər edəllə mənə töhmət, ağlaram.

Söhbət macalı olmadı bir dəm səninlə heyf,
Həm dəm qılıb xəyalın ilə söhbət ağlaram.

Bu giryədir açan dili-qəmgini-zarımı,
Göz yaşım ilə yoxdu mənə halət, ağlaram.

Ruyin fəraqıdı səbəbi-giryeyi-fəna,
Didarına qoyubdu fələk həsrət, ağlaram.

Mirzə Rəhim Fəna (1844-1931) Azərbaycanın tanınmış şairi və ictimai xadimlərindən biridir. Xan qızı adı ilə məşhur olan Xurşidbanu bəyim Nəvənin yanında xidmət etmişdir. 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə Şuşada "Məclisi-üns" ədəbi məclisi yaradılmışdır. Sonralar da o, məclisin rəhbərlərindən biri olmuşdur. "Məclisi-üns" haqqında dəyərli xatirələri ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində əlavə şəkildə çap edilmişdir. Şeirlərindən nümunələr inqilabdan əvvəlki dövrü matbuatda: "Təzkireyi-Navvab", "Riyazül əşiqeyn" əsərlərində çap olunmuşdur. Tapx və ədəbiyyata geniş marağı olan Mirzə Rəhim Fənanın "Tarixi-cadidi Qarabağ" adlı əsər qələmə almışdır.

Mirzə Rəhim bəyin xətrini Xurşidbanu bəyim çox istəyirdi. Şuşa qəza rəisi Dubrovski Mirzə Rəhimin qardaşı Mirzə Kərimi vəzifəsindən azad etmişdi. Bu hərəkət Mirzə Rəhimə əla təsir etmişdi ki, Dubrovskini görəndə nifrətini gizlədə bilmirdi.

Bir gün Şuşada «Bazarbaşı» deyilən yerdə Mirzə Rəhim bir dəstə adamla əyləşib, söhbət edirdi. Elə bu vaxt qəza reisi ora gəlir. Hamı durub, təzim edir. Mirzə Rəhim nə yerindən durur, nə təzim edir, hələ üstəlik də reise arxasını çevirir. Bu hərəkət reise necə təsir edirsə yoldan keçən bir kəndlinin əlindən ağacını alıb mirzəni budayır. Mirzə Rəhim bir təhər canını qurtarıb, qaçır. Dubrovski də ardınca. Mirzə Rəhim qaça-qaça girir Xurşidbanu bəyimin həyətinə. Gözü qızmış qəza reisi mirzəni bəyimin həyətinə yaxalayıb, yerə yıxıb, döyməyə başlayır.

Səs-küyə Xurşidbanu bəyim çölə çıxır. Şair Mirzə Rəhim Fənanı fəna halda görüb, hirsələnir. Nökrələrə reisin döyülməsini buyuruq verir. Nökrələrin ürəyindən olan bu söz onları həvəsləndirir, reisi möhkəm əzişdirirlər. Sonra Xan qızı yaxınlaşıb, reisin çiyindən paqonlarını dartıb, qopardır, özünü də həyətdən qovur.

Dubrovski möhkəm döyülmüş və üz-gözü yaralanmış halda idarəsinə dönür. Bu halda Qafqaz valisi şəhərə varid olub, reisin dəftərxanasına gəlir və Dubrovskinin bu hala düşməsinin səbəbini ətraflı öyrənir.

Bir neçə gündən sonra vali Xurşidbanu bəyimin görüşünə gəlir. Nahar vaxtı reis haqqında söhbət açılır. Vali deyir:

-Reisə əl qaldırmağımıza etiraz etməm, lakin paqonları qırmaq dövlətə hörmətsizlikdir.

Xurşidbanu bəyim isə cavabında deyir:

-Dövlətin təbəələrini suçsuz incitməyə heç kimin haqqı yoxdur, hətta reisin də.

Vali dinməyib, Dubrovskini işdən çıxarır.

Mirzə Rəhim bəy 1931-ci ilin fevral ayının 11-də Bakı şəhərində vəfat edib.

Mirzə Rəhim bəyin Əsəd bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Qasım Qarabaği

Qasım Mirzə Haqverdi oğlu 1844-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Atasının yanında xəttatlıq sənətini öyrənmişdi. Kitab üzü köçürməklə güzəran keçirirdi.

Mirzə Qasım "Mən la yəhzərəüt-təbib Zəkəriyyə" adlı kitabın üzünü köçürmüşdü. Bu kitan B-468, 4083 şifrlə Azərbaycan əlyazmalar institutunda saxlanılır.

Mirzə Qasım müəllim idi. Bir çox şagirdlər yetişdirmişdi. O, öz dövründə çox coşqun və hərtərəfli fəaliyyət göstərmiş, keçmiş şagirdlərindən tutmuş zamanəsinin bütün sayılıb-seçilən, görkəmli nümayəndələrindəki geniş ziyalı təbəqəsi ilə tez-tez məktublaşmış və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, maarifçilik ideyalarının intişarında böyük rol oynamışdı. Qohumu Nəcəf bəy Vəzirovun xətrini çox istərirdi. Nəcəf bəyin həyat yoldaşı Xurşid xanım Mirzə Qasım Haqverdiyevin qardaşı qızı idi.

Mirzə Kərim bəy Hacıyev

Kərim Məşədi Həsən oğlu 1845-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Dövlətdən bəy ünvanı almışdı. Tərcüməçi kimi qəza idarəsində işə başlamışdı. Qazax qəzasının 3-cü şöbəsində bəşirçilik münəsinin yanında tərcüməçi, 1866-cı ildən Şuşa qəzasında mirzə, 1872-ci ildə tərcüməçi, 1889-cu ildən Cavanşir qəzasında tərcüməçi, 1903-cü ildə Qazax qəzasında tərcüməçi kimi çalışmışdı.

Mirzə Kərim bəy Hacıyev 1888-ci ildə kollej qeydiyyatçısı, 1892-ci ildə quberniya katibi, 1898-ci ildə titulyar müşavir, 1901-ci ildə kollej əsessoru mülki çinləri almışdı.

Mirzə Kərim bəy gözəl xəttat idi. Bir çox xəttlərlə yazmağı bacarırdı.

Mirzə Kərim bəy 5 noyabr 1909-cu ildə vəfat edib.

Mirzə Kərim bəy Gövhər xanım Əhməd bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Məmmədhəsən bəy, Məhəmməd bəy adlı oğulları, Sara xanım, Rəxşəndə xanım, Məhbubə xanım, Həcər xanım, Əziz xanım, Qönçə xanım, Sultan xanım, Kübra xanım adlı qızları vardı.

İskəndər bəy Rüstəmbəyov

İskəndər bəy Əsəd bəy oğlu 1847-ci ildə Şuşada doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdü. Qəza məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Farsca və rusca yaxşı savadı vardı. Bir müddət dövlət idarələrində qulluq etmişdi.

İskəndər bəy dövrünün açıq fikirli ziyalarından idi. Tez-tez Şuşa və Ağdam camaatı qarşısında çıxış edərək onları elmə, maarifə, yeniliyə səsləyirdi. Xurşidbanu bəyim Natəvanın başçılıq etdiyi «Məclisin-üns»ün iştirakçılarından olmuşdu.

İskəndər bəy gözəl xəttat idi. Şikəstə-nəstəliq xətti ilə əsər üzü köçürür, təzkirə hazırlayırdı. 1881-ci ildə türk, Azərbaycan və fars dillərində bir cüng hazırlamışdı. Bu cüngdə Azərbaycan, İran və Türkiyə şairlərinin şeirləri toplanmışdı. Həmin cüng B-236 şifresi ilə Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. B-236 məcmuəsində Abdulla bəy, Aşıq Qarabaği, Qasım bəy Zakir, Məmo bəy Məmai, Mirzə Əhməd, Mirzə Kərim bəy, Müştəq, Növrəq, Ömər Xəyyam və başqaları daxil olmaqla cəmi 79 şairin şeirləri toplanmışdır.

Mətn muxtəlif rəngli nazik kağızda şikəstə elementləri ilə zəngin olan gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Məcmuenin mətninin üzünü köçürən: İskəndər Rüstəmbəyov, köçürülmə tarixi: 1881.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalardan biri də "Məcmuə" adlanır. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində qələmə alınıb. Nəsr və nəzm əsərlərindən ibarət bu məcmuənin tərtibçisi və katibi XIX yüzil Şuşalı şair İskəndər bəy Rüstəmbəyovdur.

Məcmuədə Əli ibn Əbu Talib, Ömər Xəyyam, Nizami, Əvhədi Marağayi, Hafiz Şirazi, Kəmaləddin İsmayilov, Rəşidəddin Səmərqəndi, Cəmaləddin İsmayıl və başqa Yaxın və Orta Şərqi şairlərinin şeirlərindən nümunələr verilərsə də, əsasən Qarabağ şairləri Rüstəmbəyovun diqqət mərkəzində olmuşdur. Səksən nəfərə yaxın şairin əsərlərindən nümunələr verilmiş bu məcmuədə Qarabağda İskəndər bəyin yaşadığı yüzildə fəaliyyətdə olan Abdulla bəy Asi, Aşıq, Mirzə Rəhim Fəna, Fatma xanım Kəminə, Qasım bəy Zakir, Mehdiqulu xan Vəfa kimi tanınmış şairlərin şeirlərindən, eləcə də öz şeirlərindən nümunələr çoxluq təşkil edir. İskəndər bəyin əsərlərini, onun müəllif yazışmalarını öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardan olan bu əlyazmasına şairin yalnız şeirləri deyil, onun oğluna yazdığı «Vəsiyyətnamə»ləri, 1905-ci ildə Qarabağda erməni-müsəlman ixtilafı ilə əlaqədar xalq qarşısında etdiyi məruzələrin mətnləri, 25a vərəqində erməni-müsəlman ixtilafının tarixi səbəbləri haqqında yazı, eləcə də dünyəvi məzmunlu şeirlərlə bərabər, bir neçə növə də daxildir.

Həzrəti-Əlinin ərəb dilində məcmuədə verilən şeirlərinin fars dilində sətirləli tərcüməsi verilmişdir.

Əlyazma yaşıl, çəhrayı, sarı, mavi vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx, nəstəliq və şikəstə xətlərlə Şuşada yazılmışdır. Məcmuənin hansı tarixdə yazılıb tamamlanması haqqında qeyd olmasa da, bəzi əsərlərin yanında verilmiş rəqəmlərə əsasən abidəyə daxil edilmiş yazıların köçürülmə tarixini təxminən 1867-ci ildən başlayaraq 1916-cı ilə qədər dövrü əhatə etdiyini ehtimalla söyləmək olar. Bu tarixlərin bəziləri hicri il ilə verilərsə də, əksəriyyəti yazıldığı yer və tarixi göstərilməklə rusca verilmişdir. Bəzi yazılar üzərində təshihlər aparılmışdır. Abidənin ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri orada verilən yazıların əvvəlində onların

tarixçəsinin verilməsidir ki, bu da şairin – Iskəndər bəyin həyat və yaradıcılığını, eləcə də ictimai fəaliyyətini öyrənmək üçün zəngin material verir.

Əlyazmanın əvvəlindən iki, sonundan isə bir vərəq kəsilib götürüldüyü aşkardır. Cildi həndəsi cizgili, zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 105 vərəq). Cildi Azərbaycanda müzəhhiblik tarixini öyrənmək üçün yaxşı qaynaqdır.

Iskəndər bəy şair idi. Klassik və xalq şeiri üslubunda, Azərbaycan və fars dillərində yazmışdı. Iskəndər bəyin qoşqularından birini güləyirik.

Badi-səba, ərzim sənə eyləyim,
Zəhmət qəbul edib yara yetir sən.
Allah rızasını mənzur eyləyib,
Dərdi-dilim o nigərə yetir sən.

Gül üzlü yarımaya yetən zamanda,
Güstax olub söhbət qatan zamanda,
Zülfünü şənəyə tutan zamanda,
Pərişan halımı yara yetir sən.

Düşüb ayağına sərvi qamətin,
Gərdəni minanın, gözü afətin,
Çəkdiyim hicrində bari—zillətin
Məqamında gülüzərə yetir sən.

Baxanda şux gözə, əyri qaşına,
Rəhm edərsən o dəm gözüm yaşına,
Gedib, səba, əvvəl dolan başına,
Sonra salam o dildərə yetir sən.

De kim, cana yetib hicran əlindən,
Dərmedim bağında qönçə gülündən,

Hər nə söz danışsa şirin dilindən,
Yaxşı-yaman, mən fikərə yetir sən.

Müddətli görmürəm xumar gözləri,
Yada salsın gah-gahi bizləri,

Şirini-şirin danışdığı sözləri,
Mənim kimi intizara yetir sən.

Gül üzündən ayrı xar olduğunu,
Sübhədək aşufta, zar olduğunu
Bu dünya başına dar olduğunu,
Bari səba, sitəmkərə yetir sən.

Şürü nəva salıb ərşü səmaya,
Çərxi-müxalifdən edər gilayə,
Səndən əl götürməz, gələ yüz aya,
Rast sözdür, o nigərə yetir sən.

Zülfün salıb Iskəndəri zülmata,
Təşnədir ləbindən abi-həyata,
Bimar olub, yox ümidi həyata,
Ahu gözlü o xunxərə yetir sən.

Iskəndər bəy 1918-ci ildə vəfat edib.

Iskəndər bəy Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacarm qızı Dilşad xanım ilə yaşam qurmuşdu. Əsəd bəy adlı oğlu, Sərayə bəyim adlı qızı vardı.

Həsənəli ağa Qaradağlı

Həsənəli ağa Həsənəli ağanın oğludur. 1847-ci ildə Şuşa şəhərində dünyanı tanımışdı. Atasının vəfatından sonra dünyaya gəldiyindən belə adlanmışdı. Ailədə «Balaca ağa» deyə çağırılırdı.

Həsənəli ağanın anası Xatın xanım Zəngəzur qəzasının Hal kəndindən olan Xancan bəy Uğurlu bəy oğlu Xudadadxanova (1825-1896) əra gedir. Xatın xanımın bu nikahdan Ağalar bəy (1855-?), Fərəc bəy (1858-?) adlı oğulları və bir qızı olur. Xatın xanım əri Xancan bəyin vəfatından sonra Şuşaya oğlunun yanına qayıdır və 1897-ci ildə dünyasını dəyişir.

Həsənəli ağa əmisinin, Məhəmməd Hüseyin ağanın himayəsində böyümüşdü. Məktəb yaşına çatanda əmisi onu qəza məktəbinə qoymuşdu.

1866-cı ildə qəza məktəbini bitirən Həsənəli ağa Şuşa şəhərinin Təzəməhlə adlı məhəlləsində yaşamağa başlayır. Oxuyub, öyrənmək həvəsi onu tərk etmir. Ona görə də müderris Hacı Mirzə Ələkbər Yusifzadənin yanına gedib, fars dili, ərəb sərf-nəhvi, şəriət dərslərini alır.

Həsənəli ağa 1870-ci ildən müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Qonum-qonşunun uşaqlarını yığib savad öyrədir. Şuşa şəhərində parta və yazı lövhəsindən ilk dəfə istifadə edir. Novator üsulla dərs deməsi tez bir zamanda şəhərdə yayılır. Şagirdlərinin sayı artır.

1873-cü ildə Həsənəli ağa Tiflis şəhərinə əmisinin yanına yollanır. Tiflis yaşamında ziyalılarla tanış olub dostlaşır. Ünlü tanışlardan biri də Mirzə Fətəli Axundov idi. Günlərini ədəbi məclislərdə və kitabxanada keçirən Həsənəli ağa savadını, dünyagörüşünü artırıb kamilləşir. 1878-ci ilədək Qafqazın paytaxtında qalır.

Həsənəli ağanın 1878-ci ildən sonrakı yaşamı haqqında Raifə Həsənova yazır: «1879-cu ildə A.O.Çernyayevski azərbaycanlı uşaqlar üçün dərslik tərtib nəşr etdirmək fikrinə düşdüyü zaman, ona Azərbaycan ziyalılarından köməkçilər lazım

olur. Bu köməkçilər asanlıqla tapılır. Bunlardan biri Çernyayevskini dərs dediyi seminariyanın Azərbaycan bölməsinin ən görkəmli müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyov, ikincisi isə, o illər Tiflisdə yaşayan Həsənəli ağa Qaradağlı olur.

İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dilinin təlimində əsas vasitə olacaq yeni dərsliyin bədii materiallarını, yəni uşaqlar üçün xırda şer və hekayələri hazırlamaq Həsənəli ağa Qaradağlıya tapşırılır. Gənc müəllim üçün bu, şərəfli iş idi. Əvvəla, ona görə ki, çarizmin ucqarlardakı mürtece siyasəti nəticəsində ucqar xalqların ana dilində məktəb və ədəbiyyatı inkişaf etdirmələri çox çətin olduğu bir şəraitdə Azərbaycan dilində dərslik hazırlanması olduqca mütərəqqi bir təşəbbüs idi; ikincisi, bu dərsliyin hazırlanmasında iştirak etməklə gənc Qaradağlı öz ictimai fəaliyyət sahəsini genişləndirmiş olacaq, öz bilik təcrübəsini doğma mədəniyyətin inkişafı yolunda sərf edəcəkdi. Odur ki, tapşırığı alan kimi o, Şuşaya yola düşüb, gərgin və səmərəli işləmək üçün özünə müvafiq bir şərait yaratmağa çalışır. O, erməni Mirzə Fərruxun iki otaqdan ibarət evini satın alıb, orada yerləşir. Həsənəli ağa Qaradağlı bu otaqlardan birini dərs keçmək üçün sinif, digərini isə öz iş və yaşayış otağı edir, uşaqlara ana dili və hesabdən dərs keçir, onlardan bir çoxunu Qori seminariyasına daxil olmağa hazırlayır. Bu şagirdlər içərisində Zülfüqar bəy Hacıbəyov, Cəlil bəy Bağdadbəyov və başqaları olmuşdur.»¹

Qeyd edək ki, Həsənəli ağa yeni evini Şuşa qəza idarəsində tərcüməçi işləyən Mirzə Fərrux Əmircanovdan almışdı.

Həsənəli ağa 19 iyun 1879-cu ildə Zəngəzur qəzasının Novruz kəndinə gəlir. Buradan qohumu Nurullah bəy Fətəlixanova məktub yazır. Bildirək ki, Nurullah bəy Əsədullah bəy oğlu 1808-ci ildə Hal kəndində anadan olmuşdu. Mülkədar idi. Savadlı və şair təbli adamdı. Babası Fətəli xan Dünbili Xoy

1 (Bax: R. Y. Həsənova, Həsənəli ağa Xan Qaradağlı haqqında yeni materiallar. BDU-nun «Elmi əsərlər» seriyası, Bakı, 1961.)

şəhərindən gəlmişdi. Üç qardaş, Fətəli xan, Xudadad xan və İsmayıl xan Xoydan gəlib Bərgüşad mahalının Hal kəndində məskunlaşmışdılar. Nurullah bəy Pərzad xanımın ailə qurmuşdu. Firudin bəy, Əsədulla bəy və Ağa bəy adlı oğulları vardı.

Həsənəli ağa Nurullah bəyə yazırdı:

Nurullah bəy, gəlib düşdüm Novruza,
Xoş görünür gülüzarı Novruzun.
Həmdəmi yox, munisi yox, neyliyim,
Heç bulunmaz qəmküsarı Novruzun.

Çiçəklər açılıb, qalxıbdir ələf,
Zəvala gəlməsin, olmasın tələf.
Səlsəbil tək cari olub hər tərəf,
Axışırılar bulaqları Novruzun.

Səhər, axşam çıxıb hər yan dolanır,
Çəməndə gəzinib, şəhə bulanır,
Kənardan baxanın ağzı sulanır,
Qərībədir ünəsləri Novruzun.

Ərmenizadədədir burada bir pəri,
Hurinin, mələyin guyadır biri.
İstədim, saldıram sənə tək yeri,
Mən də olam işgüzarı Novruzun

Gördüm, burda artıq qalan deyiləm,
Nahaq durub ona - buna əyiləm.
Yaxşı olar, bəri başdan əkiləm,
Mən olmayam günahkarı Novruzun.

Fikrim budur, soltanlığa mən gələm,
Bir zaman yetirəm dildara əlim.

Novruzun tərkini bilmərrə qılım,
İstəmiyəm hər nə varı Novruzun.

Hal əhlinə lazım durur əhli-Hal,
Olsun gərək nə habelə, bu minval.
İndi gəlib bura dolub əhli-Hal,
Həddən aşıb dilazarı Novruzun.

Bekzadov - sudya görməyə mənə,
Gəlibdir, istəyir bir də ol sənə.
Buna görə göndərirəm Həsənə,
Gələ bir də mülkədarı Novruzun.

Mən Qaradağiyəm, vətənim Şişə,
Bu yerdə nə sənət, nə də ki, peşə.
Yamanca gəlibən düşmüşəm işə,
Qərībiyəm mən bekarı Novruzun.

Həsənəli ağa tez-tez Hal kəndinə gəlib anasının halından xəbərdar olurdu. Belə gəlişlərin birində şair dostu Molla Sədi Cinliyə yazmışdı:

Ey Sədi, yənə nədi, nə xəbər,
Dinc deyilsən, dəxi sən də bu qədər?
Şuşadan beş gündü gəlmişəm Hala,
Özümü salmışam qeylə, həm qala...

Molla Sədi şair idi. Sədiyi-sani, ikinci Sədi təxəllüsü ilə şer yazırdı. Əslən Şuşa qəzasının Cinli (indiki Ağdam bölgəsinin) kəndindən idi. Sünniməzhəb olduğundan Zəngəzur qəzasının Mirlər kəndində yaşayırdı. Həsənəli ağayla dostluq edirdi.

Həsənəli ağa həm də mülkədar idi. Zəngəzur qəzasının Sarlı kəndində xeyli torpaq sahəsi vardı. Bu torpaqları əkinçilərə

icarəyə verir, qazancı ilə dolanırdı. Varlı olduğu qədər comərd və əlaqıq idi. Üstünə diləyə gələnleri, qapısına yalavaclığa üz tutanları boş qaytarmazdı.

Həsənəli ağa 1880-ci ildə müəllimliklə məşğul idi. Uşaqlara dərs deyir, onları Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasına hazırladır.

Həsənəli ağa 1888-ci ildə əmisi Məhəmmədhusəyn ağanın qızı Balaxanım xanım ilə ailə qurur. Bir müddətdən sonra Balaxanım xanımın psixoloji xəstəliyi üzə çıxır.

Həsənəli ağa 1891-ci ildə yenidən Şuşaya qayıdıb müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı yaradıcılığını da davam etdirir.

Həsənəli ağa pedaqoq idi. Ömrü boyu uşaqlara dərs deyib, maarifləndirmişdi. O, metodist müəllim idi. Dərs deməklə yanaşı dərslik də yazmışdı.

Həsənəli ağa şair idi. Azərbaycan və fars dillərində inca təbli şerlərin müəllifidir. Şuşada fəaliyyət göstərən «Məclisi-fərəmuşan» ədəbi yığıncağın üzvi idi. Şəhərdəki digər, «Məclisi-üns» adlı dərnəklə də yaxından əlaqə saxlayırdı.

Həsənəli ağa jurnalist idi. Dövrünün seçilən nəşrlərində məqalələrlə çıxış edirdi.

Həsənəli ağa tərcüməçi idi. Neçə-neçə gərəklə əsərləri dilimizə çevirmişdi.

Həsənəli ağa ədəbiyyatşünas idi. Azərbaycan yazarları haqqında dəyərli qaynaq sayılan «Təzkireyi-Qaradağı» adlı əsərin qələməçisidir.

Həsənəli ağa tarixçi idi. Qarabağ tarixinə dair «Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları, Panah xan, İbrahim xan və Mehdiqulu xan əyyami-hökumətlərinin əksər vəqayə və hekayətləri» və «Qarabağ şəhəri» adlı əsərlər ortalığa gətirmişdi.

Həsənəli ağa xəttat idi. Bir neçə xətti xoşsəğallıqla yazı bilirdi. Neçə-neçə əsərlərə katiblik etmişdi. 1880-ci ildə Mir

Mehdi Xəzaninin «Tarixi-Qarabağ» əsərini şikəstə-nəstəliq xətti ilə köçürmüşdü.

Həsənəli ağa aktyor idi. Şuşada yeni ayaq açan teatr tamaşalarında oyunçu və suflyor kimi çalışmışdı.

Həsənəli ağa 1922-ci ildə təqaüdə çıxmışdı.

Həsənəli ağa 1929-cu ildə Şuşa şəhərində vəfat edib.

Həsənəli ağa öncə əmisi qızı Balaxanım xanım ilə, sonra onun xəstəliyi ilə ilgili olaraq boşanıb, Şelli obasından olan Teybə xanım Seyid Məmməd qızı ilə evlənir. Məhəmməd ağa, Çingiz ağa, Şəfqət ağa adlı oğulları, Böyükxanım xanım adlı qızı vardı.

Molla Sədrəddin əfəndi Lənbəranı

Molla Sədrəddin əfəndi Hacı Məhəmməd əfəndi oğlu 1847-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Lənbəran kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra bir müddət kəndlərdə oxumuş, təhsilini davam etdirmək üçün Şəkiyə yollanmışdı. Tam təhsil aldıqdan sonra kəndlərinə dönmüşdü. Qafqaz müftisinin qərarı ilə kəndlərinə prixod mollası təyin olunmuşdu. O, dini işlər görməklə yanaşı, mollaxanada dərs demiş, qədim kitabların üzünü köçürməklə məşğul olmuşdu.

Molla Sədrəddin əfəndi 30 ildən çox pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Neçə-neçə ziyalı ilk təhsilini Molla Sədrəddin əfəndidən almışdı. Bütün fənlərdən təhsil vermək qabiliyyətinə malik olmuşdur. O, neinki Şuşa qəzasının, bütün Azərbaycanın sayılıb-seçilən ziyalılarından idi.

XIX yüzilin ortalarında Azərbaycanda mədrəsələrdə hüsnü-xətt dərslərinə xüsusilə diqqət edilməyə başlanmışdı. Belə mədrəsələrdən biri Molla Sədrəddin əfəndinin mədrəsəsi idi. Bu mədrəsənin xəttatlıq sənətinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Molla Sədrəddin əfəndi Lənbəranı həm istedadlı mətnşünas və dilşünas alim olmaqla yanaşı həmçinin gözəl xəttə sahib idi.

Məmo bəy Məmai

Məhəmməd bəy Hacı Əhməd bəy oğlu 1849-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. Ailədə Məmo çağrıldığından bu adla tanınmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa Müsəlman məktəbində oxumuşdu. Şair idi. Məmai təxəllüsü ilə incə təb şeir yazırdı. Xurşidbanu Nəvəvanın başçılıq etdiyi "Məclisi-üns" şairlər birliyinin üzvü idi.

O, sənətlə əlaqədar Rusiya, Orta Asiya, Türkiyə və İranın bir çox şəhərlərini gəzmiş, aldığı təsəvvüratı, gördüyü şəxslərdən eşitdiklərini qələmə alaraq "Səyahətname" adlı əsər yazmışdır. Lakin həmin əsər hələlik əldə edilməmişdir. Əsərlərini klassik üslubda, Azərbaycan və fars dillərində yazan Məmainin bədii irsindən zeyli nümunə qalmışdır.

Ey gözüm nuri, qararı-dü-ürfan, getmə,
"Məhfili-üns" sənin canına qurban, getmə.

Sən ilə gülşəni-ümmiddə güllər açılır,
Qönçə tək etməgilən, gəl, üreyin qan, getmə.

Sən ilə cəm idi bu silsileyi-alinəsəb,
Etmə bu silsiləni bəri pərişan, getmə.

Gər tulu etməsə Xurşid camalın bir dəm,
Olu zülmatkədə bu şişeyi-viran, getmə.

Olmasın nərgisi-bimarin bu dəm bimar,
Qılma bu didəyi-giryanımı giryan, getmə.

Yetsə hər dərd sənə ver mənə-məhzunə onu
Kim, sənin dərdin olur dərdimə dərman, getmə.

Ziynəti-bəzmi-məhəbbətədi sənin göftarın,
Olma xamuş ki, xamuş olu yaran, getmə.

Məmo bəy Məmai gözəl xəttat idi. Onun 1874-cü ildə Şuşa şəhərində tərtib etdiyi cümlə Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. (B-724). Buraya, əsasən, Qarabağ şairlərindən Fatma xanım Kəminə, Əbdussəməd bəy Aşiq, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Xurşidbanu bəyim Nəvəvan, Mir Möhsün Nəvvab və başqalarının şeirləri daxil edilmişdir. Bu nüsxənin qiymətli cəhəti kitabda Məmainin qeydlərinin və qədim sözlər lüğətindən olmasıdır.

Məmo bəy Məmai 1918-ci ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Məmo bəy Xeyrənsə xanım Əsəd bəy qızı Haqverdiyeva ilə qurmuşdu. Fərman bəy, Hüseyn bəy adlı oğlanları, Tükəzban xanım adlı qızı vardı.

Mirzə Heydərqulu Təbib

Heydərqulu Hacı Əliməhəmməd oğlu 1857-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli dahəsinin Hindarx kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Təbriz şəhərində tibb elmini öyrənmişdi. Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı. O, mahir xəttat idi. Korpizolun "Kitabi-potoloji" əsərinin 1894-cü ildə üzünü köçürmüşdü. Həmin kitab S-14, 3192 şifrlə Azərbaycan əlyazmalar institutunda saxlanılır.

Mirzə Heydər şair idi. Təbib təxəllüsü ilə qəlboynadan şeirlər yazırdı.

Mirzə Heydər Təbibin yaradıcılığından bir örmək.

Bilmədin mən ləblərin ləli-Bədəxşan olsuğun,
Badə tək ruhi-rəvan, hər dərdə dərman olduğun.

Zülməti-zülmündə könlüm çəkdi zəhmət Xizrvaş,
Bilmədi ağzında pünhan abi-heyvan olduğun.

Şiveyi-çüşmi-xumarın nazilə min can alır,
Eyləməz insaf, zalım, könlümün qan olduğun.

Yusifə bənzər mələhətde cəmalın, ey aziz,
Mülki-Misri-eşqde kim, şahı-xuban olduğun.

Çün fəramüş eylədin rəsmi-vəfayi-yarlıq,
Bari tərək etmə mənimlə əhdü peyman olduğun.

Aşiqin olmuş marizi-möhnəti-dər-di-fəraq,
Rəhm qıl, bir çarə, qurtarsın bu qurban olduğun.

Kəsdi mehri-eşqi canandan Təbib-i-binəva,
İstəməz daim qəm ilə dil pərişan olduğun.

Cavad bəy Tağıbəyov

Cavad bəy Həsənəli bəy oğlu 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Cavanşir sahəsinin Sümə kəndində anadan olmuşdu. Qardaşları ilə bərabər Şuşa şəhərinə köçmüşdü. Molla yanında oxumuşdu. Sonra mədrəsədə təhsil almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Cavad bəy Tağıbəyov gözəl xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüş, cüng tərtib etmişdi.

Cüng (B-1602/3227 209). Azərbaycan və fars dillərində qələmə alınıb. XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində tərtib edilmiş bu əlyazmaya nəzmin müxtəlif növlərinə aid şeirlər daxil edilmişdir. Şeirlər içərisində qəzəllər çoxluq təşkil edir. Cüngə Nizami, Sədi, Hafiz, Şəms Təbrizi, Yağma, Füzuli, Seyid Əzim Şirvani kimi, ümumiyyətlə, iyirmi üçdən artıq tanınmış şairin şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Bu şairlər içərisində Seyid Əzim şeirlərinə xüsusilə çox yer verilmişdir. Görünür, tərtibçi Seyid Əzim yaradıcılığının pərəstişkarlarından olmuşdur.

Cüngün tərtibçisi və katibi Cavad bəy Tağıbəyov öz katibliyi haqda əlyazmanın 65a, eləcə də 66a vərəqlərində h.1322 (=1904)-ci il tarixli qeyd qoymuşdur. 41a vərəqində ad göstərilməyə də, eyni xətlə miladi 20 may 1893-cü il tarixi yazılmışdır. 74a vərəqində isə başqa bir xətlə daha bir maraqlı qeyd verilmişdir. Qeyddə deyilir: «Mən, Cümşüd Əzimov (1902-?) aziz dostum olan Ağəli ilə mart ayının 22-də rusun paska günündə, 1915-ci ildə Cavad bəyin dükənində bir çaynıq çay dəmləyib mehribanə içdik və bu zamanda Ağəli dedi ki, yadigar olmaqdan ötrü bu əhvalatı yazaq.

Əz tərəfi – Cümşüd Əzimov

Əz tərəfi – Ağəli Tağıbəyov».

Ağəli bəy Tağıbəyov Cavad bəyin övladlarından olmuş və cüngün əlyazması sonradan ona irs qalmışdır. Ağəli bəy atası Cavad bəyin adına olan dükəndə əlyazmanı dostuna vermişdir ki, göstərilən qeydi yadigar üçün etsin.

Ağ, saya fabrik istehsalı vərəqlərinə qara mürəkkəblə, az bir hissəsi isə qara karandaşla şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Vərəqləri pərakəndədir. Cildi kartondandır. Şirazəsi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 117 vərəq).

Cavad bəyin Ağəli bəy adlı oğlu vardı.

Mirzə Cavad bəy Qayıbov

Cavad bəy Mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu 1863-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Rus-Tatar məktəbini bitirmişdi. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul idi.

Mirzə Cavad bəy xoşxətt xəttat idi. Atasının kitabxanasında olan bəzi kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mirzə Cavad bəy 1931-ci ildə vəfat edib.

Mirzə Cavad bəy Bilqeyis xanım, Zəhra xanım və Əbuhəyat xanımla dünya evinə girmişdi. Həsən bəy, Hüseyn bəy, Ağa bəy adlı oğulları, Məxmənzer xanım və Məhluqə xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Əşrəf Ağayev

Mirzə Əşrəf Əlimirzə oğlu 1869-cu ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qarğabazarı kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. Öncə molla yanında, sonra rus-tatar məktəbində oxumuşdu. Qaryagin qəza idarəsində tərcüməçi, mirzə və başqa vəzifələrdə işləmişdi.

Mirzə Əşrəf Ağayev həm də mülkədar idi.

Mirzə Əşrəf gözəl xəttat idi. Keyli kitab üzü köçürmüşdü.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy Teymurəzərbayov

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy Hacı Mirzə İbrahim bəy oğlu 1873-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Qoçəhmədli kəndində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsə və məktəb təhsili almışdı. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəyin gözəl xətti vardı. Boş vaxtlarında kitab üzü köçürməklə məşğul olurdu.

Mirzə Əbdürrəzzaq bəy Münəvvər xanım Məşədi Hüseyn bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Teymur bəy, İdris bəy, Ənvər bəy adlı oğulları, Gülxanım xanım, Səltənət xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Xəlil bəy Yüzbaşov

Xəlil bəy Mirzə Həsən bəy oğlu 1876-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mirzə Xəlil bəy gözəl xəttat idi. Atasının kitabxanasında olan kitabların üzünü köçürməklə xəttini yaxşılaşdırmışdı.

Mirzə Xəlil bəy Nəvaişünas idi. Kiçik yaşlarından bu böyük şairi oxumaqla, təbdil etməklə məşğul olurdu. "Bədayi-ül-bidəyə"nin və "Nəvadür-ül-nihayə"nin hicri 1041-ci (1631/1632) ildə Yusif İbn Molla Məhəmməd adlı şəxsin xətti ilə bir cildde verilmiş əlyazması orijinala yaxın və yaxud orijinaldan köçürülmüş nüsxələrdən hesab edilə bilər. Bu qiymətli əlyazmasının üzərində onun azərbaycanlı nəvaişünas Mirzə Xəlil Yüzbaşova mənsub olması haqqında 3104 (=1886)-cü il tarixli qeyd vardır. Bu fakt göstərir ki, XIX əsr şairi Mirzə Həsənin oğlu Xəlil bəy Yüzbaşov hələ 9-10 yaşlarında ikən nəinki Nəvaini sadəcə olaraq tanımış, həmçinin onun əsərlərini oxumuş, hətta adı çəkilən əlyazmasını əzizləyərək özünə mənsub olduğunu ele kitabın özündə qeyd etmişdir.

Nəvainin əsərlərinin Azərbaycanda tədqiqinə gəldikdə bu, ilk vaxtlar onun qəzəlləri ilə əlaqədar olmuşdur. Əlyazmalarına əsasən məlum olur ki, iş hələ inqilabdan çox əvvəl başlansa da, görülən işlər çap edilməyərək künc-bucaqlarda qalmışdır. Şairin qəzəllərinə yüksək məhəbbət bəsləyən Mirzə Xəlil bəy Yüzbaşov 1914-cü ildə Nəvainin dörd yüz əlliyə yaxın qəzəlini, bir məsnəvisini, on iki qitə və yeddi fərdini azərbaycancaya tədbil etmişdir.

Mirzə Xəlil bəy şair idi. İncə ruhlu şeirlər yazırdı.

Əhməd bəy Hacıyev

Əhməd bəy Hacı Abbas oğlu 1894-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Şuşa şəhər məktəbinə daxil olmuş, burda Avropa qaydasında təhsilini təkmilləşdirmişdi. 3 iyun 1913-cü ildə Yelizavetpol (Gəncə) qəza idarəsi dəftərxanasında xidmətə başlamışdı. Katiblikdən pristavlığa qədər yüksəlmişdi.

Əhməd bəy gözəl xəttat idi. Kitab üzü köçürər, şeir cümləri düzəldərdi.

XIX yüzilin sonlarında xəttatlıq sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Əhməd bəy Hacıyev həm də müəllim idi. Gözəl nəstəliq xəttinə sahiblənən Əhməd bəy Şuşa mədrəsəsində xəttatlıqdan uşaqlara dərs vermişdir.

Məşədi Həmid bəy Nəbibayov

Həmid bəy Aliməmməd bəy oğlu Zəngəzur qəzasının Araflı kəndində anadan olmuşdu.

Kolxozlaşma dövründə Araflıda bu bəylərdən xeylisi yaşayırdı. Böyük var-dövləti və torpağı olanlar tutularaq güllələnmiş, nisbətən kasıbları isə kolxoz üzvü olmaq istəsələr də, ola bilməmişdilər. Üçüncü Aliməmməd bəyin nəvəsi, Məşədi Həmid bəyin oğlu, beynəlxalq əlifbanın müəllifi, rəssam, xəttat Aliməmməd bəy (Əli) Nəbibəylinin yazdığına görə onun atası çox çalışır ki, kotamını, cütünü, torpağını, bir sözle nəyi varsa kolxoz mülkiyyətinə çevirib ailəsini bolşeviklərin cəngindən qurtarsın. Kolxozun sədriliyinə isə ailənin təsərrüfatında işləmiş Mürsəl adlı birisi rəhbərlik edirmiş. Mürsəl kişi heç cürə razılıq vermir. Amma, bəy ailəsindən əhalinin çoxluğu razı olduğundan ilk dövrlər Məşədi Həmid bəy salamat qalır.

Hoçazlılar isə bəyi öz kolxozlarının üzvü etmək istəyirlər. Məşədi Həmid bəyin savadlı və dindar olduğunu çox yaxşı bilən

Mürsəl kişi rəhbərliyə bildirir ki, o, həm də islamçıdır, evində dörd sandıq quran gizlədir. Mərkəzdən 12 nəfər, yanlarında milislər gələrək bəyin evini əhatəyə alırlar. Məşədi Həmid bəydən quran dolu sandıqları tələb edirlər. Sandıqlardakı işə tarixi əlyazmaları olub. Həmin dövrdə Şuşa bəyləri, şairləri, musiqiçiləri buraya gələr, yayı istirahət edər, şeir yazarmışlar. Qış aylarında Məşədi Həmid bəy şeirləri yaxşı xətlə yazar, rəssamlıq edər, kitab halına salar, dəridən üz çəkərmiş. Bu əlyazmaların içərisində Araflı bəylərinin nəsl səcərəsi, qohumluq əlaqələri, torpaqları, mülkləri, nəsləndən olan görkəmli adamlar haqqında daha geniş məlumat, Azərbaycanın tarixi ilə bağlı, xüsusən Qarabağ, Qarabağ xanlığı, Zəngəzur, Qərbi Azərbaycan, Yuxarı Qarabağ haqqında çox dəyərli, tarixi məlumatlar olan toplular cəmlənmiş imiş. Məşədi Həmid bəy quranı evin tavanında saxlayırmış. O, nə qədər yalvar-yaxar eləsə də, nə Mürsəl, nə də mərkəzdən gələnlər ona inanmırlar ki, quranı sandıqda yox, başının üstündən hündür bir yerdə saxlarlar. O, vaxt yazılar ərəb əlifbası ilə yazılırdı, bu insanlar işə savadsız olduğundan yazıları oxuya bilməmiş, çox dəyərli yazıları Məşədi Həmid bəyin xırmanına tökərək yandırırırlar. Bəy bu yazıları xilas etmək istədikdə onu güllələyirlər. Həyat yoldaşını və uşaqlarını öldürmək istəyirlər, amma tapa bilmirlər. Onun xanımı iki uşaqla qaçıb meşədə gizlənir. Bəyin nəyi varsa yandırıb kül edirlər. Onun xanımı isə çox böyük çətinliklə Kəlbəcərdəki qohum evinə pənah gətirir. Orada da qala bilməyib Tərtər bölgəsindəki qohumlarının evinə və nəhayət Bakı şəhərinə gəlməli olurlar.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalardan biri də cüngdür. Cüng fars və Azərbaycan dillərindədir. Həm lirik, həm də satirik məzmunlu şeirlər daxil edilmiş bu cüngdə Qasım bəy Zakir və Sabirin şeirləri çoxluq təşkil etdiyindən çox maraqlıdır. Doğrudur, cüngdə Nizami, Sədi, Seyid Əzim, Zakir, İbrahim Tahir və başqa şairlərin şeirlərindən də nümunələr vardır. Bununla belə, yuxarıda adını çəkdiyimiz iki şairin şeirlərinə katibin

münasibəti daha maraqlıdır. Əvvəla, Zakirin şeirləri əlyazmanın 4a-26a vərəqlərini əhatə edir. Sabirin isə ən gözəl tənqidi «Şikayət əz ruzigar», «Mədhi-simavar», «Həcvi-birə», eləcə də «Olsun», «Görəndə» rədifli şeirləri daxildir ki, bunlar da katibin, özü də həmin şairlərin seçdiyi mövzularda şeir yazan zəngəzurlu Məşədi Həmid bəyin ruhuna, qəlbinə yaxın idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada şeirləri verilən Sabir heç də Mirzə Ələkbər Sabir deyil, Məşədi Həmid bəyin yaxın dostu Teymur bəy Sabir olmuşdur.

Əlyazması iki katib tərəfindən yazılmışdır. Məşədi Həmid və Mir Fətəh Musevi, çox ehtimal ki, Mir Fətəh Məşədi Həmid bəyin ona hədiyyə etdiyi dəftərin boş vərəqlərini tamamlamaq niyyəti ilə əlavələr etmişdir. Mir Fətəhin 118a vərəqindəki qeydindən onun əlyazmanı 1918-ci ildə, Məşədi Həmid bəyin isə 43a, 49a vərəqlərindəki qeydindən əlyazmanı 1914-cü ildə, yeni Mir Fətəhdən əvvəl yazdığı aydınlaşır. Həm də Məşədi Həmid bəy 45a vərəqində onu yadigar yazdığını göstərir. Məşədi Həmid bəyin 47a vərəqində rus əlifbası ilə «Q.Nabibekov» imzası da qoyulmuşdur.

Məşədi Həmid bəyin xətti ilə olan hissə əlyazmanın 1a-55a vərəqlərini əhatə edir. Qalanları isə Mir Fətəh Musevinin xəttidir. Ağ, səya vərəqlərə qara, bəzi başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq və şikəstə xətlərlə yazılmışdır. Bir neçə vərəqdə şeirlər yaşıl mürəkkəblədir. Cildi, üzərinə marmarı kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 118 vərəq).

XX yüzilin qiymətli abidələrindən olan bu əlyazmanın çox vərəqləri boş buraxılmışdır. Məşədi Həmid bəy kimi gözəl xəttatın, ədəbiyyat tarixində unudulmuş şair – Sabirin yaradıcılığını öyrənmək üçün ən yaxşı qaynaqlardan olan bu əlyazmasının əvvəlində verilən bir çox zərbi-məsəllər də maraqlı oyadır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Ba bədai, bəd baş, ba nikan nikü cayı-qol qol baş, cayı-xar xar.

Nişi əğrəb nə əz rəhi-kinəst Müqtəzan-təbiətəş inəst.

Safheyi-ruxsarı yüz, min bəza,
Bəlməzəsən, biməzəsən, biməza.

2.3. MEMARLIQ

Mədəniyyət abidələri xalqın tarixini, onun varlığının və yaşamaq ləyaqətini sübut edən dəlildir.

Hər bir sənət incisi, istər o adi daşdan və ya saxsı parçasından və istərsə də, rəngi solmuş xalça-palazdan, yaxud üzəri marmır bağlanmış bir qəbirüstü abidədən ibarət olsun, orada məxsus olduğu xalqın keçmiş mədəniyyəti və tarixi əks olunur. Odur ki, mədəniyyət abidələri xalqın keçmişində baş vermiş ictimai dəyişikliklər haqqında məlumat verməklə yanaşı, onlar həm də məxsus olduğu xalqın keçmiş mədəniyyəti və incəsənətini özündə əks etdirir. Bu baxımdan ümumi mədəniyyət abidələri içərisində memarlığın xüsusi yeri var. Çünki mədəniyyət abidələrimizin ali qollarından sayılan memarlıq, insanla birgə yaranmış və inkişaf etmişdir.

Göründüyü kimi memarlıq insanlıq tarixidir. İnsanlıq tarixinin tərkib hissəsi və ayrılmaz qoludur. Ona görə də memarlıq abidələri həmişə keçmişə dair hadisələri öyrənmək üçün daha dolğun məlumat verir.

Qeyd etdiyimiz kimi sivilizasiyanın ilkin beşiyi sayılan Qarabağ, özünün gözəl havası, saf suyu və bərəkətli torpağı ilə yanaşı, həm də ulu tarixə malik olan memarlıq abidələri ilə zəngindir.

1748-ci ildə İran hökəmdarı rəsmi olaraq Qarabağ xanlığını tanıdığı barədə fərmanı, qızıl yəhərli at və qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş qılıncla birlikdə Pənahəli xana göndərmişdir. Pənahəli xanın və onun oğlu İbrahim xanın hakimiyyəti illərində Qarabağda böyük abadlıq, inşaat işləri aparılmışdır. Ardi-arası kəsilməyən xarici hərbi hücumlardan qorunmaq üçün Pənahəli xan yerli memarların və inşaatçıların qüvvəsilə möhtəşəm müdafiə qalaları tikdirmişdi.

1797-1822-ci illərdə Qarabağ xanlarının yanında vəzir işləmiş Mirzə Camal bəy Cavanşirin "Qarabağ tarixi" əsərində bu qalaların tikilməsi barədə maraqlı və ətraflı məlumatlar vardır. Qarabağın Kəbirli mahalında 1747-1748-ci illərdə Bayat qalası ucaldılmışdır. 1749-1750-ci illərdə əzəmətli stildə məşhur Şahbulaq qalası tikilmişdir. Qarqarçayın sağ və sol sahillərində iki istehkamdan ibarət Əskəran qalası inşa edilmişdir. Artmaqda olan xarici hərbi təcavüz təhlükəsi qarşısında qalan Pənahəli xan Cavanşir dağın zirvəsində, keçilməz yerdə elə bir alınmaz şəhər-qala tikdirmək istəyirdi ki, onu ən güclü düşmən belə mühasirə edib, ala bilməsin. Nəhayət 1750-1757-ci illərdə uca bir dağın başında Şuşa qalası salındı. Qalanın tikilməsinin canlı şahidi olmuş "Qarabağ tarixi" əsərinin müəllifi yazır ki, "o vaxtdakı burda yaşayış evləri yox idi. Bura şərq tərəfdə qalanın altı verstliyində yerləşən Şuşa kəndi əhalisinin əkin yeri və otağı idi"

Şuşa qalası o dövrün ən möhtəşəm müdafiə qurğularından biri olmuşdur. 1758-ci ilə Astrabad hakimi Məhəmmədhasən xan Qacar çoxminillik ordusu ilə Qarabağ xanlığına hücum edib bir ay Şuşa qalasını mühasirədə saxlamış, lakin ala bilməmişdi. 1783-1784-cü illərdə İbrahimxəlil xan Cavanşir şəhərin qala divarlarını daha da möhkəmləndirmişdi. 1795-ci ildə İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarı otuz üç günlük mühasirəsinə mərdliklə sinə gərən qala müdafiəçiləri qəhrəmancasına döyüşərək düşməni məğlub edib, çəkilməyə məcbur etmişdilər. İbrahim xanın hakimiyyəti illərində (1762-1806) Şuşada geniş tikinti-abadlıq işləri aparılmışdı. Şuşa 1750-ci ildən 1822-ci ilədək Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdu.

XVIII-XIX yüzillərdə Qarabağ memarlığı iki yöndə - yaşayış məskənlərinin memarlıq-plan quruluşunda mühüm yer tutan bina kompozisiyası prinsipləri və Avropa memarlığı ənənələri əsasında inkişaf edirdi. Qarabağ ustalarının inşa etdikləri binaların kompozisiya quruluşunun əsasını ənənəvi memarlıq formaları təşkil edirdi. XIX yüzilliyin II yarısında Qarabağ

memarlığı daha çox dini və mədəni-məişət binaları ilə təmsil olunurdu.

XIX yüzildə yaşayış binaları istisna olmaqla, ən xarakterik bina tipi məhz ticarət binaları idi. Belə binalardan çox vaxt həm ticarət müəssisələri, həm də sənətkarlıq emalatxanası kimi istifadə edilirdi. Şuşadakı ticarət dükənləri sırası bu tipli tikililərin ən bitkin nümunələrindəndir.

Qarabağda XIX yüzilin I yarısında irihəcmli və monumental dini binalar tikilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycanda keçmiş ənənələri müəyyən dərəcədə davam etdirən məhəlli xarakterli memarlıq məktəbləri yarandı. Məscid binalarının xarici simasının səciyyəvi xüsusiyyətləri Gəncə-Qarabağ memarlıq məktəbinin Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqləndirən xüsusiyyət rolunu oynadı.

Milli memarlıq abidələri ilə zəngin olan və sabit memarlıq ənənələrinə malik Qarabağ zonasında Avropa memarlığı dərin kök salıb bilməmiş, yerli üslublar arasında itibətmişdi. XIX yüzilin ortalarında Qarabağda özünəməxsus memarlıq məktəbi yaranmış və onun ən görkəmli nümayəndəsi Kərbəlayı Səfixan Qarabaği olmuşdur. Memarlıq üsullarında yerli ənənə və prinsiplərə axıradək sadıq qalan Kərbəlayı Səfixan Bərdədə İmamzadə kompleksini yenidən qurmuş (1868), Ağdamda məscid, hamam (1868-70), Şuşada Aşağı Gövhərağa məscidi (1874-75), Yuxarı Gövhərağa məscidi, yazud Cümə məscidi (1883) və məhəllə məscidləri, indiki Füzuli şəhərində Hacı Ələkbər məscidi (1890), həmin rayonun Horadiz (1891-1908) və Qoçəhmədli (1906) kənd məscidləri Tərtər ryonunun Azadqaraqoyunlu kənd məscidi (1895) Oddəsada Tatar məscidi (1870 illər), Aşqabadda "Qarabağlılar" məscidi (1880 illər) və s. binalar tikilmişdir (38).

Kərbəlayı Səfixan Şuşada bədii xüsusiyyətlər kəsb edən çoxlu məscidlər, karvansara, məhəllə hamam binası, bulaq və s. memarlıq abidələri inşa etmişdir. Bu tikintilər arasında məscidlər

əsas yer tutur. Həmin məscidlərdən "Saatlı məscidi" (1883), "Çölqala məscidi", "Mamaylı", "Cülfalar", "Hacı Yusifli" və 5 müxtəlif adlı məhəllə məscidlərini göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz məscidlər arasında tarixi baxımdan ən qiymətli İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın vəsəiti hesabına 1874-cü ildə tikilmiş qoşa minarəli, xalq arasında "Aşağı Gövhər ağa" adını almış məsciddir. Ölçüsü 24-64x22-11 m olan bu məscidin baş fasadı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Onun bir cüt səkkizbucaqlı daş sütunla bəzədilmiş geniş eyvanlı giriş hissəsi məscidə xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Bu məscidin memarlığının başqa məscidlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, "Aşağı Gövhər ağa" məscidinin minarələri baş fasadın sağ və sol tərəflərində deyil, əksinə, arxa fasadın yan tərəflərində ucaldılmışdır. Minarələr öz bədii tərtibatı baxımından da maraqlıdır. Onun gövdəsi bütövlükdə "Allah" sözünün təkrar yazısı ilə bəzənmişdir.

Sadələdiyimiz memarlıq abidələrindən görünür ki, millilik, yerli tikinti ənənələrinə sadıqqalma XIX yüzillikdə əsas etibarilə dini abidələrin yaradılmasında özünə bürünürdü. Aydın ki, belə abidələr sırasına bu dövrdə tikilmiş təkcə məscidlər yox, müxtəlif formalı və bəzəkli türbə, pır və ziyarətgahlar da daxildir. Onlara Azərbaycanın ən ucqar sərhədlərində - Qazax bölgəsindən tutmuş Astaraya qədər, hər yerdə rast gəlinir.

Qeyd etdiyimiz kimi Qarabağ memarlıq abidələri ilə də çox zəngindir. Bu gözəl diyarın memarlıq abidələri ilə zəngin olan qollarından biri də Füzuli rayonudur.

Bildiyimiz kimi, bu rayonun ərazisi Qarabağ fiziki-coğrafi zonasına daxildir. Ona görə də biz Füzuli rayonunun memarlıq və incəsənətindən söz açarkən heç də Qarabağ mədəniyyətindən təcrid olunmuş şəkildə başa düşülməməlidir.

Arxasını Örgünəş dağlarına söykəyən bu ərazi soldan Qarabağ dağları, sağdan Araz çayı ilə məhdudlaşsa da, üzün şərqi doğru qədim Beyləqan düzlərinə qədər uzanıb gedir. Bu geniş

sahədə ulu tariximizin bir çox dövrlərinə aid mədəniyyət abidələri mövcuddur. Burada təbiətin daş inadının insan əllərində necə ram edildiyi bu ulu yurdun yurd daşlarında – memarlıq abidələrində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu hal Azıx mağarası, Qaraköpəktəpə, Zərgərtəpə kimi ilkin insan məskənlərindən tutmuş, Babi kəndindəki Şeyx Babı Yaqub türbəsinin (XIII yüzil), Aşağı Veyselli kəndindəki Mir Əli türbəsinin (XIV yüzil), Qarğabazar kəndindəki Hacı Qiyasəddin məscidinin (XVI), Şah Abbas karvansarasının (XVII), Füzuli şəhərindəki Hacı Ələkbər məscidinin (XIX) və adları çəkilməyən neçə-neçə memarlıq abidələrinin təmsalında özünü daha aydın büruzə verir.

Bəli, ulu tariximizin qədim qaynaqlarından xəbər verən Qarabağ abidələrinin böyük bir qismi Qarabulaqda – indiki Füzuli ərazisindədir. Bu ərazi məhsuldar torpağa və bol sərvətə malik olduğu kimi, inşaat üçün vacib olan təbii tikinti materialları ilə də çox zəngin olmuşdur.

Orta çağda Azərbaycan memarlığının inkişaf mərkəzlərindən biri də Bərdə şəhəri idi. Mənbələrdə "bu yerlərin Bağdadı" adlandırılan Bərdədə geniş tikinti işləri aparılmış, çoxlu məscid və başqa dini binalar, karvansara, bazar, hamam və s. tikilmişdi. IX-X yüzillərdə Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda kiçik feodal dövlətlərin yaranması ilə bağlı X-XIII yüzillərdə müxtəlif memarlıq məktəbləri yarandı.

Azərbaycan memarlıq məktəbləri arasında ümumi üslub yaxınlığı var idi. Arran memarlıq məktəbinə (Bərdə, Beyləqan) mənsub sənətkarların yaratdığı binaların əksəriyyəti monqol hücumları (XIII yüzil) zamanı dağılmışdır. Bərdə və Beyləqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar bir sıra qurğu və bina qalıqlarını aşkara çıxarmışdır. Beyləqandakı yaşayış binaları, hamam və s. qalıqları Arran memarlıq məktəbinin üslub özəllikləri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Bərdə şəhərinin mərkəzində yerləşən memarlıq abidəsi İmamzadə məscidi türbə və məsciddən ibarətdir. Azərbaycanda

XIV əsrdə tikilən yeganə 4 minarəli məscid olan bu abidə akademik Dornun fikrinə, ilkin olaraq ziyarətqah-türbə formasında olub. Sonralar (XVIII əsrdə) ətrafında məscid tikilib.

Məlumatlara görə, burdakı türbədə V İmam Məhəmməd Bağırın (677-735) qız nəvəsi İsmayıl dəfn olunub. İmamın III oğlu İbrahim İsa (739-cu ildə) Gəncə şəhərinin 7-ci km-liyində yerləşən Göy İmamzadədə dəfn olunub. Bu abidə Buxaradakı "Çar Minar" abidəsi ilə oxşarlıq təşkil edir. A.A.Bakıxanov da "Gülüstani-İrəm" əsərində Bərdədə müqəddəs ziyarətqah yeri olduğunu göstərərək, Buranın ziyarətqah olmasını İmamzadədə məhrəbın olmaması da təsdiq edir. İmamzadə məscidinin kərpiclərinin fiqurlu düzülüşü, tikintidə daşla kərpicin əlaqələndirilməsi, eləcə də kaşdan istifadə Bərdə öncə tikilmiş (1322-ci ildə tikilib) türbənin təsiri görünür. Abidə 1868-ci ildə görkəmli memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği (1817-1910) tərəfindən yenidən qurulub. Kərbəlayi Səfixan Qarabaği inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərdə şərq memarlığına xas olan konstruktiv elementləri yerli ənənələrlə əlaqələndirib. Bərdədə İmamzadə məscidinin yenidən qurulması (1868) Kərbəlayi Səfixan Qarabağının ən yaxşı işlərindən biridir.

Mömin şəxslər başqa yerlərdə vəfat etsələr də, vəsiyyətlərinə uyğun Bərdə şəhərindəki İmamzadə məscidinin ətrafındakı qəbiristanlıqda dəfn olunublar. Müqəddəs İmamzadə məscidinin ətrafında bir neçə tarixi əhəmiyyət kəsb edən abidə vardır. Məscidin 20 metr şimal istiqamətində Bəhmən mirzə Qacar türbəsi, şərqində isə XIV əsrdə tikilmiş, lakin indi xarabalıqları qalmış Axsadan baba türbəsi yerləşir. Bəhmən mirzə Qacar Bəhaüddövlə (1811-1884, Şuşa) tarixçi, Fətəli şahın nəvəsi, Naibüssəltənə Abbas mirzənin oğludur. Onun "Şükürnaməyi-Şahənşah" və "Təskireyi-Məhəmməd şah" əsərləri məlumdur. O, 1834-cü ildə Tehran, 1835-ci ildə Əcəmi İraq, 1836-cı ildə Kaşan, 1841-ci ildə Yəzd, 1842-ci ildən İran Azərbaycanının hakimi olub. Baş vəzir Hacı Mirzə Ağasının fitnəsi ilə qardaşı

Məhəmməd şahın nəzərindən salınmasından sonra (1848-ci ildə) Tiflisə gəlib, 1851-ci ildən daimi yaşamaq üçün əvvəlcə Bərdəyə, sonra Şuşaya köçüb. O, 1884-ci ildə Şuşada vəfat edib, vəsiyyətinə uyğun əvvəlcədən tikdirdiyi Bərdə İmamzadə qəbiristanlığında türbədə dəfn olunub.

Ağdam rayonunun ərazisində qədim tarixə malik olan çoxlu memarlıq və incəsənət abidələri var. Xaçındərbənd kəndindəki Qutlu Sarı Musa oğlu günbəzi (1314-cü il), Kəngərli kəndindəki türbə və daş abidələr (XIV əsr), Papravənd kəndindəki türbələr, məscid (XVIII əsr), Xanoğlu türbəsi (XVII əsr), Qarabağ xanı Pənahəli xanın Ağdam şəhərindəki imarəti (XVIII əsr), Nəvəvan və onun oğlunun türbəsi (XIX əsr), Şahbulaq qalası və s. kimi tarixi və memarlıq abidələri var.

Ağdamdakı tarixi memarlıq abidələri müxtəlif tarixi dövrləri əks etdirən nadir nümunələrdir. Bu maddi-mənəvi abidələr müxtəlif bölgülər əsasında qruplaşdırılmış və hər biri tarixə əsaslanaraq, "Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü" adlı kitaba daxil edilmişdir.

Cəbrayıl rayonu tarixi memarlıq və dini abidələrlə zəngindir. Tarixi memarlıq abidələrinə Cəbrayıl şəhərindəki Sultan Məcid hamamını, Xubyarlı kəndindəki Dairəvi və səkkizguşəli türbələri (XIX əsr), Şıxlar kəndində Dairəvi türbəni (XIV əsr), Xudafərin korpələrini (erken orta əsrlər), Diri dağında Qız qalasını, Dağtumas kəndindəki Başkəsik kumbəzi, Gordubaba dağında mezarı, dini abidələrə «Hacı Qaraman», «Cəbrayıl ata», «Dül-düb», «Mazannənə» ziyarətgahlarını misal göstərmək olar.

Tərtər rayonunda 24 tarix və mədəniyyət abidələri var. Onlardan 1 ədədi dünya, 15 ədədi ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə, 7 ədədi yerli əhəmiyyətli memarlıq, 1 ədədi isə yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidədir. Həmin abidələr Tərtər şəhərində, Buruc, Hacıqərvənd, Evoğlu, Həsənli, Sarov, Borsunlu, Bəyim Sarov, Xoruzlu, Dəmirçilər kəndlərində yerləşir. Göstərilən

ərazilərdə 3 məscid, 15 kurqan, 2 nekropol, 2 yaşayış yeri, 1 buxana, 1 türbə mövcuddur.

Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndindəki V əsrə aid Qalalı, Əliquluşağı kəndindəki Göy Qala abidələri, XIV əsrə aid Yazı Düzündəki Cavanşir türbəsi, Dəmirçilər kəndindəki iki türbə, XVII əsrə aid Gürcülü kəndində olan türbə, XVIII əsrə aid Xocamsaxlı kəndində olan türbə bizə ondan xəbər verir ki, orada o dövrə xas elm mədəniyyət mərkəzləri və ibadət yerləri olub.

Xocamsaxlı kəndindəki qala, Seytas kəndində Anabat və bir çox tarixi abidələr (Oğlan-qız qayası, Sınıq körpü və s) qədim dövrlərin salnamələridir.

2.4.MEMARLAR

Memar Əli Məcidəddin

İstedadlı memar Əli Məcidəddin XIII əsrdə Qarabağın Arazbar zonasında yaşayıb yaratmışdır. Onun olum və ölüm tarixi haqqında konkret fakt yoxdur. Memarın adı yalnız Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki türbənin üzərindəki kitabədə qalmışdır. Buna baxmayaraq onun memarlıq üslubu ,obrazlı desək əl izləri Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndindəki "Arqalı" (XII), Babı kəndindəki Şeyx Babı Yəqub (XIII), Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV), eləcə də Cəbrayıl, Qubadlı və s. Rayonlardakı çoxsaylı abidələr üzərində qalmışdır (39).

Memar İbrahim Xəlil

O XIX əsrdə Qarabağda yaşayıb yaratmışdır. Anadan olma və ölüm tarixi konkret məlum deyil. Memarın adı Füzuli rayonunun Əbdürrəhmanlı və Qarqabazar kəndləri arasındakı "Nəcəfخان" məzarlığında Cəlil türbəsinin kitabəsində qalmışdır.

Molla Pənah Vaqif

Molla Pənah ağa Mehdi oğlu 1717-ci ildə Qazax mahalının Salahlı obasında anadan olmuşdu. Şəfi əfəndinin yanında təhsil almışdı. XVIII yüzilin ikinci yarısında Gürcüstan valiliyinə bağlı olan Qazax mahalını Salahlı tayfasının Kosalı tirəsindən çıxmış vəkillər idarə edirdilər. Vergilərin çoxluğuna, vəkillərin basqısına dözməyən Molla Pənah ağa 1766-cı ildə qaçıb Qarabağa gəldi. Mirzə Yusif Qarabaği "Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər" adlı əsərində yazır: «Elmlərə vaqif olduğu üçün o, Vaqif təxəllüsünü götürmüşdü. Əsli Qazaxdandır. Əvvəllər sünni məzhəbində olub, sonradan şiəliyi qəbul edib, cəfəri məzhəbində olub. Ömrünün axırına qədər də o təriqətdə qalıb. Öz müxəmməsi-müstəzadında da buna işarə edir:

Və o, 1180/1766-cı ildə zamanın hökmü ilə öz doğma məkanından ayrı düşmüş, Qarabağ torpağına gəlmişdir. İlk vaxtlar pərişan və kədərli anlar yaşamış, günlərini uşaqlara dərs deməklə keçirmişdir. Ruzigarın adətidir.

Bir müddətdən sonra əhali və əyan arasında tanındı və 1183/1770-ci ildə İbrahimxəlilxan Qarabağının yanında eşikağası mənsəbinə sahib olur.¹

Molla Pənah əsasən borçalıların və qazaxlıların kompakt yaşadığı Dəmirçihəsənli mahalında yerləşdi. Bir müddət Veysəlli obasında məktəbdarlıq edəndən sonra Şuşaya köçdü. Burada Saatlı məhəlləsində məktəbdarlıq işini davam etdirdi. Sonra vəzir Mirzə Vəli bəy Baharlının yaxından yardımı ilə xana təqdim olundu. 1770-ci ildə İbrahimxəlil xan Molla Pənah ağanı eşikağası təyin etdi. Molla Pənah ağa istedadı və bacarığı sayəsində baş vəzirliyə qədər ucaldı.

¹ Mirzə Yusif Qarabaği Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər, Bakı, «Şuşa», 1999, səh.13.

İbrahimxəlil xan bu uzaqgörən hərəkətləri və Vaqifi xidmətə cəlb etməklə uzun illər onun bənzərsiz istedad və dühasından müxtəlif sahələrdə istifadə edib öz vətəninə inkişaf və irəli gətirməsində ondan faydalandı. İbrahimxəlil xan sarayının böyük vəziri Vaqifin əlinə fürsət düşmüşdü ki, işğalçıların hücumlarından müdafiə olunmaq üçün ölkəsinin müdafiə qüdrətini artırsın. O xalq ədəbiyyatına şadlıq və nikbinlik bəxş etməkdə ədəbi dilin zənginləşməsində yaddaqalan addımlar atmışdır. O, bir şair kimi xalqın ruhuna güc verir, bir siyasətçi kimi isə xanlığın idarə işlərini aparırdı. Vaqif Qarabağ xanlığının siyasi və diplomatik heyətində Şuşa ilə digər mərkəzi dövlətlər, o cümlədən, Sankt-Peterburq, Tiflis, Tehran, Azərbaycan xanlıqları, Osmanlı sarayı arasında səfir və məktub mübadiləsində mühüm rol oynadı. Səfirlərin, məktub və xəbərlərin göndərilməsi birbaşa onun nəzarəti altında idi.

Vaqif Azərbaycanda olan xanlıqların və hökmdarların, eləcə də Qafqazın digər məmləkətlərinin birləşməsi, vahid olması uğrunda çox çalışdı və bu işdə ələ faydalı tədbir və siyasət irəli sürdü ki, onlar əsil və mütərəqqi siyasi görüş kimi zamanəmizin vaqifşünaslarının əksəriyyətinin diqqətini özünə cəlb etdi.

Qarabağ xanlığının hökmdarlıq nüfuzu Azərbaycanın bəzi cənub xanlıqları, hər dərdən-hər dərdən Gəncə xanlığı üzərində də hiss olunurdu. İbrahimxəlil xan gürcü çarı II İrakli ilə dövlətçilik yolunu tutdu. Molla Pənah Vaqif Qarabağ xanlığı ilə II İrakli arasında dostluğu bərqərar etmək üçün Tiflisə səfər etdi.

Molla Pənah Vaqif memar idi. Rzaqulu bəy Vəzirov yazır: "Axund mərhumun bir para elmlərdə mahiriyyəti var imiş. O cümlədən elimi-nücumu artıq bilir imiş. Və mühəndislik elmində kamil imiş. Belə ki, xanın, övlad və əqrəbi-xanın imarətlərinə mülahizə edəndə məlum olur və onun divanxanasının hər bir hərəmxanasının, hər övlad və əqrəbasının evlərinin moğei, (mövqeyi) hansı yerdə və şəhərin harasında vəqə olmaları və

həsari-qələ nə günə və seyaqilə təmir olunmadığından Axund mərhumun vəqfunə dəlalət eylər”.¹

Molla Pənah Vaqif 1797-ci ildə öldürüldü.

Kərbəlayı Səfixan Qarabaği

Memar Kərbəlayı Səfixan Sultanhüseyn oğlu 1817-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar onun Əhər şəhərində anadan olduğunu yazırlar. Lakin arxiv materialları sübut etdiyi, bu fakt tamamilə yanlışdır. Onun doğum tarixində də ziddiyyətlər var. O, Şuşa şəhərində dünyaya gəlir. Görkəmli memar 1910-cu ildə vəfat edib.

Kərbəlayı Səfixanın Ələkbər (1858-?), Gülməmməd (1863-?) adlı oğulları, Xurşid adlı qızı vardı.

Kərbəlayı Səfixanın Qarabağ memarlığının inkişafında xüsusi xidməti olub. Onun inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərdə şərq memarlığına xas olan konstruktiv elementləri yerli ənənələrlə əlaqələndirib. Bərdədə İmamzadə məscidinin yenidən qurulması (1868), Ağdamda məscid (1870), Şuşada Aşağı məscid (1874-75) və Gövhərağa məscidinin bərpası (XIX yüzil), eləcə də Odessada Tatar məscidi (1870), Aşqabadda "Qarabağlılar" məscidi (1880) Kərbəlayı Səfixan Qarabağının ən yaxşı əsərləridir.

İstedadlı memarla iyirmidən çox müxtəlif sənətkarlar çalışmışdır. Budur onlar:

1. Bənn- Qırım Kərbəlayı Əlixan oğlu. 1839-cu ildə Şuşada anadan olub.

2. Kankan- Həsənəli Hacı oğlu. 1809-cu ildə Şuşada anadan olub.

3. Əhənci- Ələkbər Kəlbəkai Həsən oğlu. 1814-cü ildə Şuşada anadan olub.

¹ Rzaqulu Vəzirov, Əsərləri, Bakı, "Şuşa", 2005, sah. 88.

4. Bənnə- Nəcəfqulu Şıxı oğlu. 1825-ci ildə Şuşada anadan olub.

5. Bənnə-dəşyonan - Məmmədbağır İmanxan oğlu. 1814-cü ildə Şuşada anadan olub.

6. Bənnə- Nmamqulu Məmməd oğlu. 1826-cı ildə Şuşada anadan olub.

7. Bənnə -Şıxməmməd Şıxməmməd oğlu. 1819-cu ildə Şuşada anadan olub.

8. Xarrat Kərbəlayi Məhəmmədəli İbrahim oğlu. 1789-cu ildə Şuşada anadan olub.

9. Xarrat Kərbəlayi Qulu Kərbəlayi Məhəmməd oğlu. 1813-cü ildə Şuşada anadan olub.

10. Dəşyonan - Bədəl İbrahimxəlil oğlu. 1834-cü ildə Şuşada anadan olub.

11. Xarratlar- Səfər, Rüstəm, Bala, Yusif

12. Suvaqçı- Məşədi Qulu. XIX əsrdə Şuşada anadan olub.

13. Nəqqəş -Hüseynqulu. XIX əsrdə Şuşada anadan olub.

14. Xarrat -İmamverdi. XIX əsrdə Şuşada anadan olub.

15. Dülğər- Allahverdi. XIX əsrdə Şuşada anadan olub.

16. Bənnə - Kərbəlayi Sərxoş. XIX əsrdə Şuşada anadan olub.

17. Bənnə- Babaəli Kərbəlayi Sərxoş oğlu. 1839-cu ildə Şuşada anadan olub.

18. Bənnə- Babaş Sərxan oğlu. 1909-cu ildə Şuşada anadan olub.

2.5. RƏSSAMLIQ

Qarabağ bölgəsində də "Qayaüstü təsvirləri" mövcuddur və onlar əsasən "Sərçəli dağ", "Qurbağalı çay", "Gəlin qayası", "Soltan Heydər", "Ağ çay", "Ayı çınqılı", "Zalxa gölü", "Dəvəgözü dağı" adlanan yerlərdə idi. Xatırladaq ki, bu qaya üstü təsvirlər Kəlbəcər rayonunda yerləşmişdir. Ümumiyyətlə,

Qarabağ bölgəsində “Qayaüstü təsvirlər” ən çox kустar şəkildə bazalt daşına həkk edilmiş keçələrdən, ov səhnələrindən, yalliyabənzer oyunlardan, göy cisimlərindən, qədim heyvanlardan və s. ibarət idi. Qarabağ özünün tarixini, mədəniyyətini əsrlər boyu saxlayan qədim bir diyardır kimi tanınmışdır. Bu da möcüzədir ki, tarixin yaddaşı olan qalalar, mağaralar bəzən özü-özünü hişz etmiş və bizim əsrimizə qədər bir neçə min illik ömür yaşamışlar.

Qarabağda təsviri sənətin ən qədim nümunələri arasında Laçın rayonunu ərazisindəki qayaüstü rəsmlər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Laçının bir çox kəndlərində o cümlədən Cicimli, Quşçu, Sadımlarda daşlar, qayalar var ki, insanlar bu daşları ziyarət edib, nəzirlər qoyub, onlardan imdad gözləyiblər. Bu qayalara və daşlara pır kimi etiqaд edilib. Oyma, yonma, cızma üsulu ilə daş üzərində həkk olunmuş bədii daş nümunələrinə Güləbird, Cicimli, Malxələf, Zabux, Malıbay, Zeyvə, Kosalar, Katos, Pırcahan, Seyidlər kəndlərində rast gəlinir. Bu ərazilərdəki oymalar içərisində insan, quş, heyvan işləmələri ilə yanaşı süjet xarakterli oymalara və daş üzərində hətta bütöv ov səhnəsinin cizgilərinə də rast gəlinir. Laçın rayonunda daş üzərində oyulmuş orijinal bəzək nümunələrinə, həm də məzarüstü abidələrə də rast gəlinir. Bu ərazilərdə bir neçə qrup məzar daşları mövcuddur. Təxminən eramızdan əvvəl IV minillikdən tutmuş əsrimizin əvvəllərindəki müxtəlif dövrlərdə yaradılmış bu sənət əsərləri öz məzmunu, bədiiyi ilə diqqəti cəlb edir.

Təsviri sənətin qədim nümunələri arasında dulusçuluq, daş və metal məmulatlarını bəzəyən dekorativ naşılar, rəsmlər, qabartmalar (relyef təsvirlər), heykəllər mühüm yer tutur. Bunlardan küre formalı qab (Xocalı), ikibaşlı maral fiquru (Xocavənd rayonunun Dolanlar kəndi), Mil, Qarabağ düzlərindən tapılmış keramik qablar öz zərifliyi, bədii kamilliyi ilə fərqlənir (e.ə. VIII-VII əsrlər).

Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918), Xurşudbanu Natəvan (1830-1897) dövrün realist rəssamlarından idilər. Nəvvabın sulu boya ilə çəkdiyi çiçəklər, quşlar, digər miniatür ornamentlər, Xurşudbanunun öz qəzəlləri süjetində çəkdiyi pərvanə, qərənfil, şam və söyüd ağacı və başqa rəsmlər köhnə rəssamların işlərindən fərqli olaraq real aləmi – təbiəti, insanı və s. əks etdirən rəsmlərdir. Bunlar hazırda Bakıda, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Doğrudur, Nəvvabın rəsmləri içərisində «Şahnamə»nin əlyazmasına çəkilmiş miniatürələr də vardır. Bunlar realist sənət əsəri olmasa da XIX yüzildə Azərbaycanda miniatür sənətinin, əlyazma kitabının yeni şəraitdə yaranması və bədii tərtibi cəhətdən davamı və inkişafını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

2.6. NƏQQAŞLIQ

Nəqqaçlıq əsasən Şuşa şəhərində geniş yayılmışdı.

XIX yüzil-XX yüzilin əvvəllərində Qarabağda fəaliyyət göstərmiş memar, bəna, usta, nəqqaç və memarlıq bəzəyi ustalarından Usta Qənber Qarabaği (Şuşa, nəqqaç), Səfər (usta Qənber Qarabağının qardaşı, nəqqaç), Şükür Qənber oğlu (nəqqaç) - hamısı Şəki xanları sarayının dekortaiv tərtibatı və bərpasında iştirak etmişlər, XIX yüzil).

2.7. NƏQQAŞLAR

Usta İmamqulu Qarabaği

İmamqulu Məhəmmədəli oğlu 1825-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Memar, nəqqaç kimi Qarabağda ad qazanmışdı. O, ağac, fil sümüyü və sədəf üzərində nəqqaçlıq sənətində fəvqəladə ustalığı qazanmışdı. Qarabağın bir çox məscidlərində, yaraşıqlı darvazalarda, minbərlərdə, pəncərə

və tavanlarda onun əl işlərini görmək olar. “Əməli-Usta İmamqulu” onun dəsti-xəttidir.

Usta İmamqulu Şeyda ilə ailə qurmuşdu. İsmayıl, Mehdi, Nəsim adlı oğlanları vardı.

Usta Qənber Qarabaği

Qənber Rəhim oğlu Qarabaği 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, memar, nəqqaş kimi Yaxın Şərqdə tanınmışdı. Şuşa, Şəki şəhərlərinin bir sıra yaşayış evlərinin daxilini bəzəyən müxtəlif dekorativ panno və kompazisiyaların müəllifidir. Şuşada Mehmandarovun evindəki ornamentli və süjetli pannolar Usta Qənber Qarabağının ilk əsərlərindən, Rüstəmovun evindəki divar rəsmləri isə son işlərindən hesab edilir.

Tətbiqi sənətin divar mətnləri - freskalar kimi növü də tezliklə təşəkkül tapdı. 1848-1851-ci illərdə rəssam Qənber öz şagirdləri ilə birlikdə Şəki Xan sarayında divar şəkillərini bərpa edir.

Şəki xanlarının sarayında çəkdiyi divar və tavan rəsmləri bədii-estetik dəyərinə görə Usta Qənber Qarabağının ən kamil əsərləridir. XIX yüzilin sonunda sarayın bədii bərpası zamanı çəkdiyi bu rəsmlər məzmun və kompazisiya müxtəlifliyi, gül və çiçək, quş və heyvan təsvirlərinin realistliyi ilə seçilir. Rəssamın əsərlərində miniatur boyakarlığından gələn ənənəvi şərti dekorativ üslubla yeni ralistik təsvir üzü əlaqələndirilmişdir. Onun şagirdlərindən oğlu Şükür, Qurbanəli, Əliqulu, Səfər və başqa rəssamlar Azərbaycan monumental-dekorativ boyakarlığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında miniatur təsvirlərlə bəzədilmiş bir sıra başqa kitablar da vardır. Bunlardan 1829-cu ildə **Əsədullah ibn Ağa Hadi** tərəfindən köçürülmüş “Nuşafərin və Gövhərtac” (M-33) folklor abidəsini göstərmək olar. Bu kitabın rəssamı Usta Qənber Qarabaği, yaradıldığı yer

Qarabağın Şuşa şəhəridir. Kitabda rəngarəng miniatur işlənmişdir. 5b, 7a, 13b, 18a, 20b, 26a, 28a və b. vərəqlərəki miniaturlər bədilik baxımından başqalarından fərqlənir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: “Adil sahin Fəyaz Abidlə görüşü”, “Sultan İbrahimin tacqoyma mərasimi”, “İbrahimin Nuşafərinlə görüşmək üçün Suriyaya gəlişi”, “Sultan İbrahimin yatmış Nusafərinin yanına gedib, onunla üzünü dəyişdirməsi”, “Nuşafərinin Sultan İbrahimlə ilk tanışlığı”, “Sultan İbrahimin Nuşafərinin pərəstişkarları ilə döyüşü”, “Sultan İbrahimi xilas edən Nuşafərin”, “Nuş çayından Nuşafərinin naməlum quvvələr tərəfindən oğurlanması” və b., 29b, 32a, 33b, 40a, 47b, 50a, 53a, 58a, 66b, 70b, 80b, 86a, 90a, 98a səhifələrdə olan miniaturlər.

Usta Qənberin rəssamlıq və nəqqaşlıq işlərinə Azərbaycanın bir çox yerlərində rast gəlinir.

Usta Qənber 1906-cı ildə vəfat edib.

Usta Qənberin Novruz (1868-?), Şükür (1874-?) adlı oğulları vardı. İkinci oğlu Usta Şükür atasının sənətini davam etdirmişdi.

2.8. DAŞIŞLƏMƏ

Daş insanların məişətində ən qədim və təbii sərvətlərdən biri sayılır. İbtidai insanlar daş aletlər vasitəsilə özlərinə yemək əldə etmiş, ondan müxtəlif əşyalar düzəltdirmişlər. İbtidai insanların ilk yaşayış məskənləri (mağaralar və s.) daşdan tikilmiş, qadınların ilk bəzəyi, ilk qələm və lövhə də daşdan hazırlanmışdır. O insanların estetik zövqünün inkişaf etdirilməsində böyük rol oynamışdır. Əbəs deyildir ki, alimlər ən qədim rəsm nümunələrinə daş və qayalar üzərində rast gəlirlər. Elə buna görə də xalqımız uzaq keçmişlərdən tutmuş bu günədək daşı həmişə müqəddəs saymışdır. Alimlərimizin fikrinə, Azərbaycan ərazisində illahiləşdirilmiş təbii obyektlərdən ən qədimi daş olmuşdur. Dağa, qayaya, mağaralara sitayiş, daşdan müalicə vasitəsi kimi istifadə

etmək Azərbaycanda geniş sürətdə yayılmışdı. Elmi araşdırmalar göstərmişdir ki, uzaq keçmişlərdə ölkəmizdə daşdan insan, heyvan fiqurları düzəltmək, onların üzərini bəzəmək məhz bu məqsədlə edilmişdir. Keçmişin yadigarı sayılan bu abidələr hazırda bizi daha çox bədii və estetik xüsusiyyətləri ilə maraqlandırır. Onlar xalqımızın müxtəlif dövrlərdə əl qabiliyyəti, dünyagörüşü və zövqü haqda geniş məlumat verir.

Yurdumuzda daşdan düzəldilmiş və üstü bəzədilmiş daş abidələrin tarixi uzaq keçmişlərə təsadüf edir. Oyma, yonma, cızma üsulu ilə daş üzərində həkk olunmuş təsvirlərin ən qədim nümunələrinə hələlik alimlərimiz Ordubad (Gəmi qayası), Abşeron (Mərdəkan, Şüvəlan kəndlərində) və Bakı şəhərindən 60 kilometr cənubda Xəzər dənizinin sahilindən bir qədər aralı Qobustan qayaları üzərində rast gəlmişlər.

Təxminən eramızdan əvvəl IV minillikdən tutmuş əsrimizin əvvəlinədək müxtəlif dövrlərdə yaradılmış bu sənət əsərləri öz məzmunu, bədiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Daşı oyma, yonma, cızma üsulu ilə bəzəməkdən Qarabağda orta əsrlərdə də geniş istifadə edilmişdir. Əldə olan materiallar göstərir ki, orta əsrlərdə daş üzərində oyma, yonma, cızma üsulu ilə bəzək açmaq və ya fiqur həkk etməklə bərabər, xlaq ustaları daşdan müxtəlif məzmunlu heykəllər də düzəldirdilər.

Orta əsrlərə aid edilən plastik sənət nümunələrimiz içərisində daş insan fiqurları əsas yer tutur.

Son illərdə, əsasən Laçın və Ağdam şəhərləri ətrafında tapılmış bu monumental plastik sənət nümunələri alimlər arasında böyük maraq oyatmışdır.

İnsan fiqurunu təsvir edən heykəllər içərisində 1973-cü ildə Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndində yaxınlığından tapılmış abidələr xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Cürətlə demək olar ki, insan fiqurlarını təsvir edən bu heykəllər indiye qədər Azərbaycan ərazisində tapılan ən orijinal plastik sənət örnəklərindəndir. Sxematik, real proporsiyalardan

xeyli kənar bir tərzdə jonulub düzəldilməsinə baxmayaraq bu plastik sənət nümunələri öz əzəmətli görünüşü ilə insanı heyran edir. İndi təsəvvür etmək olar ki, azı min, min beş yüz il bundan əvvəl yol ayrıcına və ya hündür təpə üzərinə qoyulmuş bu heykəllər öz dövrünün adamlarına neçə təsir edirmiş. Xüsusilə fiqurun gözləri, döşünün üstündə qatlanıb yuxarı açılmış əlləri çox orijinal təsvir edilmişdir. Bu heykəllərin ən böyüyünün hündürlüyü 3 metr, ən kiçiyinininki isə 1 metrdir. Həmin heykəllər ilk nəzərdə üslub e'tibarilə Şamaxıdan tapılmış fiqurlardan fərqlənsələr də, onları bir-birinə bənzədən çoxlu əlamət vardır. Bunları fiqurların statik duruşunda, əllərinin vəziyyətində, etnik tipində, saçlarının uzun olmasında və s. görmək olur.

Azərbaycan ərazisində bu tipli daş fiqurların aşkar edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Mənbələr göstərir ki, türkdilli xalqlar islam dinini qəbul etməmişdən qabaq hər bir igidin məzarı üstə insan fiqurlu heykəllər qoyarmışlar. İlk orta əsrlərə aid çin, ərəb, Orta Asiya mənbələrində bu tipli heykəllərin müqəddəs sayıldığı və onlara sitayiş edildiyi qeyd olunur.

VII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Moisey Kaqankatvasi öz «Aqvan tarixi» əsərində Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların daşdan heykəllər yonub ona sitayiş etdiklərini, onların şərəfinə hətta at, qoç, sığır qurbanları verdiklərini xüsusi qeyd edir. Moisey Kaqankatvasinin bu tayfaların uzun saç saxlayıb, mahir ox atan olduqları haqda verdiyi məlumat qiymətlidir.

Nizami Gəncəvi «İsgəndərnamə» poemasında yazır ki, «... Bütün tayfalar bu yeganə heykəllər qarşısında ikiqat olaraq təzim edirlər...».

Arxeoloqlarımızın ilk orta əsrlərə aid etdikləri bu daş fiqurlar Azərbaycanda düzəldilsə də üslub xüsusiyyətinə və tipinə görə Mərkəzi Asiya, Cənubi Rusiya, Ukrayna çöllərindəki monumental heykəltəraşlıq əsərlərini xatırladır. Elm aləmində bu tipli heykəllər onun keçmiş adı ilə əlaqədar olaraq «balballar» adlandırılır.

Qarabağ plastik sənət nümunələrindən danışarkən XIII əsrə aid edilən, elmi tədqiqatlarda

Əvvəlki dövrlərə nisbətən XVI – XVII əsrlərdə plastik sənət nümunələrinə biz daha çox mezarüstü daşlarda rast gəlirik azərbaycan ərazisində bir neçə qrup mezar daşlarına təsadüf edilir. Bunlardan müxtəlif formalarda yonulmuş vertikal başdaşlarını, horizontal sənduqələri, at, qoç fiqurlu heykəlləri və s. göstərmək olar.

Qeyd etdiyimiz mezar daşları dəfi olunan şəxsin həyatda, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif səpkidə, formada və məzmununda bəzədilirdi. Aydın ki, dövlətli şəxslərin məzarı daha bəzakli və zərif işlənirdi. Yerin iqlimindən, istifadə edilən materialından və ənənəsindən asılı olaraq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində mezar daşları müxtəlif formalarda və müxtəlif bəzələrdə olurdu.

XVI – XVII əsr mezar daşları üzərində ornamental bəzələrlə yanaşı süjet xarakterli, təsvirli kompozisiyalara da təsadüf olunur. Bu tipli mezar daşlarına əsas etibarlı ilə qərb rayonlarının dağətəyi qəbiristanlıqlarında rast gəlinir.

Məzar daşlarındakı süjet xarakterli kompozisiyaların əksəriyyətini dəfi olunan şəxsin şücaətini təmsil edən mövzular təşkil edir. Məsələn, kişi mezar daşlarında ov səhnələri, qadın mezar daşlarında isə xalçaçılıq sənəti ilə əlaqədar səhnəçiklər əsas yer tutur.

Süjetli oyma kompozisiyaları içərisində Sisiyan rayonunun (1918-ci ildən Qərbi Azərbaycana bağlıdır) Urud kənd qəbiristanlığında yerləşən sənduqələr xüsusilə maraqlıdır. Burada biz qədim türkdilli tayfaların etiqadı ilə əlaqədar bir çox orijinal motivlərə gəlirik. Bunlardan şamanların dini mərasimini, qədim türkdilli xalqlarda zoomorf anlayışlarla əlaqədar meydana çıxmış onğon-quş toteminin təsvirini və s. göstərmək olar.

Plastik sənətimizin tarixindən danışarkən Ağdam, Füzuli, Kəlbəcər, Laçın, Cəbrayıl və başqa bölgələrdə rast gəlinən qoç və

at fiqurlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki onlar həm öz sayı, həm də üslub xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə plastik sənətimizin keçdiyini tarixi inkişaf yolları haqqda daha ətraflı məlumat verir.

Qarabağda daş qoç fiqurları xüsusilə geniş yayılmışdır. Bu qoç fiqurlara bir çox yerlərdə rast gəlirik. Daşdan yonulmuş qoç fiqurlarının azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə belə geniş yayılması söz yox ki, təsadüfi deyildi.

Dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə edilən əvəzsiz dərisinə, gözəl xalçaların ipi olan yununa görə qoç hələ çox qədimlərdən ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə simvolu olmuşdur.

Bu günədək kəndlərimizdə çəpər dirəklərinə, eyvan sütunlarına bərəkət və qüvvət əlaməti kimi qoç başının bərkidilməsi, hətta bəzi kəndlərimizdə sütunun yuxarı hissəsinə (kapitelə) qoç başı deyilməsi onun el arasında nə qədər geniş yayıldığını göstərir. Təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına da qoç Koroğlu adı verib. Lakin qoçu bir totem kimi təmsil edən təsvirlər içərisində bizim üçün ən qiymətli daşdan yonulmuş qoç fiqurlarıdır. Daşdan yonulmuş qoç fiqurları müxtəlif və orijinal bədii üslublara mənsubdur. Cəbrayıl rayonunda rast gəlinən qoç fiqurları həcmnin böyüklüyü, quru və şərti dekorativliyi ilə fərqlənir. Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonlarında rast gəlinən daş qoç fiqurlarının da bir çox özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunlar daha çox uzaq keçmişlərin arxaik sənət nümunələrini xatırladır. Uzunluğu 80-90 sm, hündürlüyü 50-60 sm-dən böyük olmayan bu abidələr öz monumentallığı, formalarının ümumiləşdirilmiş bir səpkidə icrası ilə diqqəti cəlb edir.

Qarabağın yuxarı kəndlərində rast gəlinən daş qoç fiqurları başqa yerlərdə tapılan bu tipli abidələrdən həm real təsviri, həm də zəngin bədii tərtibatı ilə fərqlənir. Həmin ərazidə rast gəlinən daş qoç fiqurları ölçü etibarilə də çox müxtəlifdirlər. Onlardan ən böyüyünün uzunluğu 150 sm, hündürlüyü 110 sm, ən kiçiyinin

uzunluğu 45 sm, hündürlüyü 30 sm-ə çatır. Qeyd etdiyimiz daş qoç fiqurlarının dekorativ bəzəklerini nəbati, həndəsi ornament motivləri, epigrafiq yazılar, bəzi hallarda isə əsl mə'nada süjet xarakterli kompozisiyalar təşkil edir.

Azərbaycanda daş qoç fiqurlarından sonra ən çox yayılan at fiquru olmuşdur. Ulu babalarımız qoçla birlikdə atı da müqəddəs heyvan saymışlar. Tarixi mənbələr göstərir ki, xalqımız arasında at həmişə insanın şərəfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəmzi olduğu halda, atsızlıq zəifliyin, məğlubiyyətin ifadəsi olmuşdur.

Keçmişdə Azərbaycanda dəfn edilən hər hansı qəhrəmanın qəbri üstünə daşdan yonulmuş at fiqurunun qoyulması bununla əlaqədardır.

Ata bəslənən bu məhəbbət və ehtiram «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanında xüsusilə gözəl təsvir edilmişdir.

Hazırda Kəlbəcər, Laçın və s. yerlərdə rast gəlinən daşdan yonulmuş at fiqurları atın keçmişdə el arasında nə qədər müqəddəs bir heyvan sayıldığını göstərir.

At fiqurlarının Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq onları bir-birinə bənzədən çoxlu ümumi əlamət vardır. Bunlar atların ölçüsündə, statik ifasında və xüsusi ilə dekorativ bəzəklerinde özünü göstərir.

Daş at fiqurlarının dekorativ bəzəklerini əsas etibarlı ilə at qoşumları təşkil edir. Bunlar qabarıq bir səpkidə oyulub üzəri bəzədilmiş kəm, yüyən, quşqunluq (quyruğunun altından keçən qayış), tapqır (qarnının altından keçən qayışlar), üzəngi, yəhər və yəhəraltı çuldan ibarətdir. Bəzi hallarda bu at qoşumlarının üzəri ardıcıl olaraq qabarıq səpkidə paxlava, üçkünc, dördkünc naxışlarla da bəzədilirdi. Bunlar ümumiyyətlə at qoşumlarındakı qayışa taxılan gümüş bürünc bəzəkləri xatırladır. Bu at qoşumları bizim üçün təkcə bir sənət əsəri kimi yox, tarixi bir fakt kimi də maraqlıdır, çünki onlar eyni ilə skiflərdə və Mərkəzi Asiyanın başqa qədim tayfalarında rast gəlinən at qoşumlarını yada salır.

XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəlləri daş üzərində oyma sənətimizin get-gedə zəifləməsi və aradan çıxması ilə səciyyələnir. Lakin bu dəyişiklik Azərbaycanın hər yerində eyni səviyyədə olmamışdır. Əgər şəhərlərimizdə tapılan daş oymaları daha tez yeni üslubun təsiri altına düşmüşdüsə, uçqar yerlərdəki abidələrimizdə bu yenilik çox cüzi miqdarda hiss olunur. Keçmiş dövrün mütərəqqi ənənələrinə sadıq qalmış oyma işlərinə biz bu əsrlərdə əsasən Ağdam, Füzuli, Tərtər, Bərdə və başqa bölgələrdə daş abidələri üzərində rast gəlirik. Bu qrup abidələrimiz bir çox hallarda keçmiş dövrün ornament motivinin, kompozisiya priyomlarını təkrar etsə də onların texniki icrası əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli aşağı səviyyədə olmuşdur.

Təbiətin füsunkar gözəlliyi ilə səslənən çox nadir sənət nümunələrindən sayılan incə zövqə cızma və qabartma üsulları ilə işlənmiş qəbirüstü abidələr, baş daşları, at və qoç fiqurları habelə stellalar, süjetli daşlar və s. bir çoxu hələ də öz forma və gözəlliyini saxlamışdır. Onların bir çoxu haqqında mötəbər mənbələrdə mütəxəssis rəyi, alim fikirləri, söylənilmişdir. Məsələn "Elm və həyat" jurnalı (1972-ci il №7), gənclik nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış sənətşünaslıq doktoru R.Əfəndiyevin "Daşlar danışır" kitabını və s. misal göstərmək olar. Burada Laçın rayonunun Zabux kəndi yaxınlığında Sümüklü qəbiristanlığı, Soltankənd (Hüsülü) və Seyidlər kənd qəbiristanlıqlarındakı at və qoç fiqurlarını, Cəmicli kəndi yaxınlığındakı Məlik Əjdər türbələrinin rəsmlərini və s. aid etmək olar. Lakin İndiyə qədər hələ qeydə alınmamış, tətbiq olunmamış Güləbird, Məlxələf, Sonasar, Məhbəy, Bozlu, Qoşasu, Zeyvə və s. kəndlərin ərazilərdə onlarla belə abidələrə rast gəlmək olar. Belə abidələrdən biri, Zeyvə kənd ərazisində yerləşən Soltanbaba türbəsinin yaxınlığında oyma üsulu ilə işlənmiş süjetli bir daş daha çox maraqlı doğurur. Süjetdən görüldüyü kimi, vəhşi bir heyvan (bəbirə daha çox oxşayır) bu yerlərin təbiətinə xas olan dağ keçisini qovur. Arxadan özünü yetirən atlı süvari çox güman ki ovçudur, Əlindəki nizə ilə

bəbirə zərbə endirir, bəbir zərbədən qabaq atlıya tərəf çevrilmişdir. Qarşıda duran başqa bir piyada ovçu isə keçini yay-oxla nişan alınırdı. Bu süjeti başqa cür də yazmaq olar, atlı ovçu vəhşi heyvanları bərədə durmuş ovçuya tərəf qovur, bərəyə çatdıqda isə keçini oxla nişan alıb vurmaq istəyir. Hər iki halda bu süjet bir zamanlar yerli əhalinin ovçuluq məşğuliyyətini açıq göstərir. Belə obrazlı süjet xarakterli oymalara bu ərazinin müxtəlif yerlərində rast gəlmək olar.

Sonasar kəndində tapılmış bir daş da maraqlıdır. Bu daşın alt oturacağı yastı, üst tərəfi isə aşırımlıdır (dördkünc deyildir). Daşın qarşı tərəfində günəşin əksi verilmiş, yan tərəfdə isə iki nəfərin əksi, çox güman ki, döyüşçü və ya ovçular, yaxınlarında onlara məxsus ov və ya döyüş ləvazimatı olan xəncər, nizə ucluqları və s. verilmişdir.

Qəbirüstü abidələr içərisində baş daşları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Forma və üslubca milli ornamentli baş daşları əsrlər boyu bu xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlamış və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Ustad sənətkarlar, bu daşlarda matəm sükutuna bir həznilik gətirən elə bir naxış və yazı üslubu axtarıb tapmışdılar ki, bu da öz növbəsində belə cansız quru daşlar üzərində yaradılmış bir estetik gözəllik, sanki bir məğrur həznilikdə qovuşmuşdur.

Daşyonma. Məmulatın hazırlanması bilavasitə yonma əməliyyatından başlanırdı. Bu prosesdə daş baltası, dişək (təvər-dişək), düsəri, dazğa, künyə, gireh və s. alətlər işlənirdi.

İri daşlar qabaqburun, para, yanpara və gürz vasitəsilə doğranırdı.

Tətbiq sahəsindən asılı olaraq, daşyonma sənətində tarixən ixtisaslaşma getdiyindən tikinti daşının yonulması ilə bənnalar məşğul olurdular. Onlar hörgü daşı, bəzək, sütun, tava, çatma daşı və s. olmaqla, müxtəlif forma və ölçülərdə tikinti materialı yonub hazırlayırdılar.

Təsərrüfat və məişət əşyalarının: hovuz, axur, dibək, kirkirə, dəyirman daşı, su daşı, xırman daşı (girgino), doqqaz daşı, və s. hazırlanması ilə xüsusi ustalar məşğul olurdular. Xatirə abidələrinin bir qismini həkkaklar, müəyyən hissəsini isə daşyonan ustalar hazırlayırdılar.

Xatirə abidələri təkcə məzar daşlarından ibarət olmayıb, xeyrat bulaqları ilə bağlı daş məmulatını (qıstab, hovuz və novça) da əhatə edirdi. Qıstab bulaq suyunu cəmleyib yığan durulducu su anbarı kimi, dağlıq və dağətəyi kəndlərdə geniş yayılmışdır.

Ən qədim dövrlərdən əsrimizin əvvəllərindəki nəzərdən keçirdiyimiz daş abidələrimiz göstərir ki, sənətin başqa növləri kimi bədii oymada çox böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu oymalar hər dövrün siyasi, iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı forma və məzmunlarda icra edilmişdir. Lakin həmin müxtəlifliyə baxmayaraq, daş abidələrimizin ornamental bəzəyi, xüsusilə bu bəzəklərin bədii xüsusiyyəti və məzmunu həmişə xalqımızın həyatı ilə sıx əlaqədar olmuş, onun dünyagörüşünü və estetik zövqünü əks etdirmişdir.

2.9. DAŞYONANLAR

Hacı Talib bəy Qurdlar

Talib bəy Məşədi İsaخان bəy oğlu 1792-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Ustalıqla məşğul idi. Müqəddəs Məkkəyi-müşərrefi ziyarət etmişdi.

Hacı Talib bəy Tükəzban xanım ilə ailə qurmuşdu. Həsən bəy, Əli bəy adlı oğlanları, Ayna xanım adlı qızı vardı.

Usta Kazım Qarabağlı

Kazım Allahverdi oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Daşyonma işi ilə

məşğul olmağa başlamışdı. Paralel naqqaşlıq da öyrənmişdi. Öncə bəna işləmiş, sonra həkkaklıq və daşyonanlıqla məşğul olmuşdu.

Usta Kazım 1856-cı ildə vəfat edib.

Usta Kazımın Əliqulu, Həsənqulu adlı oğlanları vardı.

Usta Məmmədbağır Qarabaği

Məmmədbağır İmanxan oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Daşyonma işi ilə məşğul olmağa başlamışdı. Paralel naqqaşlıq da öyrənmişdi. Öncə bəna işləmiş, sonra həkkaklıq və daşyonanlıqla məşğul olmuşdu. Başdaşları hazırlamaqda məşhur idi. Başdaşına həkk etdiyi şeirləri qardaşı Mirzə Sadiq Pirandan (1822-1894) alırdı.

Usta Ələkbər Qarabaği

Ələkbər Məhəmməd oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Daşyonma işi ilə məşğul olmağa başlamışdı. Paralel naqqaşlıq da öyrənmişdi. Öncə bəna işləmiş, sonra həkkaklıq və daşyonanlıqla məşğul olmuşdu. Başdaşları hazırlamaqda məşhur idi.

Usta Ələkbər Qızxanımla ailə qurmuşdu. Sadiq, Muxtar, Həsən, Allahyar adlı oğlanları, Cahan, Sona adlı qızları vardı.

Abbas bəy Qarabaği

Abbas bəy Hüseyn yüzbaşı oğlu 1817-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Tikinti-quruculuq işləri ilə məşğul idi. Şəhərdə "Usta Abbas" kimi tanınırdı. Müqəddəs Kəbela torpağını ziyarət etmişdi.

Kəbəlayı Abbas bəy Balaxanın xanımı ilə ailə qurmuşdu. Mehdi bəy, Həbib bəy, Teymur bəy adlı oğlanları, Səkinə xanım adlı qızı vardı.

Usta Nəcəfqulu Qarabaği

Nəcəfqulu Şıxı oğlu 1825-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Öncə bəna işləmiş, sonra həkkaklıq və daşyonanlıqla məşğul olmuşdu. Başdaşları hazırlamaqda məşhur idi.

Usta Nəcəfqulunun Dadaş, Əhməd, Rüstəm, Həbib adlı oğlanları vardı.

Usta Qasım Qarabaği

Qasım Kəbəlayı Əli oğlu 1839-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Öncə bəna işləmiş, sonra həkkaklıq və daşyonanlıqla məşğul olmuşdu. Başdaşları hazırlamaqda məşhur idi.

Aran memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Kəbəlayı Səfixanın şagirdi olmuş və görkəmli sənətkar kimi yetişmişdir. Bəllidir ki, Aran memarlıq məktəbinin özünə məxsus müəyyən orijinal üslubu olmuşdur. Bu məktəbin yetişdirdiyi memar, naqqaş, həkkak və b. mahir ustaların üslub məsələsində yerli materialların da az rolu olmamışdır. Usta yumşaq əhəngdəşi üzərində istədiyi mürəkkəb naxışı və ya kitabəni həkk edə bilirdi. Əhəngdəşi üzərində həkk olunmuş kitabələrin şriffləri daha böyük, bəzən hərflərin boyu təqribən 30–40 sm.ə qədər çatırdı. Lakin bərk daş üzərindəki kitabələr daha kiçik, daha yığcam yazılırdı. Buna baxmayaraq, bərk daş üzərində işləyən Qarabağ ustaları gözəl sənət əsərləri yaratmağa çalışmışlar.

Qarabaği ustalar çox vaxt öz işləri üzərində adları ilə yanaşı, peşələrini – memar, bəna, həkkak, xəttat, naqqaş və bu kimi sənət sahələri olduğunu qeyd edirlər.

İndiyə qədər məlum olan abidələr üzərindəki epigrafiyə sənədlərə əsasən, demək olar ki, bəzən bir usta eyni abidə

üzerində bir neçə iş aparmışdır. Məsələn, daşın üzərindəki naxışları çəkmiş, kitabələri yazmış və daşa həkk etmişdir və yaxud bunun əksinə. Bəzən eyni bir abidəni müxtəlif ustalar işləmiş, məsələn, biri naxışlarını çəkmiş, ikincisi kitabəsini yazmış, üçüncüsü isə bunları daşa həkk etmişdir.

Deməli, Usta Qasım həm nəqqaş, həm xəttat və həm də həkkəklilik sənətini bilməklə, abidəni hər cəhətdən təkbaşına işləyərək yaratmışdır.

Usta Qasım Əlixan, Allahyar, Məmmədyar, Xudayar adlı oğlanları vardı.

2.10. PAPAQÇILIQ

Qarabağda papaqçılıq sənəti geniş yayılmışdı. Papaq tikmək üçün yerli qoyun dərilərinin çirki axar suda tapdama üsulu ilə yuyulub təmizlənir, qıvrım tüklü dərilər isə qaynar suda yuyulurdu. Şuşa papaqçıları bu məqsədlə Araz sahillərindən gətirilmiş "coğan" adlanan şorakət bitkidən hazırlanmış şilədən istifadə edirdilər. Tiyana tökülmüş su qaynamağa başlayanda coğanı əzib ona qatırdılar. Dərinin tüklü üzünü coğan şiləsi ilə yuyulub təmizləndikdə xüsusi parıltı verirdi. Şiraz dəriləri, bir qayda olaraq, yağ məhlulu ilə yuyulurdu. 100 dəriyə 10 girvənkə hesabı ilə yağ işlənirdi. Yerli dəri üçün aş (yaxı) zəy, duz və kəpek qatışıqından düzəldilirdi. Hər dəri üçün 50 q zəy, 50 q duz, 100 q kəpek və 1 l su nisbətində götürülüb yaxı düzəldilirdi. Dərinin astar üzünə çəkilməmiş yaxı əllə möhkəm sürtülə-sürtülə onun məgzinə yedizdirilirdi. Dəri yaxılandıqca iki qatlanıb, üst-üstə yığılır, sonra günəş altına sərilib qurudulurdu. Aşılınmış dəri istifadə olunmazdan əvvəl doğanaq vasitəsi ilə sürtülüb yumşaldılır və lat qalıqından təmizlənirdi. Qaragül dəriləri xüsusi küp aşına qoyulurdu. Küp aşını hər dəriyə girvənkə yarım arpa unu, yarım girvənkə duz və 1 litr su hesabı ilə düzəldilirdi. Gündə bir-iki dəfə qarışdırılmaqla, sür dərilər yayda 6, qışda 8 gün küp

aşında qalırdı. Qaragül dəri zərif olduğu üçün bir qayda olaraq, doğanaqdan keçirilmir, əllə ovuşdurma üsulu ilə yumşaldılır. Lakin ləttökme və ağartma məqsədilə mütləq cəfadən keçirilirdi. Mal cəfadən çıxandan sonra yaxı vasitəsilə işlənirdi. Xəz dəriləri, adətən, mazi və ya sarağan ilə boyanırdı. Mazi papaqçılıqda, sarağan boyağı isə kürkcülükdə işlənirdi. Boyağın davamlı olması üçün, adətən, mal yağ vasitəsilə əvvəlcədən yağlanırdı.

Papağın biçilib tikilməsi ilə xüsusi papaqçı dükanlarında peşəkar ustalar məşğul olurdular. Papaqçı dükanı həm istehsal, həm də satış məqsədi güddüyündən çox vaxt bazar və karvansaralarda yerləşirdi. Keçmiş məişətdə yerli əhali arasında dəri papağa tələbat böyük olduğuna görə Azərbaycanda bu sənət geniş intişar tapmışdı. XIX əsrin 50-ci illərində Bakı, Gəncə, Lənkəran, Quba, Şəki, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan şəhərlərində 650 nəfərədək papaqçı var idi. Onlardan 235 nəfəri yalnız Şəkiddə cəmlənmişdi.

Papaqçı dükanlarının hər birində bir nəfər usta və bir neçə nəfər köməkçi kargər və şagird işləyirdi. Papaq ustası eyni zamanda dükanın sahibi idi. İstehsalın təşkili, xüsusilə zammalın əldə olunması və aşılınıb boyanması məsələləri ilə yanaşı, materialın biçilməsi əməliyyatı ilə bilavasitə usta özü məşğul olurdu. Tikiş işlərini çox vaxt kargər (xəlfə) görürdü. Papaqçılıq sənətində qayçı, iynə, üskük, ütə, ülgü, miz, papaq qalibi və s. kimi bir sıra zəruri istehsal ləvazimatı işlənirdi.

Keçmişdə ictimai mənsubiyyətindən və yaşından asılı olmayaraq, əhalinin bütün zümrələri dəri papaq geyirdi. Azərbaycanda papağın "daqqa", "çapma", "qələmi", "şikarı" və s. adlarla məlum olan müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Varlı kişilər, bir qayda olaraq, qaragül dərisindən sür papaq, əhalinin aşağı zümrələri isə yerli dəridən papaq geyirdilər. Qocalar arasında zülə papaq, gənclər və uşaqlar arasında "yapağı" adlanan girdə formalı papaq növü geniş yayılmışdı. Daqqa papaq əhəl və qocalar arasında, şikarı papaq isə cavan oğlanlar arasında daha

çox dəbdə olmuşdur. Çapma və ya qələmi papağın əsas müştəriləri varlılar idi. Göründüyü kimi, papağın növü və forması ictimai zümərələr arasında fərqi əks etdirməkdən əlavə yaş fərqinin də mühüm əlamətinə çevrilmişdi. Qıvrım tükü sür papaqlar, adətən "börk" adlanırdı. Sür dərilərin mənsubiyyətinə görə, el arasında onun "Buzara", "Kırım", "Şirazi" papaq və s. adlarına təsadüf olunurdu. Bundan əlavə, ayrı-ayrı bölgələrdə "Qarabağ papağı", "Qəbələ papağı", "ləzgi papağı" və s. kimi məhəlli və etnik xüsusiyyəti əks etdirən istilahlər da yayılmışdı.

Papaqçı dükanlarında həm sifarişlə ("buyurtma"), həm də satlıq ("bazarı") papaq tikilirdi. Bazarı papaq, əsasən, ucuz başa gələn yerli dərilərdən hazırlanırdı. Papağın üzlüyü və astarı ülgü əsasında biçilirdi. Dəri tərs üzündən tikilib hazır ediləndən sonra ona parça astar çəkilir və avand üzünə çevrilib qəlibə salınırdı. Yerli dəridən tikilmiş papağın saçaqclarını pərqulamaq üçün onu sol ələ keçirib yavaş-yavaş fırladır və üzərinə su pılayıb toxmaq ilə döyəcləyirdilər. Bunun nəticəsində papağın tikiş yerləri və üzünün tükələri səliqə-sahmənə düşürdü. Qaragül dərisindən tikilən papaqların tükələrinin qıvrımı çəngəl vasitəsilə qaldırılıb nizama salınırdı.

2.11. PAPAQÇILAR

Usta Qaraxan

Qaraxan Əsgər oğlu 1782-ci ildə Şuşa şəhərinin Qurdlar (Qurd-Mehdibəyli) məhəlləsində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu.

Usta Qaraxan 1848-ci ildə vəfat edib.

Usta Qaraxan Xanımla ailə qurmuşdu. Əliəsgər, Mustafa, Əliakbər, İmamqulu adlı oğulları vardı.

Məşədi Xəlil Qarabaği

Xəlil Kərbəlayı Əli oğlu 1782-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Xəlil Nənəxanımla ailə qurmuşdu. Zeynalabdin, Abbas adlı oğlanları, Nənəş, Nəbat adlı qızları vardı.

Usta Səfərəli

Usta Səfərəli (Səfərəli İmamqulu oğlu Qarabaği)-(1788-1856), Qarabağ xanlığının tanınmış papaqçılarından biri idi.

Səfərəli İmamqulu oğlu 1788-ci ildə Şuşa şəhərinin Qurdlar (Dördlər qurdu) məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Qarabağ xanlığının elitar təbəqəsinin papağını tikirdi.

Usta Səfərəli 1856-cı ildə Şuşa şəhərində vəfat edib.

Usta Səfərəli Xədicə ilə ailə qurmuşdu. Zeynal, Həsən, Həzrətqulu, Məmmədqulu adlı oğlanları, Püstə adlı qızı vardı.

Usta Həsən Qarabaği

Həsən İmamverdi oğlu 1789-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu.

Usta Həsən 1852-ci ildə vəfat edib.

Usta Həsən Şəhribanu ilə ailə qurmuşdu. Zeynalabdin adlı oğlu vardı.

Məşədi Məhəmmədbağır Qarabaği

Məhəmmədbağır Kərbəlayı Bayraməli oğlu 1793-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Məhəmmədbağır 1856-cı ildə vəfat edib.

Məşədi Məhəmmədbağır Sərcahanla ailə qurmuşdu. Qulu, Nəcəf, Hüseyn adlı oğlanları, Balaxanım, Anaxanım adlı qızları vardı.

Mirzə Əhməd Qarabaği

Mirzə Əhməd Məşədi Məhəmmədəli oğlu 1795-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu.

Mirzə Əhməd həm də şair idi. Güzəl şeir nümunələri yaradırdı. Xəttat kimi də tanınırdı.

Mirzə Əhmədin Gile adlı qızı vardı.

Mirzə Dərviş Qarabaği

Mirzə Dərviş Molla Məhəmmədəli oğlu 1795-ci ildə Şuşa şəhərində, Məmayı məhəlləsində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasının yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Mirzə Dərviş xəttat kimi də tanınırdı.

Mirzə Dərviş Zeynəblə ailə qurmuşdu. Məmməd, Qasım adlı oğlanları, Qızıyətər, Gülsüm adlı qızları vardı.

Məşədi Qurban Qarabaği

Qurban Əlinaği oğlu 1796-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi. Onun törəmələri 1848-ci ilin məlumatına görə Gəlmələr məhəlləsinə daşınmışdılar.

Məşədi Qurban Anaxanım ilə həyat qurmuşdu. Əlinaği, Sadıq, Səlim adlı oğlanları, Balaxanım, Məstan, Tükəzban adlı qızları vardı.

Usta Niftalı Qarabaği

Niftalı Eynalı oğlu 1796-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu.

Usta Niftalı 1854-cü ildə vəfat edib.

Usta Niftalı Tükəzbanla ailə qurmuşdu. İsmayıl, Həsənəli, Məmmədbağır, Mustafa, Qulu adlı oğlanları, Şəkər, Şərəf adlı qızları vardı.

Molla Sadıq Qarabaği

Sadıq Qasım oğlu 1796-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Məhəllələrinin dini işləri ilə məşğul olurdu. Papaqçılıqla da ilgilenmişdi.

Molla Sadığın Muxtar, Cabbar, Həsənəli, Baxşəli adlı oğlanları vardı.

Məşədi Bayramqulu Qarabaği

Bayramqulu Nəsim oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi. Qardaşı Məşədi Lətiflə (1809-?) birlikdə Rastabazarda papaqçı dükanı işlədirdi.

Məşədi Bayramqulu Zeynəblə ailə qurmuşdu. Əhməd, Mahmud, Bədəl, Cabbar adlı oğlanları, Xanım adlı qızı vardı.

Məmməd bəy Qarabaği

Məmməd bəy Molla Fətulla bəy oğlu 1802-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Papaqçı idi.

Məmməd bəy Xanımnisə xanımla ailə qurmuşdu. Fətəli bəy, Həsənəli bəy, Hüseyinli bəy adlı oğlanları, Balaxanım xanım adlı qızı vardı.

Kərbəlayı Zeynal Qarabaği

Zeynal Molla Tağı oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Zeynalın Ələkbər, Ələsgər, İmamqulu adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Kərim Qarabaği

Kərim Rəhim oğlu 1809-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Məmmədhüseyn Qarabaği

Məmmədhüseyn Mirzə Səməd oğlu 1809-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Məmmədhüseyn Qızıyetərlə ailə qurmuşdu. Məmməd, Cəfər, Qulu adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Zeynal Qarabaği

Zeynal Kərbəlayı Əlikəşi oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Usta Zeynalın Hüseyin, Süleyman, Əli, Rəhim adlı oğlanları vardı.

Usta Hüseyin Qarabaği

Hüseyin Məşədi Baba oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Qardaşı Kərbəlayı Ələkbərlə (1834-?) bəhəm Rastabazarda papaqçı dükanı işlədirdi.

Usta Hüseyinin Aslan, Abbas adlı oğlanları vardı.

Seyid Musa ağa Musəvi

Seyid Musa ağa Seyid Əlipaşa ağa oğlu 1833-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu.

Seyid Musa ağanın Seyid Əli ağa, Seyid Miriş ağa, Seyid Qasım ağa, Seyid Yusif ağa adlı oğlanları vardı.

Məşədi Şükür Qarabaği

Şükür Rəhim oğlu 1839-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Papaqçılıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Şükürün Zülfüqar adlı oğlu vardı.

Kərbəlayı Ələkbər Safi

Kərbəlayı Ələkbər Məşədi Məmmədhüseyn oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Merdinli obasındandır. İbtidai təhsilini əmisindən almışdı. Şair idi. Safi təxəllüsü ilə şeir yazırdı. Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab onun haqqında yazır: «Kərbəlayı Ələkbər Məşədi Məmmədhüseyn Qarabağının oğludur və təxəllüsü Safidir. Mərhum Şəhidin qardaşı oğludur. Mömin bir kişidir, sənətkar əhlindən hesab olunur. Yaşı əlliyyə yaxın olar. Bədəncə zəifdir. Bəzən də şeir deyir. Aşağıdakı şeirlər onundur.

Dil tutdu vətən zülfi-şikən pürşikən içrə,
Müjgan ox ilə urma onu sən vətən içrə.

Yox ləl ləbin kimi, azizim, Yəməni içrə,
Sən şivədə ahu ola bilməz Xüteni içrə.

Ol daneyi-xali-siyahin dəvri-ruzunda
Çün daği-şəqayir ki, düşübdür çəməni içrə.

Aldım ləbini ağzıma, gördüm məni-nalan,
Mənzuc olunub şəhdi guya ləbən içrə.

Cəllad gözün tökdü mənim qanıma nəhəq,
Bari öz əlinlə məni qoy sən kəfən içrə.

Gördüm qədi- səbri, nə əcəb barvər olmuş
Püstəniyi yarın, gönül, ol pürəhən içrə.

Mən Safiyi-divaneyi-məcnuni-zamanam,
Səyləllə mənim adıma hər əncümən içrə”.

Kərbəlayı Ələkbər Safinin Əli, İsmayıl adlı oğulları, Sona adlı qızı vardı.

Museyib Daşdəmirov

Museyib Məmmədbağır oğlu 1874-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Əvvəl ticarətlə, sonra papaqçılıqla məşğul idi. Onun tikdiyi papaqlar, kürklər, kürdülər nəinki Qarabağda, bütün Azərbaycanda məşhur idi.

Museyib əvvəlcə Fətışla, sonra Fatma Məşədi Məcid qızı Səferova (İsmixanova) ilə ailə qurmuşdu. Yusif, Əlipaşa, Cahid adlı oğlanları, Səltənət, Əzizə, Sona, Mahirə, Rəmziyyə adlı qızları vardı.

2.12. TOXICULUQ

Qarabağ ərazisində toxuculuq geniş inkişaf etmişdi. Şuşa şəhərində, Lənberan, Bərdə və başqa kəndlərdə müxtəlif növ və çeşidli parçalar toxunurdu. Toxuculuğun əsas sahəsi şərbəfliq, xalçaçılıq idi. Yardımçı sahələr isə həlləçliq, boyaqçılıq sayılırdı.

Bəllidir ki, XIX yüzildə Qarabağda toxuculuq, dəri və gənişləmə sənətləri də xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə sadə toxuculuq dəzgahlarından istifadəyə başlanmışdı. Qoyunçuluğun inkişafı xammal ehtiyatlarının sürətlə artmasına və toxucuların

icma üzvlərinin tələbatından artıq, mübadilə üçün məhsul istehsal etmələrinə imkan verirdi.

1894-cü ilin məlumatına görə Şuşada beş parçatoxuyan müəssisə var idi.

Məşədi Dadaş oğlunun təşkil etdiyi karxanada dörd dəzgahı var idi. Burada sadə klassik naxışlı parçalar toxuyurdular. Karxanada ustadan başqa 10 fəhlə işləyirdi.

Məşədi Abbas Mirzəməmməd oğluna mənsub olan toxucu karxanasından iki dəzgah var idi. Burada yalnız tünd qırmızı rəngdə zolaqlı ipək alaca parça toxunurdu. Parçanın uzunluğu iki arşın, eni isə bir arşın idi. İldə 130 ədəd alaca toxunurdu. Əriş və arğac sapları yerli ipək zavodundan alırdılar. Hər alaca parça 36-40 misqal çəkiyə malik idi. Burada əlavə beş fəhlə işləyirdi.

Kərbəlayı Kərim Məşədi Mehdi oğluna mənsub olan karxanada üç toxucu dəzgahı var idi. Bu toxucu dəzgahlarının biri böyük, ikisi isə nisbətən kiçik idi. Böyük dəzgahda çarqatlıq, kiçiyində isə darayı toxuyurdular. İpəyi Şuşadan alırdılar. Bir il müddətində 100 ədəd çarqat, 200 parça darayı hazırlanırdı. Çarqat 18-20 misqal ağırlığında toxunurdu. Darayının bir parçası isə 36-38 misqal gəlirdi.

Məşədi Abbas Məşədi Mehdi oğluna mənsub olan toxucu karxanasında iki dəzgah var idi. Karxanada ildə 170-200 ədəd alaca parça toxunurdu. İpəyi Şuşadan alırdılar.

İbrahim Kərbəlayı Hüseyn oğluna mənsub olan toxucu karxanasına iki dəzgahda yalnız darayı parça istehsal olunurdu. Əriş və arğac sapları yerli sənətkarlardan alırdılar. Burdakı fəhlələr götürə iş üsulu ilə işləyirdilər. İldə təxminən 250 ədəd darayı parça toxuyurdular.

Qarabağın Kəbirli mahalının Lənberan kəndində toxuculuq hər yönlü inkişaf etmişdi. «Lənberan şalvar» Qarabağ aristokratiyasının geyimi idi. İbrahimxəlil xan Sarıçalı-Cavanşirin vəziri, ünlü şair Molla Pənah Vaqif yazırdı:

Çün bizim şalvarımız əlavə həm əfzəl gerek
Rəngi yaşıl, bir qədər qəddi dəxi ətvəl gerek,
Əbrişimi zülfi-müşkəşşanı müsməlsəl gerek,
Toxuyan amma onu bir ağü nazik əl gerek,
Lənberan məhvəşlərindən bu işə feysəl gerek.

Bədii parçalar hazırlanması və başqa sahələr Qarabağ dekorativ incəsənəti sistemində əhəmiyyətli yer tuturdu və sıx qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf edirdi. Sənətlərin sıx qarşılıqlı təsiri prosesi XIX əsrdə xüsusilə güclü idi və xalq kütlələrinin geniş yaradıcılığına əsaslanırdı.

Dekorativ, süjetli parçalar hazırlanması işi XIX əsrdə ən yüksək inkişaf mərhələsinə yaşayırdı. Parçaların üzəri insan, heyvan, quş təsvirləri, yazılarla bəzədilirdi. Həndəsi və nəbati naxışlar da həmin parçaların mühüm elementini təşkil edirdi.

Azərbaycan xalq sənətinin bu növündə süjetli təsvirlərin, canlı obyektlərin zənginliyi bu dövrün ictimai, siyasi, hərbi, ideoloji, mədəni həyatının ziddiyyətli mahiyyətindən, zənginliyindən irəli gəlirdi.

Bədii parçalar

Bədii parçaların yaradılmasında üç üsul tətbiq olunurdu. 1.Toxuma naxış; 2.Basma naxış; 3. Tikmə naxış. Bu əsas naxış üsullarının hər biri özlüyündə müxtəlif bəzək növlərinə malikdir. Qarabağda bədii parça toxunurdu. Bədii parçalar əsasən ipəkdən, yundan və pambıqdan hazırlanırdı.

Qarabağda toxunan parçalardan tafta, bafta, qanovuz, darayı, şal, qədək, şilə, çit, bez və başqalarının adı məlumdur.

Toxuma naxış parçaların hörmə növləri müxtəlifdir. Burada arğac və əriş sapların müəyyən miqdarda götürülməsi və onların çarpazlaşdırılıb müxtəlif tərzdə ötürülməsi əsasdır. Toxuma parçalarda naxışlar əsasən rəngli arğac sapların, bəzi hallarda isə

eriş sapların vasitəsilə alınır. Bu zaman üz örtüyü-avand yaranır. Üz örtüyündə adətən arğac və eriş sapların bir-biri ilə kəsişdiyi yerdə kvadrat şəklində mikroməsələlər alınır. Parçanın üz və astarı məhz hörmənin quruluşundan asılıdır. Məsələn, əgər eriş sapları parçanın üz tərəfində olub, arğacı örtmüş olarsa, o zaman "əriş örtüyü" alınır. Bu, əksinə də ola bilər. Alınan "üz" toxuma parçanın bədii-texniki xüsusiyyətini və xarakterinin müəyyən edən amillərdən biridir.

Qarabağın bir çox kəndlərində, o cümlədən Bərdə, Lənberan, Hindarx, Tuğ, Qarğabazar, Qoçəhmədli, Horadiz, Daşkəsəndə kargah adlı dəzgahlarda, ev şəraitində parçalar toxunurdu.

Beləliklə, XVIII yüzildə Qarabağ şəhərlərində parça istehsalı sahəsində meydana gələn müəyyən ixtisaslaşma sonrakı yüzillərdə də davam edirdi. Qarabağda istehsal olunub geniş işlənən və başqa yerlərə ixrac olunan parçalar sırasında zərbəft, xara, atlas, tafta, qanovuz, kəmxa, kiseyə, məxmər, darayı, mahud, şal, tirmə, midqal, bez və s. qeyd etmək lazımdır. Bu parçalardan bəziləri xalq arasında "Hacı mənə bax", "gecə-gündüz", "gəndə dur", "alışdım yandı", "küçə mənə dar gəlir", "qonşu bağı çatladı" və s. ad altında məşhur ildi.

Şübhə yoxdur ki, parça xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların naxışı və rəngləri həm bir xalqı başqasından ayırmağa və həm də eyni xalqın içərisində müxtəlif sinifi təbəqələrin nümayəndələrini fərqləndirməyə imkan verirdi. Azərbaycanda əhali arasında qanovuz, darayı, mov, zərbəft, xara, atlas, məxmər, tafta, fay, tirmə və başqa parçalar geniş istifadə olunurdu.

Tafta-parça ipəkdən toxunub, sayə və naxışlı olur. "Tafta" sözünün izahını İranda olan yer adı ilə bağlayırlar. Ehtimal ki, parçanın adıda burdan götürülüb. Sonralar bu yer digər toxucu mərkəzlərinə də məlum olub. Lakin Şuşa, Şamaxı toxucuları "tafta" sözünün toxuma dəzgahı olan dəftinlə əlaqədar olduğunu

qeyd edirlər. Tafta, sapının zərif tovluluğu, sıxlığı, davamlılığı naxışlarının sadəliyi, rəng harmoniyasının ifadəli həlli ilə həmnövlərindən fərqlənən, xalq məişətində istifadə olunan ipək toxumadır. Azərbaycan milli toxumalarından olan tafta hələ XV-XVII yüzillərdə Avropa və Rusiyada böyük şöhrət tapmışdı.

XIX yüzildə Şuşa, Şamaxı və onun ətraf kəndləri tafta parça istehsalında Zaqafqaziyada birinci yeri tuturdu. Bu zaman Şamaxıda ən çox qırmızı, sarı, yaşıl, göy qəhvəyi və s. rəngli zolaq və millərdən ibarət dama-dama naxışlı tafta parçalar daha çox istehsal edilirdi. Ən sıx toxumada dörd eriş sap götürülürdü. Bu cür kip toxunuşlu tafta parça xalq arasında "çarta tafta" adlandırılırdı. İşığa çox davamlı olan bu toxumanın eni bir və ya bir yarım çərək, uzunluğu isə tələbatdan asılı olaraq müxtəlif olurdu. Tafta parça bəzən çox incə, yarıtvlu ipəkdən toxunduqda onun sapları-lifləri tez qırıla bilirdi. Buna görə də bəzi yerli toxucular buna "şaxısındı tafta" da deyirdilər.

Qanovuz- Bu parçanın sap sıxlığı taftaya nisbətən çoxdur (35X35). Qanovuzun eriş sapları tovludur. Bu parça kontrast rəngli (məsələn, sarı-yaşıl, qara-qırmızı, göy-qırmızı və s.) eriş və arğac saplardan ikişər, bəzən də üçər rəngdə toxunduğunda onun üz örtüyünün rəng görünüşü dəyişir. Parçanın üzərinə işıq düşdükdə bərq vuraraq müxtəlif rəng çalarları yaranır. Təsadüfə deyildir ki, qanovuz parçalar rəng çalarlarına görə xalq arasında müxtəlif adlara malikdir. Məsələn, "şahi" və ya "cənnəti", (qırmızı rəngin sarı ilə qarışığından ibarət əla əbrişim ipəyi), "ördəkboynu" (yaşıl göy ilə), "gecə-gündüz" (qara-qırmızı ilə), "səhər-axşam" (ağ qara ilə) və s. adları qeyd etmək olar.

XIX yüzildə qanovuz parça sapın keyfiyyətindən asılı olaraq iki cür (əsl qanovuz və xam qanovuz) toxunurdu. Əsl qanovuz əbrişim ipəyindən toxunduğundan üz örtüyü daha şəffaf, elastik və zərif olurdu. Xam qanovuz isə ipək qarışığından toxunduğundan üz örtüyü qeyri-şəffaf olurdu. Bu parça xalq arasında "kasıb qanovuzu" adı ilə şöhrət tapmışdır. Bir qayda

olaraq qanovuz parçalar saya toxunurdu. Çox az hallarda bəzi naşı toxucular tərəfindən zolaqla naxışlanırdı. Adətən qanovuz toxumalarının bədii ifadəsi müxtəlif rəng çalarlarının ahəngdar həllindən ibarətdir.

XIX-XX yüzillərdə sarı, yaşıl, göy, qırmızı və s. berrəng qanovuz parçalardan qadınlar tuman-köynək geyir, çarşab örtürdülər. Kişilər isə yaşılın göylə və qırmızının qara ilə qarışığından alınan "çalarlı" adlanan qanovuzdan üst köynəyi geyirdilər. Bəzən don və çuxaların astarını da qanovuzlardan yerlik kimi istifadə edirdilər.

Kustar toxumalarında rəngi, davamlılığı və qismən naxış ünsürlərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənən və məişətdə geniş işlənən darayı toxuma da daxildir.

Darayı- ketan qrupuna aid olub sıx toxunuşlu, sapı tovlı, bişmiş baramadan toxunan, üzü qeyri-şəffaf parçalardandır. Kasıblar geyinəndə varlılar deyərdilər:

-Ay darayı, darayı, sən geyər hər ayı. İbətə, xoşagəlməz, lakin obrazlı deyilən bu ifadədə heç də darayı parça bədii keyfiyyətcə aşağı olan toxuma kimi qeyd edilmir. Atalar bununla darayının möhkəm, elastik, hər cür təsirə davamlı bir parça olduğunu inandırmaq istəmişlər. Hələ XVII əsrdə Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, daha sonralar Şamaxı və Gəncə şəhərlərində darayı toxumanın yüksək səviyyədə istehsal edildiyi məlumdur. Ketan qrupuna aid toxumalar kimi, darayı da arşinnüma və ədədi toxunurdu. XIX əsrdə bu toxumanın hər iki növü Şamaxı, Gəncə və Şuşa şəhər istehsalında mühüm yer tuturdu. Darayı toxumalar da zolaqlı və dama-dama naxışlı olurdu. Lakin bu toxumanın ədədi növü nisbətən zəngin tərtibata malikdir. Belə ki, darayının ədədi nümunələrinin, məsələn, fitə, boğça və s. bu qəbildən olan əşyaların aydın, ifadəli, xoş və yumşaq boyalarla nəzərə çarpan zolaq və damaları üzərinə sərbəst olaraq "bulud" və ya "ot" təsvirli çox xırda ağ çizgilər və ya rəngli metal saplar da əlavə olunurdu. Əlbəttə, bu sadə bədii detallar ayrılıqda heç bir

dekorativ mənə kəsb etmir. Bunlar yalnız müəyyən formaya malik qeyri-şəffaf ədədi darayı toxumalara tətbiq edildikdə sözsüz ki, quru zolaq və dama naxışların qismən yumşaq və mülayim olmasını təmin etmiş olur. Ədədi darayı toxumaların əksinə olaraq arşinnüma darayılar bir rəngdə və sayə toxunurdu. Bu parçalardan əsas etibarilə qadın üst paltarlarında istifadə olunurdu. XIX əsrdə Təbrizdə, Şamaxıda, Şuşada və Gəncədə "yaşıl darayı", "sarı darayı", "dizlik darayı" və "cittel darayı" adı ilə tanınan xüsusi əbədi darayı qadın çarşabları da hazırlanırdı. Bu dövrdə Azərbaycan qadınlarının geyimlərinin çox qisminin darayı toxumalardan hazırlandığını Aşıq Ələsgərin şeirlərindən də görə bilərik. Məsələn:

Başında Herat kələğayı,
Hər paltarı darayıdır.
Başərə bənzətmək olmaz,
Göydə mələklər tayıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz darayı növlərindən başqa XIX əsrin birinci yarısında Təbrizdə və Şamaxıda "Yəzd darayı" adlı əla növ darayı da toxumanın üstünlüyü onun əriş saplarının nisbətən zərifliyidir. Ədədi darayı toxumanın xarakterik xüsusiyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün hazırda bəzi evlərdə istifadə edilən milli məişət əşyalarından olan bir nümunə - boğçaya nəzər salaraq. Nümunə şəxsi əşyadır. Kvadrat biçimli (110X110 sm) bu məmulat iki bədii hissədən - qırmızı, nisbətən iri damalı ara sahədən və bunları nizamlayan dama bəzəkli enli haşiyədən ibarətdir. Göründüyü kimi, burda hər iki bədii hissənin dekorativ həlli məhz dama naxışları ilə yaranmışdır. Lakin bunlara diqqətlə baxdıqda sahə və haşiyə arasında olan fərqi asanlıqla ayırd etmək mümkündür. Məlumatda bir çox enli-ensiz müxtəlif rəngli (sarı, qırmızı, yaşıl və s.) millər eninə və uzunluuna əla məhəretlə tətbiq olunmuşdur ki, ara sahədə kvadrat, haşiyədə isə

uzunsov formalı damalat alınmışdır. Bu da nəticədə məmulatı yeksənəqlikdən çıxarmış, onu başqalaşdırmıdır. Məmulatın haşiyə bəzəyi eyni zamanda damalara paralel çəkilən incə və nazik millərlə də zənginləşdirilmişdir. Lakin toxucu bununla da kifayətlənmiş, məmulatın təvətinə daha bir bədii ünsürle - Orta Asiyanın "əbr" toxumaları üçün səciyyəvi olan və yuxarıda qeyd etdiyimiz "bulud" və "ot" təsvirli ağ ləkələrin və ya çizgilerin tətbiq edilməsi ilə artırmışdır. Toxumanın ümumi ideya-bədii dəyərinin, estetik təsir qüvvəsinin artırılmasında müəyyən qədər əhəmiyyət kəsb edən, əvvəllər bulud və su rəmzi sayılan, hazırda ancaq dekorativ forma və ya bədii element kimi qəbul olunan bu ağ ləkələr müxtəlif rəngli zolaq və ya dama naxış üzərinə tətbiq edildikdə burda çox qərībā, sehirlə bir lövhə yaranır. Sanki burda suyun üzərinə düşmüş bur damla yağın günəş ziyası altında bərq vurub müxtəlif rəng çalarlı qovsi-qüzeh yaratdığını görürük. Belə bir bədii illüziyanı təsvir etdiyimiz darayı nümunəsində də görür və duyuruq. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, inqilabdan əvvəl bəzi yerlərdə xalq toxucuları müxtəlif rəng çalarlarını əldə etmək üçün dayaz qabın içərisinə azca su toküb, üzərinə bir damcı yağ və ya ağ neft əlavə edərdilər. Belə bir üsulla işlənən naxışlar toxumanın ümumi naxış kompozisiyasında əlvanlıq yaradırdı. Çünki "əbr" əlavə naxış kimi daha çox tətbiq olunurdu. Əlbəttə, bu, xalq toxucularının yaradıcı ustalığıdır. Bəzən klassik naxışa malik kətan növlü parçaların effekti əriş və arğaçların arasından bir-iki tel gümüşü və ya qızılı metal sapların əlavəsi ilə də artırılırdı. Bu bədii texniki üsul qeyd etdiyimiz darayı məmulatlara da tətbiq edilmişdir. Burda gözə çarpmayacaq dərəcədə arğaç sapların arasından çox incə keçirilən qızılı bir tel günəşin zərreləri kimi arabir bərq vurur, burdakı dana naxışları şölələndirir, məmulatın bədii dəyərinin daha da artırılmasına kömək edir.

Təsvir edəcəyimiz ikinci nümunə də ədədi darayı-çarşabdır. Hazırda Moskva Tarix muzeyində saxlanılan bu çarşab (inv. № 82050, ölçüsü 210X220 sm-dir) lakonik rəng əsasında

yaradılan iri dama-dama naxışlara malikdir. Şamaxı istehsalı olan bu çarşabın kənarları tünq qırmızı rəngli ensiz bir şəraitlə (lent) haşiyələnmişdir. Məmulatın bütün sahəsi göy və qırmızı rəngli enli zolaqların şaquli və üfiqi istiqamətdə təsvirindən alınan kvadrat formalı damalardan ibarətdir. Adətən kətan qrupuna aid olan kустar toxumaların bədii tərtibatını xarakterizə edən və standart olaraq qəbul olunmuş zolaq və damalar əsasən rəngli həndəsi xətlərin müxtəlif tərzdə oynaqlığı və ritmik təkrarı ilə başqalaşır. Bu bədii dekorativ prinsip darayı çarşabda da müşahidə olunur. Belə ki, qeyd etdiyimiz bu iki əsas qırmızı və göy rəngli iri damaları ikl baxışda kiçiltmək və eyni zamanda onu əlvanlaşdırmaq da olar. Bunun üçün də usta həmin damalara arabir sarı, yaşıl, qəhvəyi rəngli, incə, zərif millər də əlavə etmişdir. Beləliklə də, çarşabın çox çalarlı tam bədii dekorativ xarakteri həll olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xalq toxucuları sadə, lakin klassik həndəsi xətləri ölkənin iqlim şəraitinə, onun təbiətinə xas olan isti rəng koloriti zəminində olduqca ifadəli, obrazlı nəzərə çarpdıra bilirlər. Şübhəsiz, adi, quru və düz xətlərdən müxtəlif baxımlı, müxtəlif quruluşlu naxış kompozisiyası yaratmaq o qədər də asan iş deyildir. Bunun üçün yüksək təfəkkürə, estetik zövqə və praktik müşahidəyə malik sənətkar olmalıdır. XIX əsr Azərbaycan xalq toxucuları məhz bu kimi keyfiyyətlərə malik idilər.

Mov- Kətan hörgülü parçadır. Bu parça həm sayə, həm də zolaqlı və dama-dama naxışlı olurdu. Mov parçanın sapı çox zərif olub az tovludur. Sap sıxlığı (29X29 sm) tafta toxumaya nisbətən seyrəkdir.

Bu parçanın zolaqları çox vaxt ayrı-ayrı kiçik qrup halında və ya bir-birindən daha uzaq məsafədə yerləşməklə qırmızı, sarı və az miqdarda mavi, açıq yaşıl, bənövşəyi və s.ş rənglərdə olurdu. Mov parçada soyuq rənglərə nisbətən isti rənglər üstünlük təşkil etdiyi üçün o, çəhrayımtıl qırmızı rəng koloritinə malikdir. Bu

parçanın yerliyi əsasən qırmızı rəngli enli zolaqlardan ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, belə toxumadan hazırlanan ədədi və ya arşinnüma çarşablar Abşeronda “almo” (qırmızı mov) adlanırdı. Özünün zərif toxunuşu, rəng koloritinin əlvanlığı ilə fərqlənən mov parçalardan XIX əsrdə xalq məişətində, xüsusilə toy-bayram bəsatlarında daha çox istifadə olunurdu. Bu toxumalara ədədi hazırlanan yorğanüzü, xonça örtükləri də daxil idi. Bu örtüklərin də naxış tertibatı müxtəlif rəngli zolaqlardan ibarət idi. Lakin XIX əsrin sonlarına yaxın bu örtüklərdə yeni kompozisiya quruluşu və yeni təsvir vasitələri müşahidə olunur. Belə ki, düzbucaqlı sahəyə malik örtüyün ara sahəsinin zolaqlarını “xonça” və ya “paxalava” (pomvarı) şəkili həndəsi fiqurlardan ibarət kompozisiya əvəz edir. Bu yeni naxış elementləri güləbətenli saplara icra olunurdu. Belə toxunmaya misal olaraq Leninqrad SSRİ Xalqlarının Etnoqrafiya Muzeyində mühafizə olunan bir yorğanüzünü qeyd edə bilərik. Yorğanüzü qırmızı yerliyə malik olub, həndəsi və zolaq naxışlıdır. Örtüyün yuxarı və aşağı hissələrində hər iki üçbucağın arasında olan boşluqda isə daha bir həndəsi fiqur-düzbucaqlı əlavə olunmuşdur. Həndəsi təsvirlərdən ibarət bu bədii quruluş tikmə sənətinin “örtmə” üsulu ilə gümüşü metal saplarla icra olunmuşdur. Beləliklə, burda isti və soyuq rəng ikiliyindən yaranan ilıq bir kolorit ciddi qrafik cizgilərlə işlənən həndəsi təsvirləri isindirmiş, onların ifadə tərzinin artmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, məmulatın bədii dekorativ həlli o qədər də uğurlu sayılmamalıdır. Çünki örtüyün nə kompozisiya quruluşu, nə də ona tətbiq olunan gümüşü saplar məmulatın spesifikasiyasına uyğun deyildir. Motivlər çox kobud olduğundan tamaşaçı zövqünü oxşamır. Məmulat öz quruluşlu etibarilə daha çox Şirvan qrupuna aid olan “şahnəzərli” və buna oxşar xalça kompozisiya quruluşunu xatırladır. Əlbəttə, bunu xalq yaradıcılığının gözəl sənət əsəri kimi qiymətləndirmək olmaz. Bunu yalnız materialın fakturasını, onun məişətdə tutduğu mövqeyini lazimi dərəcədə təyin edə bilməyən sənətsiz

peşəkarlar edə bilər. Axı, əsl sənətkar ilk növbədə əşyanın məişət-utilitar, sonra isə onun dekorativ xüsusiyyətini nəzərə almalıdır.

XIX-XX yüzillərdə Azərbaycanın toxucu məntəqələrində (Şuşa, Şamaxı, Gəncə, Şəki və s.) kətan toxunuşlu parçalardan başqa atlas, sarja hörgülü ipək parça və örtüklərin istehsalına da təsadüf edilir. Bəzən də mürəkkəb hörgülü, məsələn, yerliyi atlas, naxışı güləbəten və ya əksinə olan toxumalara da rast gəlirik. Bu parçalardan bir neçə nümunə (diba parça) Azərbaycan Tarix Muzeyində mühafizə olunur. Məsələn, nümunələrdən birini qeyd edək. Bu nümunədə toxumanın ərşi burulmuş ipəkdən, arğacı isə güləbəten saplardan toxunduğundan diba parçanın üz örtüyü azca relyeflidir. Burada əsas bəzək tək-tək və başlarını bir qədər aşağı əyərək lirik planda verilmiş bitki motivlərinin real təsvirindən ibarətdir. Qızılı yerlikdə növbələşən çəhrayı, qırmızı və göy rəngli çoxtaclı gül təsviri ucu sivri, burulmuş yaşıl yarpağın ona simmetrik tədbiqi ilə daha çox quşa bənzəyir. Burada sarı, çəhrayı, yaşıl və göy rənglərin birlikdə yaratmış olduğu ürəkəçən mülayim rəngli koloriti toxumanın bədii dəyirini daha da artırır.

Digər bir nümunə də diba növlü toxumadır. (şəxsi əşyadır). Lakin bu toxuma özünün çox iri naxışları və yerliyinin atlas toxunuşu ilə qeyd etdiyimiz nümunədən fərqlənir. Yerliyi tünd sürməyi rəngli atlas parçanın motivi kənarları dişli buta və buna simmetrik olaraq tətbiq edilən iri ləçəkli gülün təkrarından ibarətdir. Zərli sapla işlənən bu motivlər çox aydın çəkildiyindən sanki ayrı-ayrı dişli butalara “qondarma” üsulu ilə işlənmiş tikmə naxışlı məmulatı xatırladır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin birinci yarısında xalq məişətində Təbriz, Şamaxı istehsalı olan atlas, zərbaft, xara, diba və kimxa kimi toxumalardan geniş istifadə olunurdu. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından etibarən yerli kəstar üsulu ilə istehsal olunan mürəkkəb toxunuşlu, zəngin naxışlı parçaların istehsalı getdikcə azalır. Sonralar bu parçaları Avropa və Rusiyada maşın üsulu ilə toxunan “kəlmə” parçalara xalq müxtəlif adlar da vermişdir. Məsələn,

yerliyi atlas və ya məxmər, naxışı zərli saplarla işlənən toxumalara “gendədur”, əksinə, yerliyi zərli, naxışları isə relyefli atlas və ya məxmərdən olan parçalara “iynəbatmaz”, “qayğıkəsməz” və s. adlar verilmişdir.

Məlumdur ki, XX əsrin ortalarında artıq Azərbaycanda xara toxunuşlu zərbaft parçaların istehsalı müəyyən sosial-iqtisadi səbəblər üzündən tənəzzülə uğramışdı. Ona görə də əhalinin yüksək təbəqəsi Rusiyadan və ya başqa yerlərdən gətirilən və maşın istehsalı olan zərbaftlardan istifadə etməyə məcbur idilər.

Alaca-“al”, “ala”, “alışa”, “əlişə” adı ilə tanınan, yundan, ipəkdən və iplikdən toxunan ketan hörgülü, kontrast rəngli, sıx toxunuşa malik, möhkəm və davamlı qədim toxumadır. Qırmızı və ağ ikişər rəngli zolaqlardan ibarət olan və türkdilli xalqların toxuma içərisində əsas yer tutan bu toxumanın hələ VI-IX yüzillərdə Azərbaycanda istehsal olunduğu məlumdur. Belə ki, Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən olan “Kitab-Dədə Qorqud”da Alaca parçadan yorğanüzündə istifadə edildiyi qeyd olunur. Bir sıra tarixi sənədlərdən də məlumdur ki, XV-XVII yüzillərdə Azərbaycandan Rusiyaya Xəzər dənizi vasitəsilə müxtəlif toxumalar gətirilirdi. Onların arasında alaca toxuma xüsusi yer tuturdu. Həmin dövr sənədlərinin birində bu barədə yazılmışdır. “XVII yüzilin sonlarında Bolqa çayı vasitəsilə Asiya toxuması olan zol-zol, ala parça gətirilir. Bu parça öz əlvanlığı ilə rusların rəğbətini qazanmışdır. Daha sonra qeyd edilirdi ki, alaca toxuma Buxara və türkdilli iranlılara məxsusdur. Şübhəsiz ki, burda türkdilli iranlılar dedikdə azərbaycanlılar nəzərdə tutulurdu. Bəzi sənədlərdə bu parça haqqında yazılmışdır. “Alaca” və ya “al” (qırmızı)-od, atəş kultu deməkdir”.

Məlumdur ki, keçmiş zamanlarda türklərdə od, ocaq, atəş ilahəsi olmuşdur. Yakut türkləri də ocağa “al-ot” deyirlər. Başqa bir mənbədə isə “əlinca” və ya “alınca” adlı zolaqlı parça Təbrizdən 40 km şimal-qərbdə, Mərənddən isə şərqdə yerləşən böyük bir qəsəbənin adını təmsil etmişdir. XV yüzildən

başlayaraq XX yüzilin əvvəllərinə qədər burda zolaqlı “alaca” və ya “acarı” adlı parça toxunmuş. Hər halda by, ehtimal imkan verir ki, qırmızı zolaqlı alaca kökləri uzaq keçmişə aid olan qədim türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da oda, günəşə olan inamlarını özündə əks etdirən ilk əlvan naxışlı toxuma olmuşdur. XIX yüzilin əvvəllərinə kimi alaca parça istehsalı əgər Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil və s. bu kimi sənətkarlıq mərkəzlərində geniş şəkildə inkişaf etmişdir, sonralar bu toxumanın istehsalı Şuşa və Gəncə şəhərlərində daha çox intişar tapmışdır.

Alaca toxumanın bədi xüsusiyyəti, onun məişətdə tutduğu mövqeyi, istehsal olduğu yeri haqqında məlumatı Qafqaz Kustar Komitəsinin İpəkçilik şöbəsinin hesabatlarından daha aydın kömək olar. Hesabatların birində yazılmışdır: “...Alaca kip toxunuşa, qırmızı rəngli zol-zol naxışa malik ipək toxumadır”. “Şuşa istehsalı olan bu növ parçadan varlı qadınlar üst paltar geyirdilər”. Bu məlumatdan aydın olur ki, Şuşada istehsal olunan ipək alacadan zərif toxuma kimi yalnız qadın üst paltarlarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ortabab, varlı ailəyə mənsub qadınların zərli toxumalarla yanaşı, alaca parçadan da paltar geydiklərinə hələ XVI-XVII yüzillərdə yaşamış bəzi aşıqların qoşmalarında da təsadüf edirik. O dövrün aşıqlarından olan Aşıq Abdulla qoşmalarının birində yazmışdır:

Abdulla uymadı dünya malına,
Zibasına, quşanına, alına.

Sarı Aşıqda isə oxuyuruq:

Geyibsən alacanı,
Tər saxla alacanı.
Yarın ala gözləri
Az qala ala canı.

Misal gətirdiyimiz bu qoşmalardan məlum olur ki, orta yüzillərdə qadınlarımızın geyimlərində alacadan tikilən paltarlar xüsusi yer tutmuşdur. Bu sətirlərdən alaca toxumanın bahalı bir parça kimi asanlıqla əldə etmə mümkün olmadığı da aydınlaşır.

Tətinlik-Bu toxuma da yun, ipək və iplikdən olub, müxtəlif rəngli zolaq və millərlə naxışlanan, evlərdə qadınlar tərəfindən yer hanasında toxunan cecimi parçadır. Tətinlik alaca parçadan seyrək toxunuşu, nisbətən enli mili və zolaqları ilə fərqlənən qalın və möhkəm bədii toxumadır. Əsas etibarilə qırmızı, enli zolaqların incə və qara millərlə ikişər ötüşməsi tətinliyin bədii görünüşü üçün seçiyəvidir. XIX əsrdə tətinlik yerli istehsal kimi Azərbaycanın Gəncə və Şuşa qəzalarının toxuculuq sənayesində xüsusi yer tuturdu. Xanlıqlar dövründə alaca, xasqırmızı və s. cecimi ipək toxumalarla bərabər tətinlik toxumanın da Zaqafqaziyada, xüsusilə Azərbaycanda geniş miqyasda istehsal olunduğunu dövrün bəzi sənədlərindən öyrənmək olur. Həmin sənədlərdə tətinlik parça darayı və xasqırmızı parçalar arasında qırmızı rəngli, zolaqlı, əsasən qadın üst geyimlərində işlənən ipək parça növü kimi qeyd olunur.

Çarşab- qadın baş örtüyü və parça növüdür. Azərbaycanda çarşab əsasən bəzi şəhər və şəhəryanı kəndlərin sakinləri üçün seçiyəvi idi. Evdən çıxarkən qadınlar başdan ayağa qədər çarşaba bürünürdü. Çarşab bir rəngli atlasdan, dama-dama parçadan və müxtəlif çeşidli ipək parçalardan olurdu.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, ayrı-ayrı dövrlərdə yaranan hər bir sənət əsəri yarandığı dövrü xarakterizə edən müəyyən üslubu özündə əks etdirir. Bununla yanaşı olaraq onda məhəlli və yerli təsirlər də özünü göstərir. Bütün bu təsirlər və xalq tərəfindən verilən şərti adlar XIX-XX yüzil Azərbaycan kустar toxumlarında da müşahidə olunur. Aydındır ki, toxucu məntəqələri istehsal etdiyi məhsulları ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, məntəqənin birində istehsal edilən toxumanın ipliği zərif, rəngi gülşad, motivi aydın, digərində

isə bunun əksinədir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün biz Şamaxı və Şuşa məhsulu olan darayı, tafta və mov toxunuşlu bir neçə məmulat adlarına və onların bədii keyfiyyətinə nəzər salaıq. Məsələn, "qutu", girvəngə", "almo" və s. adlarla tanınan, zolaq və dama-dama naxışlı çarşablar Şamaxı zonası üçün xarakterik sayılırdısa, elə həmin dövrdə eyni materildən olan "xanəylən", "telhaşiyə" kimi ipək çarşablar Şuşa istehsalında mühüm yer tuturdu. Birinci nümunə (Şamaxı istehsalı) özünün ara sahəsinin, ikinci nümunə isə (Şuşa istehsalı) haşiyə bəzəyinin zənginliyi ilə şöhrət tapmışdır. Şamaxı çarşablarının damaları irili-xırdalığından asılı olmayaraq bir-birinin içərisində elə növbələşdirilir ki, nəticədə "qutu" şəklində oxşar formalar alınır. Belə çarşablar xalq içərisində "qutu" çarşablar adı ilə tanınırdı. Materialın toxunuşunun (fakturası) azıcılığından, elastikliyindən asılı olaraq əmələ gələn müəyyən vəznə malik çarşablar "girvəngə" adlanırdı. Girvəngə çarşablar ədədi, haşiyəli, güləbətin naxışlı olub, xara yaxud mov toxumadan hazırlanırdı. XIX yüzilin sonlarında həmin örtüklər Rusiyada fabrikin üslulu ilə toxunaraq ixrac edilirdi. Qeyd etməliyik ki, məhəlli toxuma məmulatı təkcə özünə məxsus naxış qrupu ilə deyil, eləcə də müxtəlif rəng keçidlərindən alınan harmonik dəyişmələr (kombinansiya) ilə fərqlənir.

Çarqat- ipək parça, narıncı, al çəhrayı rənglərdə və bəzən də saçaqlı olurdu. XIX yüzildə Şuşada fəaliyyət göstərən büş küstar ipək parça toxuma fabrikinde alışı, kəlağayı, darayı və s. toxumalar istehsal olunurdu. Bunlarla yanaşı, həmin dövrün toxuculuğuna aid ədəbiyyatda Şuşada "çarqat" adlı xüsusi ipək parça növünün istehsalı da göstərilir. Əlbəttə, bu yalnız fikirdir. Ona görə ki, çarqat-dördqat bükülən baş örtüyü deməkdir. Çarqat ipək, pambıq və yun ipliklərindən müxtəlif ölçüdə və müxtəlif rəng və naxışda həm arşinnüma parçadan həm də ədədi hazırlana bilər. Ədəbiyyatda çarqatın xüsusi toxuma növü kimi qeyd olunmasında güman ki, "şirazi" haşiyəli, ipəkdən toxunan sarja hörgülü dörd rəng kəlağayı nəzərdə tutulmuşdur.

Cecim-Qarabağda cecim iki toxuma növünə deyilirdi. Birincisi xovsuz xalçalar növünə aid olan xalça. İkincisi bədii parça növüdür. Cecim toxumaları texniki-dekorativ xarakterinə görə iki qismə bölünürdü: Həmyan, Alaköynək.

Cecim toxunuşlu ipək məmulatından, həmçinin, bir sıra geyim növləri (köynək, şalvar, çuxa, arxalıq, qurşaq, dolaq və s.) hazırlanırdı. Bundan əlavə heybə, yəhər qaşığı (zimquş, ladi çörək torbası, duz torbası, qaşılıq və s. kimi zəruri məişət ləvazimatı cecimdən düzəldilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, xalis ipəkdən toxunmuş cecim keçmiş məişətdə cah-calal, qiymətli ev əşyası hesab edilirdi. Kecedən toxunmuş mallar yüksək keyfiyyəti, yumşaq, möhkəm və davamlı olması ilə səciyyələnirdi. İpək məmulatının bu növü daha möhkəm və dözümlü olduğundan yarım əsrədək (40-50 il) işlədilirdi.

Qarabağda müxtəlif növ cecimi toxumalarla yanaşı, evlərdə qadınlar tərəfindən çox sadə, ensiz yer hanaşında özünün praktik-utilitar və bədii-dekorativ xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir neçə ipək toxumalar da ("ağəbirli", "alyerli", "dırnaqlı", "miyani", "şanadışi" və c. Adda döşəküzülər) istehsal olunurdu. Bir qayda olaraq döşəküzülər 0,5 m enində və 2-3 xan arşını uzunluğunda toxumaların sapı bərk tovluluq olurdu. Toxunuş zamanı parçanın hər iki üzündə incə cizgilər əmələ gəlirdi. Məhz bu texniki xüsusiyyətinə görə döşəküzü toxumaları cecimin alaköynək qrupuna aid etmək olar. Müxtəlif naxışlı döşəküzülərin toxunuş texnikası eyni olsa da, onların bədii dekorativ həlli firdi xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, "ağəbirli", "alyerli", "gülyarpağı" və s. adlarla qeyd etdiyimiz bu toxumaların bəzisi özünün "ağbulud" naxışı ilə, digəri isə yalnız yerliyin qırmızılığı ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Bu toxumalarda da müxtəlif məzmunlu naxışların tikmə və ya toxunma üsulu ilə tətbiqi mümkündür. Bunlardan başqa zolaqlı cecimi toxumalarla "alaca", "təntiklik", "xasqırmızı", "nama-zı" və s. müxtəlif adda ənənəvi ipək kустar parçalar da daxildir.

Əlbəttə bu toxumalar özlərinin incə, zərif toxunuşları ilə cecimi toxumalardan müəyyən qədər fərqlənsələr də, naxış düzümü etibarilə "zolaqlılar" aləmini yaradır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də belə toxumalar şərti olaraq "cecimi" toxumalar adlandırmaq olar. Cecimi toxumalar arasında alaca toxuma həm toxunuşu, həm də zolaq naxışlarının zərifliyi ilə öz həmnövləri arasında xüsusi yer tutur.

Həmyan- zərif zolaqlı olub, üzü hamar qismidir.

XIX yüzildə bəzən də "vazi" adlanan (Qarabağda) ən yüksək keyfiyyətə malik ipəkdən toxunan müxtəlif rəngli zolaqlı həmyanlardan məişətdə (məsələn, qadın üst paltarları, yorğanüzü, yüküzü və s.) geniş istifadə olunurdu.

İkiüzlü toxunan cecimlər "həmyan" adlanmaqla daha yüksək qiymətləndirilirdi. Onun istehsalına xeyli artıq xammal və əmək sərf olunurdu. Bəzək tərtibatı etibarilə həmyanın müxtəlif çeşidləri (tovuz quşu, alaköynək, məlikəli, belibağlı və s.) mövcud olmuşdur. Zolaqlı həmyan ən çox Şuşa qəzasının Lənberan kəndində istehsal olunurdu. Zolaqlı cecimin "obagəzər" adlanan digər növü isə həmin qəzanın Ağcabədi və Xələfəddin kəndlərində toxunurdu.

Alaköynək- Cecimin qismidir. "Köynək" və ya "alaköynək" adlanan cecim növü həmyanla eyni ölçüdə (eni 8 gireh, uzunluğunu 12 xan arşını) keci sapdan toxunurdu. Bundan fərqli olaraq "döşəküzü" (eni yarım arşın, boyu 6 xan arşını) həm kecedən, həm də xam ipəkdən, bəzən isə bunların qatışığından toxunurdu.

Şilə-qırmızı rəngli parça növüdür. Kərəm deyirdi:

Əyninə geyinib şilə,
Bizi tutub şirin dilə,
Zər kəmə çək incə belə,
Yaxan düymələ, düymələ!..

Xasaqırmızı-bədi parçadır. İncə zolaqlı və dama-dama naxışlı olur. Sap sıxlığı tətinnlik toxumaya nisbətən seyrəkdir. Burada soyuq rənglərə nisbətən isti rənglər üstünlük təşkil edir. Parçanın yerliyi əsasən qırmızı rəngli, enli zolaqlardan ibarət olur. Zərif toxunuşu, rəng əlvanlığı ilə fərqlənən bu parçalar xalq məişətində, xüsusilə toy-bayramlarda daha çox istifadə olunub.

Qədək-göy rəngli cod pambıq parça kimi tanınırdı. Əsasən kasıblar bu parçalardan geyinirdilər. Qədək-o da gödək ifadəsi həmin dövrün məhsuludur.

Basmanaxış parçalar

İki və ya çoxrəngli basma məmulatlarına kələğayı, arşinnüma parça və qələmkarlar daxildir.

Kələğayı-çoxrəngli basma naxış üsulunda kütləvi səciyyəyə malik məmulatların içində daha geniş yer tutmuşdur. Kələğayı istehsalı bilavasitə ipəkçiliklə əlaqədar olduğundan bu peşə ipəkçiliyin inkişaf etdiyi yerlərdə daha çox yayılmışdır. Hələ IX-X yüzillərdə Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan, Gəncə və s. qədim şəhərlərində ipək örtüklərin (kələğayı) hazırlandığı məlumdur. XIX-XX yüzillərdə Şuşa, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Basqal, Bakı və digər şəhərlərində kələğayı istehsal olunurdu. Kələğayı milli baş örtüyü kimi hələ orta yüzillərdən bəri qadınlarımızın geyimini tamamlamışdır. XVII-XVIII yüzillərdə kələğayı gözəl örtük və yaraşlıq geyim növü kimi aşıqların qoşmalarında da geniş surətdə vəsf olunmuşdur.

Başına örtübdür kələğayı gəzər,
Əyri tel üstündən qızıl düymələr.
Belinə yaraşıb zərbəfdən kəmər,
Çəngənli, çarqatlı ağ bədən gəzər.

Gah zaman başına şal bağlar.
Gah olur ki, zülf gizləyib, xal bağlar.
Kələğayı qabağına ağ bağlar
Yaşılın altından, ağın üstündən.

Səhər-səhər durub ayna quranda,
Siyah vəsmə çəkir qaşa gözəllər.
Geyinib bəzənir ala, qumaşa,
Kələğayı bağlayıb başa gözəllər.

Azərbaycanda basma kələğayı istehsalının maddi əsaslarından birini boyaq bitkilərinin zənginliyi təşkil edir. Ümumiyyətlə, respublikamız boyaq bitkiləri ilə çox zəngin bir ölkədir. Azərbaycanda basma kələğayı istehsalının yaranmasında, onun inkişafında xalq milli geyimlərinin də müəyyən rolu olmuşdur.

XIX yüzildə xalq sənətinin bəzi sahələrinin tənəzüllə meyl etməsinə baxmayaraq, kələğayı basma sənəti öz inkişafının davam etdirirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilin sonuna kələğayıların bədi tərtibatı, texniki keyfiyyəti qismən aşağı idi. Belə ki, kələğayıların ipliği kobud, naxışları primitiv və rəngləri tez solan süni boyalardan ibarət idi.

Qadın geyimləri komplektinə daxil olan baş örtükləri müxtəlif rəngdə və ölçüdə, pambıq, ipək və yun saplardan hazırlanırdı. İpəkdən hazırlanan baş örpəkləri bədi tərtibatına görə iki hissəyə ayrılırdı. 1. Ara sahəsi sayə və ya tək-tək güllərlə bəzədilən yeləni kələğayılar, 2. Ara sahəsi iri naxışlarla bəzədilən heratı kələğayılar.

Arşinnüma- basma naxışlı bədi parça növüdür. Qarabağda Lənbəran arşinnüma parçası qara, göy, tünd qırmızı, sarı rəngli zolaq və damaların müvafiq əlaqələri nəticəsində yaranan müxtəlif görümlü iri dama, enli zolaq qrupu ilə, bunun əksinə olaraq, Şuşa toxumaları nisbətən kiçik ölçüdə, sarı, xınayı, çəhrayı, qırmızı, açıq yaşıl, mavi, ağ və s. rəngdə insanın qəlbini

isindiren, ilıq rəng qamması ilə seçilirdi. Şuşa ədədi məmulatları eyni zamanda gülbətinlə işlənən zəngin haşiyələri ilə də nəzərə çarpır.

Qələmkarlıq – pambıq parçaya nazışvurma sənəti. Yaxın Şərqi ölkələrində qədimdən geniş yayılmış qələmkarlıq orta yüzillərdə Azərbaycanda, xüsusən Qarabağda daha çox inkişaf etmişdi.

Qələmkar istənilən rəsm və ya nazışın kontur xətlərini ütme yolu ilə ucu qaraldılmış sivri qələmlə çəkəndən sonra onun üzərini boyağa batırılmış küt və yastı uclu qarğı qələm vasitəsilə rəngləyib bəzən qələmin yastı ucunu parçanın üzərinə çəp, yaxud düz çəkməklə nazış ünsürlərini əmələ gətirən xətlərin enli və ya nazik düşməsi təmin olunurdu.

Qələmkarlıq Azərbaycandan xaricdə də məşhur idi. Q. XIX yüzildən tədricən aradan çıxmışdır.

Azərbaycan Tarix arxivində mühafizə edilən qələmkar parça bizim üçün xüsusilə maraqlıdır. Çünki o, deyildiyinə görə Pənəh xan Cavanşirin geydiyi “Gülləbatmaz” adlı köynəkdir. Başdan ayağa ərəb əlifbası ilə ərəb dilində dua və ayələrlə bəzədilmiş bu köynək o dövrün qələmkar parçaları haqda çox gözəl təsəvvür verir.

2.13. TOXUCULAR

XIX yüzildə Şuşada xüsusi olaraq baş örpəkləri istehsal edən çoxlu sənətkarlar fəaliyyət göstərirdilər. Onlardan Məşədi Abbas Mirzə Məmməd oğlunu, Kərbəlayi Kərim Məşədi oğlunu, Məşədi Abbas Məşədi Mehdi oğlunu, İbrahim Kərbəlayi Hüseyn oğlunu, Məşədi Məlik Dadaş oğlunu və b. misal göstərə bilərik. Onların karxanalarında olan dəzgahların hər biri ayrılıqda toxumanın bir növünü istehsal edirdi. Məsələn, dəzgahın birində alışa, darayı, digərində isə kəlağayı toxunulurdu. Ümumiyyətlə, karxana sahibkarları özləri də toxucu sənətkarlar idi. Maraqlıdır

ki, XIX yüzildə Azərbaycan kустar parça istehsalının səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyət həmin dövr Orta Asiya toxuculuğunda da müşahidə olunurdu.

Qarabağda ipək parçaların hazırlanması ilə məşğul olan ustaların sayı 500-ə çatırdı. Bu materiallardan yorğan üzü, köynək, şalvar tikmək üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanın cənub rayonlarından, xüsusən Qaradağdan bu yerlərə toxucular gəlirdilər. Toxucuların sayı 1200-ə çatırdı.

Şuşa şəhərinin şərbəflərindən Rəcəbəli, Əbdürrəzaq Ağa Hüseyn oğlu (1787-?), Məşədi Hüseyn Xudadad oğlu (1794-?), Kərbəlayi Əzim Ağa Hüseyn oğlu (1796-?), Məşədi Əkbər Molla İsmayıl oğlu (1800-?), Məşədi Əli Əbülqasım oğlu (1804-?), Məşədi Mikayıl Hüseyn oğlu (1809-?), Məmmədcafər Bayram oğlu (1809-?) və başqaları məşhur idilər.

Usta Rəcəbəli Qarabaği

Rəcəbəli Vəli oğlu 1776-cı ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Şərbəfliqlə məşğul idi. O, ipək, yun və başqa saplardan bədii parçalar toxuyurdu.

Usta Rəcəbəli 1856-cı ildə vəfat edib.

Rəcəbəli Beyimlə ailə qurmuşdu. Məmmədhasən, Məmmədbağır, Məmmədəli, Hüseyn, İbrahim adlı oğlanları, Nəbat, Şəkər adlı qızları vardı.

Usta İsmayıl Qarabaği

İsmayıl Məhəmmədəli oğlu 1782-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Atasından şərbəfçiliği öyrənmişdi. Toxuculuqla məşğul idi.

Usta İsmayıl Səfiyə ilə ailə qurmuşdu. Məmmədəli, Yusif adlı oğlanları, Səkinə, Fatma adlı qızları vardı.

Usta Əbdürrəzaq Qarabaği

Əbdürrəzaq Ağa Hüseyn oğlu 1788-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsə oxumuşdu. Atası kimi (onun atası Ağa Hüseyn Arif məşhur şair idi) ziyalı deyil, sənətkar oldu. Şərbafçılıqla məşğul idi.

Əbdürrəzağın Əli, Əbdürrəhim, Süleyman adlı oğlanları vardı.

Məşədi Hüseyn Qarabaği

Hüseyn Kərbəlayı Xudadad oğlu 1793-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Toxuculuqla məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Hüseyn 1855-ci ildə vəfat edib.

Kərbəlayı Əzim Qarabaği

Əzim Ağa Hüseyn oğlu 1797-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Atası Ağa Hüseyn Arif şair idi. Oğlunu savadlı görmək istərirdi. Əzim böyük qardaşından şərbafçılıq öyrənmişdi.

Əzim toxuculuqla məşğul idi. Şərbafçılıqla tanınmışdı. Kiçik emalatxanası vardı. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Əzim Bəyimlə yaşam qurmuşdu.

Məşədi Süleyman Hacı-Cavanşir

Süleyman Həllac Camal oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Baş vəzir Mirzə Camal bəyin rəiyyəti içində qeydə alınmışdı. O, toxuculuqla məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Süleyman Xeyrənsəylə yaşam qurmuşdu. Ələkbər, Məmmədbağır, Abbas, Yusif, Məmmədqulu, Məmmədətaği adlı oğulları, Xırda və Gülnisə adlı qızları vardı.

Usta Məmiş Hacı-Cavanşir

Məmiş Abdulla oğlu 1826-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Baş vəzir Mirzə Camal bəyin rəiyyəti içində qeydə alınmışdı. Toxuculuqla məşğul idi.

Usta Məmişin emalatxanası vardı. Burda qanovuz, tafta, mov ipək parçalar və müxtəlif çeşiddə ipək yaylıqlar hazırlanırdı.

Məşədi Abbasqulu bəy Xələfbəyov

Abbasqulu bəy Kərbəlayı Həsənqulu bəy oğlu 1860-cı ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Dördçinar kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə, qismən də toxuculuqla məşğul olurdu. Ərsəyə gətirdiyi toxuculuq işləri dünyanın iri şəhərində açılan sergilerin ödüllərini almışdı. Müqəddəs Xorasan torpağını ziyarət etmişdi.

Məşədi Abbasqulu bəy Mina xanım ilə həyat qurmuşdu. Mənsim bəy adlı oğlu vardı.

2.14. XALÇAÇILIQ

Qarabağ xalçaçılıq məktəbi -Azərbaycan xalçaçılıq məktəblərindən biri. Qarabağ xalçalarının 33 kompozisiyası mövcuddur. Yerli qoyun növlərinin yununun xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları sıx hündür və yumşaq xova malikdir. Qarabağ xalçaları həyat eşqi və parlaq koloriti ilə seçilir. Onlar dörd qrupa bölünür: medalyonsuz, medalyonlu, namazlıqlar və süjetli. Bu xalçalar Qarabağın dağlıq hissəsində Malibeyli, Muradxanlı, Daşbulaq, Cəbrayıl, Horadiz və bir çox başqa qəsəbələrində istehsal olunurdu.

Azərbaycanın cənub - qərbində yerləşən Qarabağ xalça məktəbi iki regionda - dağlıq və aran zonalarında inkişaf etmişdir. Yazılı mənbələrdə ərəb tarixçiləri Əl - Müqəddəsi, Məsudi və b. tərəfindən X yüzildən başlayaraq yun və pambıq emalı ilə məşğul olan iri sənətkarlıq mərkəzi kimi adı çəkilən Qarabağın Dağlıq zonasında XIX yüzildə xalça istehsalında Şuşa şəhəri, Muradxanlı, Qasımuşağı, Qubadlı, Bağırbəyli, Xanlıq, Dağ Tumas kəndləri əsas rol oynayırdılar. Dağlıq zonaya nisbətən xammalla, şübhəsiz ki, daha yaxşı təmin olunmuş aran rayonlarında Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə və Füzuli xalça istehsalında əsas yer tutur. Bu mərkəzin hər birində əhalisi satış üçün intensiv şəkildə xalça toxuyan çoxlu miqdarda kəndlər mövcud olmuşdur. Öz bədii quruluşu, texnoloji xüsusiyyətləri, rəng həlli baxımından Zəngəzur və Naxçıvan xalça istehsalı mərkəzləri də Qarabağ xalça məktəbinə daxildir.

"Aran xalçası", "Bağcadagüllər xalçası", "Balıq xalçası", "Buynuz xalçası", "Bərdə xalçası", "Bəhmənli xalçası", "Qarabağ xalçası", "Qoca xalçası", "Qasımuşağı xalçası", "Lənberan xalçası", "Lampa xalçası", "Malibeyli xalçası", "Xanqərvənd xalçası", "Xanlıq xalçası", "Xantirmə xalçası", "Çələbi xalçası", "Şabalıdbuta xalçası", və s. çeşnili xalça kompozisiyaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin klassik nümunələrindəndir. Qarabağda

evlərin interyerlərinə uyğunlaşdırılmış 5 xalçadan ibarət dəst xalı - gəbələr geniş yayılmışdır.

1750-ci illərin əvvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşir Şuşa şəhərini saldırdı. Şəhər ilk vaxtlar Pənahabad adlandırıldı və uzun illər Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. XVIII yüzildə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi Şuşada cəmlənmişdir. XVIII yüzildə Şuşada klassik çeşnili xalçalarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyalarının üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları - "Bağcadagüllər xalçası", "Saxsıdagüllər xalçası", "Bulud xalçası" və s. çeşnilər toxunurdu. Qarabağ xalçalarının rəng - boyaq palitrası olduqca zəngindir. Bu palitra Qarabağ təbiətinin bütün rənglərinin ən zərif çalarlarını özündə əks etdirir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan xalçalarının ara sahə yerliyi ənənəvi olaraq qırmızı rəngdə işlənmişdir. Müxtəlif bitkilərlə yanaşı, orta yüzillərdən burda rənglər müxtəlif növ həşəratlardan da alınmışdı. Onların içərisində qırmızı rəng almaq üçün ən geniş yayılmışı köşenildir. Xalq arasında ona - "qırmız böcəyi", "qurd qırmızı", "palıd cücüsü" deyilirdi.

Bu baxımdan Qoca adı ilə geniş şöhrət tapmış Qarabağ xalçası da diqqəti cəlb edir.

Bu xalça həcm etibarlı ilə Budapeşt muzeylərində saxlanılan ən iri xalçalardandır. Keçmişdə xalq arasında böyük salonları bəzəyən bu tipli al-əlvan xalçalara Xan-Qarabağ xalçası deyilirdi.

Belə nümunəvi xalçalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. 1960-cı ildə Münxen şəhərindəki xalça salonunda uzununu 0,95 sm. Eni 0,72 sm. Ölçüdə olan kiçik bir xalça nümayiş etdirilirdi. Xalçanın yanındakı etikətdən onun 1600-cü ildə Qarabağda toxunduğu qeyd olunmuşdur. Bu xalçanın əsas orijinal xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun üzərində biz XVI-XVII əsrlərdə Təbriz xalçalarında tez-tez təsadüf olunan süjetlə, yəni "ovçuluq" səhnəsilə rastlaşırıq.

XVII-XVIII yüzillərə aid edilən bu xalı muzeyin müdiri Belkis Açarın verdiyi məlumatlara görə 1978-ci ildə Sivasdakı Ulu Camedən gətirilmiş məşhur Qarabağ xalısıdır.

Böyük ölçüyə malik olan bu xalının qiymətli cəhəti ondan ibarətdir ki, burda biz Qarabağ xalçalarına xas olan ən tipik bəzək ünsürü və kompozisiya priyomları ilə qarşılaşırıq.

Haqqında bəhs etdiyimiz xalı üç haşiyəli ensiz yeləb və geniş ara sahədən ibarətdir. Xalının ara sahəsi simmetrik şəkildə qurulmuş ardıcıl təkrar olunan paxlavavarı xanalara bölünmüşdür. Bu paxlavavarı xanaların içərisində xalı böyü bir cərkə əjdaha rəsmi, bir cərgə isə nəbati bəzək elementi verilmişdir. Bütün bu təsvirlər xalıda qırmızı, qəhvəyi, qızılı sarı və yaşıl rənglərdə mavi yerlik üzərində toxunmuşdur. Bu xalı şübhəsiz bəzək, rəng və tarixi etibarı ilə nümunəvi Qarabağ xalçalarımızdan biri sayıla bilər.

Qarabağ xalçalarının motivləri

Qarabağ xalçalarının motivləri öz bədii dəyərinə və təfsirinin orijinallığına görə benzersizdir. Bu xalçalar üfuqi simmetriya prinsipi üzrə mövzunu dekorativ cəhətdən mənimsənilməsinin əsl xalq manerasında qurulmuşdur. Əvvəllər Qarabağ xalçalarında gözəl rəsmlərlə yanaşı, ovçuluq süjeti əsaslıq təşkil edirdisə, sonralar xalçaçılığın ovçuluq süjetinə marağın azaldığı aydın görünür. Onlarda dinamik ov səhnələri demək olar ki, yoxdur, ovçuluğun ancaq atributları, simvolları göstərilmişdi. Sonralar həmin proses getdikcə dərinləşir və XX yüzilin ilk rübündə ovçuluq bir mövzu kimi tamamilə yox olur, öz yerinin bir-birilə ancaq kompozisiya baxımından əlaqəli heyvan təsvirlərinə verir. "Şəddə" tipli xalçaların xovlu xalçalara təsiri məhz bununla izah edilir.

Qədim xovsuz "Şəddə" xalçaları kompozisiya cəhətdən ibtidai, üfuqi simmetriyanın prinsipi üzrə qurulur və birtipli adam

və heyvan fiqurları paralel bölgədə intəhasız təkrar edilir. Bitkin ovçuluq motivlərinə marağı itirən xovlu xalça ustaları həmin bədii prinsipdən istifadə edirlər. Məsələn: XIX yüzilin axırlarında Qarabağda "Atlı-itli", "İtli-Pişikli", "Marallı-Ceyranlı" cə s. Xovlu xalçalar toxunmuşdur. Bu kompozisiya baxımından heyvan təsvirləri olan üfuqi zolaqlardır.

Xalq dastanının qəhrəmanı, Şərqi böyük şairi Firdovsinin "Şahname" poemasında baş qəhrəman Rüstəm həsr edilmiş Qarabağ xalçaları xüsusilə gözə dəyəndir. Rüstəm və Söhrab xalçalar seriyası miniatür rəngkarlığı üçün ənənəvi kompozisiya prinsiplərinin xalq ruhunda təfsiri ilə diqqətə layiqdir. Bunlar öz ideya, bədii xüsusiyyətlərinə görə xalq xalçaçılıq sənətinin sözün əsl mənasında tayı-bərabəri olmayan inciləridir.

Qarabağ məktəbində süjetli xalçaçılıq özünəməxsus üslubda inkişaf etmişdir. Qərbi Avropa rəngkarlığının təsvirindən azad olan bu xalçaçılıq sənəti kökləri yüzillərin dərinliklərinə, xalqın psixologiyasına gedib çıxan dekorativ tətbiqi sənətin təşkilinin əzəli bədii prinsiplərini bərqərar edirdi. Çox fiqurlu kompozisiyalarda motivlərin naql şəkildə təfsirindən süurlu surətdə imtina edilməsi simvolikanın və həyat hadisələrinin qrafik şərhinin güclənməsi-bunlar Şimali Azərbaycana, xüsusilə Qarabağ xalçalarında ən xarakterik cizgilər idi.

Buynuz xalçası

"Buynuz xalçaları" "Qarabağ" tipinə daxildir. Onlar Dağlıq Qarabağın müxtəlif xalçaçılıq məntəqələrində hazırlanırdı. Etibarlı mənbələrdən məlumdur ki, onun əsas istehsal mərkəzləri Horadiz və Füzuli rayonunun digər xalçaçılıq məntəqələri idi. XIX yüzildə Gəncənin xalçaçılıq müəssisələrinə daxil olan "Buynuz xalçaları" yerli xalçaların texniki xüsusiyyətlərini ehtiva edərək onlarla assimilyasiyaya uğramışdır. Gəncədə inkişaf edərək "Buynuz xalçaları" "Tapança", "Gəncə" və s. adlarını daşımışdır.

Bədi analiz

Qədim zamanlarda Mərkəzi Asiyada, Yaxın Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda buynuzlu heyvanlar müqəddəs hesab edilirdi. Əvvəlcə, təsərrüfatla, məhsul yığımı ilə, daha sonralar totəmçiliklə, lap sonralar isə astronomik anlayışlarla əlaqədar olaraq, buynuzlu heyvanlar müxtəlif təsvir və rəmlərə malik olmuşlar. Hələ qədim zamanlardan buynuz kişilik, mərdlik və qoçaqlıq rəmzi hesab edilir. Buynuz təsvirlərinə qədim türk xalqlarının xalçaçılıq əsərlərində, ağac məmulatlarında, keçe məmulatlarında tez – tez rast gəlinir. İndi də Azərbaycanın bir sıra rayonlarında qapı və darvazalardan mərdlik və cəsarətin simvolu kimi buynuzlu heyvanın başı asılır. Qeyd etmək lazımdır ki, realistik üsulla və ya üslublaşdırılmış formada təsvir olunan incəsənət abidələrində qoçun və ya öküzün buynuzları mərdlik və cəsarət rəmzi hesab edilirdi. Lakin sonluqları bir–birinə yaxın yerləşdirilmiş, yeni yarım və ya daha dəqiqi, ayın göründüyü birinci gündən yeddinci günədək olan halı formasında təsvir edilmiş buynuzlar güc və qoçaqlıq simvolu deyil, Ayın şərti təsviri hesab edilirdi ki, astrokult tərəfdarları bunu müqəddəs və ilahi qüvvə kimi qəbul edirdilər.

Yaxın Şərq, Qafqaz və xüsusilə də türk xalqlarının dekorativ incəsənəti üçün səciyyəvi olan buynuz təsvirinə yalnız bu xalçada rast gəlinir. Müxtəlif formalarda bu təsvir digər xalçalarda və başqa sənət əsərlərində rast gəlmək olar. Xalqımızın bu xalçaya “Buynuz” adını verməsi heç də təsadüfi deyildir. Orta sahənin kompozisiyasının bütünlüklə üslublaşdırılmış buynuzlardan təşkil olunduğu bu xalçanın meydana gəlməsi fantastik təsvir və inanclarla bağlıdır. Buynuzların təsviri müasir dövrdə öz ilkin mənasını itirmişdir və hal–hazırda yalnız ornamental–dekorativ əhəmiyyətə malikdir. Xalçanın orta sahənin bəzəyini təşkil edən, formasına görə bir–birinə bənzəyən

elementlər bədi ənənəyə və ümumqəbul edilmiş qaydaya görə, üfqi şəkildə bir–birinin ardınca sıra ilə düzülür. Bu “buynuz”ların assimetrik quruluşu həm xalçaya canlılıq gətirir, həm də belə xalçaları istənilən ölçüdə toxumaq imkanı verir. Bu “buynuz”ların ətrafında yerləşmiş, xalçanın əsas elementini təşkil edən detallar bu kompozisiyada boşluqları dolduran element rolunu oynayır. “Buynuz”ların rənglərinin müxtəlifliyi xalçanın ümumi ahəngdar çalarına xələl gətirmir.

Texniki xüsusiyyətləri

“Buynuz xalçaları” müxtəlif ölçüdə toxunur. XVIII – XIX yüzillərdə xalı–gəbə komplektində toxunan “Buynuz xalçaları”na da rast gəlinirdi. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrdə 30X30 – dan 36X36 –dak düyün yerləşir (hər kvadrat metrə 90 000–dən 150 000 – dək düyün). Xovun uzunluğu: 7 – 9 mm – dir.

“Buynuz xalçaları” ən yaxşı Qarabağ xalçalarından hesab edilir.

Balıq xalçası

Çox geniş yayılmış Qarabağ tipli bu xalçalar ölkəmizin şimal hissələrində “Balıq” adını almışdır, Cənubi Azərbaycanda isə bu xalçalara “Mohi” (“Mahi-balıq”) deyilir. “Balıq” xalçalarının Qarabağın bütün xalçaçılıq müəssisələrində toxunmasına baxmayaraq, onun əsas istehsal edildiyi yer – onun mərkəzi Bərdə şəhəri olmuşdur, XVIII yüzilin II yarısından isə bu xalçalar Şuşada da istehsal olunmağa başladı. XIX yüzilin II yarısından Şuşa şəhərində istehsal olunan xalçaların təxminən 35%-i “Balıq” tipinə aid idi.

XIX yüzilin 70 – 80 ci illərindən kimyəvi boyaq maddələrinin meydana çıxması ilə əlaqədar bu xalçaların istehsalı tənəzzül etdi. Bunun əsas səbəbi açıq bazarlar, fərdi satış, yeni

xalçaçı dükanlarının yaranması, həmçinin xalçaların topdan satışının onların perakəndə satışı ilə eyni səviyyədə inkişaf etməsi idi. Bu dövrdə İranın, Azərbaycanın ən böyük müəssisələrində "Mahi" ("Balıq") xalçaları və xüsusilə də, çoxlu sayda yüksək kateqoriyalı uzunsov xalçalar istehsal olunurdu. "Əraq", "Bicar", "Müstofi" kimi məşhur xalçalar "Balıq"ın təsvirləri əsasında toxunurdu.

Bədii analiz

Əvvəlcə xalçanın adına və onun lüğəti mənasına diqqət edilməlidir. Yalnız yerli usta və xalçaçılar deyil, həm də yerli və xarici incəsənətşünaslar bu xalça növünü "Balıq" adlandırırlar. Təəssüf hissi ilə qeyd edilməlidir ki, şərq və qafqaz xalçalarını araşdıran incəsənətşünaslar bu xalçaların məhz nəyə görə "Balıq" adını aldığı izah edə bilmirlər və bunun üzərindən sükutla keçirlər. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün, hər şeydən əvvəl, "Balıq" xalçasının mənşəyi və bədii quruluşu aydınlaşdırılmalıdır. Xalça sərbəst quruluşa malik deyil, o, "Əfşan" xalçalarının kompozisiyası əsasında qurulur. "Əfşan" xalçalarının kompozisiyası böyük məsafəli rapport spirallarından ibarətdir. "Balıq"ın kompozisiyası, əsasən bu prinsipə əsaslanır, lakin onun spiralları kiçik məsafəli rapportlarda yerləşir.

Fərz etmək olar ki, xalçanın adı Urmiya vilayətində yerləşən Balıq qəsbəsinin adı ilə əlaqədardır.

Texniki xüsusiyyətləri

Xovun uzunluğu 6 – 10 mm-dir.

Qarabağ xalçası

Qarabağ tipinə aid olan və "Qarabağ xalçası" adlandırılan bu xalçalar Azərbaycanın bütün xalçaçılıq məntəqələrində, o cümlədən Dağıstanda istehsal olunurdu və hal-hazırda da istehsal olunmaqdadır. İstehsal olunduğu yerdən asılı olaraq, bu xalçalar müxtəlif cür adlanmaya məruz qalmışlar, lakin sənətşünaslar onu "Qarabağ" adlandırmışlar. İstanbul bazarlarında satılmaq üçün Şuşada istehsal olunan eyni kompozisiyalı xalçalar "Xan xalçası" və ya "Xan Qarabağ xalçası", Qubada toxunan eyni xalçalar isə "Afurca xalçası" adlanırdı.

Bədii analiz

"Qarabağ" xalçaları bir neçə variantda kompozisiyaya malikdir. Onlardan birincisinin orta sahəsinin kompozisiyası yalnız göllərdən ibarətdir və İran və Hindistanın bədii parçalarını, xüsusilə basma naxışlı pərdələri xatırladır. Bitki naxışlarına isə göllərə Quran-i Kərimin üz səhifələrində, XV – XVII yüzillərdə Təbriz rəssamlarının bədii – ədəbi əsərlərində rast gəlmək olar. Göllərin yuxarı və aşağı hissələrində yerləşdirilmiş başlıqlar orta sahədəki qəllər arasındakı boşluqları doldurur və bununla da xalçanın bədii dəyərini artırır. Qeyd edək ki, göllər arasındakı məsafə və ya boşluq nə qədər azdırsa, xalçanın bədii dəyəri o qədər çoxdur. "Qarabağ xalçası"nın II növü toxucular tərəfindən "Çini-çəşni" adlandırılan xalçalardır. Onun orta sahəsinin kompozisiyasını bir sırada yerləşdirilmiş səkkizbucaqlı göllər təşkil edir. Zaman keçdikcə xalçaçılıq sənətinin texnoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq, bu xalçalar dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Texniki xüsusiyyətləri

"Qarabağ" xalçaları müxtəlif ölçülərdə hazırlanır. Hətta kvadrat formalı olanlara da rast gəlmək mümkündür. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrdə 35X35-dən 50X50-dək düyün yerləşdirilir (hər kvadrat metrə 120 000-dən 250 000-dək düyün). Şuşada və Qubada daha çox hazırlanan kiçik ölçülü xalçalar daha sıx olur. Xovun uzunluğu 6 –9 mm-dir. Müasir dövrdə "Qarabağ" xalçaları öz əhəmiyyətini itirmiş və adi xalçalar kateqoriyasına aid olmuşdur.

Malibəyli xalçası

Qarabağın Vərəndə mahalının böyük kəndlərindən olan Malibəyli şenliyi xalça toxumaqda ad çıxarmışdı. Şuşa qrupuna aid olan Malibəyli xalçaları öz adını Şuşa şəhərindən 15 km şimalda yerləşən Malibəyli kəndinin adından götürmüşdür. Bu kəndin kişi sakinləri heyvandarlıq və əkinçiliklə, qadınları isə xalça və gəbə toxumaqla məşğul olurdular. Onların xalçaları bütün Qarabağda məşhur idi. Malibəylinin sakinləri buraya vaxtilə Laçın rayonu mərkəzindən 20 km aralıda yerləşən Malibəy kəndindən köçüb gəlmişdilər. Haqqında danışılan xalça yalnız Malibəylikdə deyil, həm də Qarabağın digər xalçaçılıq məntəqələrində toxunurdu. Bu kənd xalçaçılıq məhsullarının istehsalı ilə məşhurdur: çuval, xurcun, məfrəş, yəhər üstü örtük və s. Bunlar məişətdə və kənd – təsərrüfatında geniş istifadə olunurdu. Yaxın zamanlaradək Malibəylikdə naxışlı keçələr də toxunurdu, onun naxışları orta yüzillərdə Orta Asiyaın dekorativ incəsənət əsərlərinin naxışları ilə oxşardır.

Bədii analiz

Malibəyli xalçasının orta sahəsinin kompozisiyasını şaquli istiqamətdə yerləşmiş qəllər təşkil edir. Bu qəllər orijinal bədii xüsusiyyətlərə malikdir: onlar orta sahənin hansı hissəsində yerləşməsinə və kəmiyyətinə baxmayaraq, formalarına görə eynidirlər. Hər bir qəlin mərkəzində hovuz təsviri yaradan kvadrat formalı element yerləşir, onun üzərində isə əks tərəflərə baxan iki ördək təsvir edilir. Ördəklər həyat əhəmiyyətli ünsürlərdən biri olan suyu simvolizə edən 5 formalı naxışlarla əhatə olunur. Kvadratlar özləri isə bulud təsviri yaradan naxışların forması olan ilanabənzər elementlərlə əhatə olunur. Məlum olduğu kimi, dekor elementi və bulud təsviri kimi Şərqi dekorativ incəsənətinin bütün sahələrində qədim zamanlarda və orta sahələrdə istifadə olunan ördək təsvirləri xüsusilə suyu simvolizə edən rəmzi mənaya malikdir. IX yüzildən etibarən, bulud təsviri və uyğur – çin incəsənətinin, xüsusilə miniatür və saxsı məmulatlarının digər dekorativ elementləri Azərbaycan xalq incəsənətinə daxil olur. Azərbaycan incəsənətinin bu elementləri belə asanlıqla qəbul etməsinin səbəbi yerli ictimai şərtlərlə, dini inanclarla və əhalinin həyat tərzi ilə bağlıdır. Yaxın Şərqi ölkələrində və Azərbaycanda suyu balıq, ördək, düz və dalğalı xətlər və ya onların hissələri şəklində təsvir etmişlər.

Texniki xüsusiyyətləri

Malibəyli xalçalarının toxunması üçün istifadə edilən yunun 40 %-i qırmızı rəngdə olur. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrdə 37X37-dən 42X42-dək düyün yerləşir. Xovun uzunluğu 7 – 9 mm – dir.

Xanlıq xalçası

Xalçaların Qarabağ tipinin Cəbrayıl qrupuna daxil olan bu xalçalar Azərbaycanın cənubunda, Qubadlı rayonundan 18 km cənub – şərqdə yerləşən Xanlıq kəndinin adı ilə əlaqədar olaraq belə adlandırılır. Xanlıq – Azərbaycanın məşhur xalçaçılıq məntəqələrindən biridir. Burada istehsal edilən xalçalar hər zaman məşhur olmuşlar və öz yüksək keyfiyyəti ilə seçilirler. XIX yüzildə Cəbrayıl rayonunda, xüsusilə də Əfəndilər, Süleymanlı]], Daşkəsən kəndlərində toxunan xalçalar dünya bazarlarına və yarmarkalarına çıxarılan xalçaların ən yaxşısı hesab edilirdi. "Xanlıq xalçası"nın orijinal nümunələri xüsusi sifarişlə toxunmuş mürəkkəb kompozisiyalı xalını özündə əks etdirir. Məsələn, XIX yüzildə şairə Xurşudbanu Nəvənin müşayiəti altında xalq arasında "xan qızı" kimi tanınan "Xanlıq xalçası" toxunmuşdur.

Bədii analiz

"Xanlıq xalçaları" müxtəlif kompozisiyalı və müxtəlif təsvirli olur. I variant "Xanlıq xalçası"nın orta sahəsinin kompozisiyasını böyük göl təşkil edir. Onun aşağı və yuxarı hissələrində iki qübbə yerləşir, orta sahənin dörd küncü boyunca isə simmetrik formada dörd ləçək düzülmüşdür. Bu variantın fonu, daha dəqiqi, göl ilə ləçəklər arasındakı aralıq, adətən, hamar və naxışsız olur və bəzi hallarda onu buta bəzəyir. Bu aralıq, xalçanın ölçüsündən asılı olaraq, böyük və ya kiçik olur. I variant xalçalar, bədilik baxımından, türk xalçaları olan "Anatoliya"ya bənzəyir. Yerli xalçaçılar və sənətşünaslar arasında "Ağ çiçəklər" adı ilə tanınan xalçalar "Xanlıq xalçaları"nın II variantını təşkil edir. Öz quruluşuna görə, onlar I variantla bənzəyirlər, amma bədilik nöqtəyi – nəzərdən fərqlidirlər. Burada mərkəzdə yerləşdirilmiş göl bir qədər kobuddur. Bu gölün dörd hissəsi orta sahənin küncələrində yerləşir. Ənənəvi olaraq, bu xalçalarda

dibçəkədə gül təsviri verilir. Birinci variantdan fərqli olaraq, burada əsas fon sanki dibçəkədən səpələnmiş ağ çiçəklərlə örtülmüşdür. "Xanlıq xalçaları"nın daha orijinal nümunələri xüsusi sifarişlə hazırlanan mürəkkəb kompozisiyalı xalılardır. Eyni adı daşıyan xalılar, başlıca olaraq, Şuşada istehsal edilirdi. "Xanlıq xalçaları" üçün səciyyəvi olan haşiyələr rəngli cədvəllərdə verilən zolaqlardan ibarətdir. "Ağ çiçəklər" xalçasının orta haşiyəsi əvvəllər "İslimi", XIX yüzilin II yarısından isə "Çaynıq-nışan" adlandırılırdı.

Texniki xüsusiyyətləri

"Xanlıq xalçaları"nın ölçüsü, adətən 120 – 190 sm- dan 160 – 250 sm – dək olur. Nadir hallarda daha böyük ölçülü xalılara rast gəlinir. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrə 30X30 – dan 40X40 – dək düyün yerləşir (hər kvadrat metrə 90 000 – dan 160 000 – dək düyün). Xovun uzunluğu 7 – 10 mm – dir.

"Xanlıq xalçaları" Azərbaycanın ən yaxşı xalçaları hesab edilir.

Qasımuşağı xalçası

«Qasımuşağı» xalçasının adı indiki Laçın rayonunun şimalında yerləşən Şamkənd, Ərikli, Kürdhacı, Çorman və Şəlvə kəndinin əhalisinin adı ilə bağlıdır. Qasım qeyd-şərtsiz bir vaxtlar burada yaşayan hörmətli şəxs olub. Bu kəndlərdə yaxın keçmiş qədər yüksək növ xalçalar istehsal olunurdu.

«Qasımuşağı» xalçalarının orta sahəsinin kompozisiyası incəsənət nöqtəyi-nəzərdən orijinal olub, müxtəlif detallardan və elementlərdən ibarətdir. Xalçanın mərkəzində haşiyələrlə əhatə olunmuş böyük medalyon yerləşir. Medalyonun ortasında dördguşəli medalyon (xonça) yerləşir. Helin yanlarından dörd bir

tərəfə burulmuş budaqlar ayrılır. Orta sahənin yuxarı və aşağı hissəsində mərkəzi medalyondan çıxan, forma etibarilə budağa oxşar bir neçə böyük «qob» yerləşir.

Bu gəllərin (böyük gəlin yuxarı və aşağı hissəsində) arasında yalnız bu xalçalara xas olan və naxışın ümumi rəsmini harmoniyalaşdıran qubpa yerləşir.

Əl torpağı cana getirir, əl musiqi alətlərini dilləndirir, əl-tikmələr tikir, əl xalça toxuyur, cansız əşyalara can verir. Keçmişimizi yaşadan min bir naxışlı, ötən illərin kədərli, sevinci, qadın əllərinin hərərəti hopub onlara. Təbiətin əlvan rəngləri zərif çeşnili xalçalara çevrilib. Hər naxışı, hər ilməsi, hətta hər zərrəsi həyat coşğunluğu ilə dolu, hər ilməsi sirli, əfsunlu, hər naxışından saflıq, nur, həyat yağan xalçalarımızın tarixi çox qədimdir. Gül ləçəklərindən incə, kəpənək qanadlarından kövrək, min bir sirli, xalçalarımız öz kökümüzdən, neçə-neçə yüzilliyin, minilliyin arxasından, neçə-neçə hadisələrdən xəbər verir.

Qarabağ tipinin Cəbrayıl qrupuna aid edilən “Qasımuşağı xalçaları” Zəngəzur mahalının, indiki Laçın rayonunun mərkəzindən 50-60 km şimalda yerləşən Qasımuşağı obasının, eləcə də ətraf kəndlərin adı ilə bağlıdır. Şamkənd, Kürdhacı, Çorman, Şalva və Daşlı kəndlərinin inzibati ərazi vahidində yaşayan əhalinin adı ilə bağlanan bu xalçalar ümumilikdə Qasımuşağı tayfasının adından adlandırılmışdı. Qasım Hacı Sam oğlu XVII yüzilliyin ortalarında burda yaşayan hörmətli şəxs olub.

“Qasımuşağı xalçası”nın orta sahəsinin kompozisiyası incəsənət nöqtəyi-nəzərdən orijinal olub, müxtəlif detallardan və elementlərdən ibarətdir. Xalçanın mərkəzində haşiyələrlə əhatə olunmuş böyük göl (medalyon) yerləşir. Gölün (medalyonun) ortasında dördguşəli xonça (medalyon) yerləşir. Gölün yanlarından dörd bir tərəfə burulmuş budaqlar ayrılır. Orta sahənin yuxarı və aşağı hissəsində mərkəzi medalyondan çıxan, forma etibarilə budağa oxşar bir neçə böyük “qol” yerləşir.

Bu göllərin (böyük gölün yuxarı və aşağı hissəsində) arasında yalnız bu xalçalara xas olan və naxışın ümumi rəsmini harmoniyalaşdıran qubpa yerləşir.

Bədii analiz

“Qasımuşağı” xalçalarının öz mürəkkəbliyi ilə seçilən orta sahə kompozisiyası müxtəlif detal və elementlərdən ibarətdir və bədii nöqtəyi – nəzərdən çox orijinaldır. Xalçanın mərkəzində haşiyə ilə əhatələnmiş böyük göl yerləşir. Gölün orta hissəsində dördküncü xonça (medalyon) yerləşir. Gölün yanlarından kənarlara dörd cüt hörülmüş qol çıxır. Bəzi sənətsünəslər bu göl və qolları səhvən “qara qurd” hesab edirlər. Orta sahənin aşağı və yuxarı hissələrində mərkəzi göldən kənarlara çıxan qollara bənzəyən bir cüt böyük ağ qollar yerləşdirilir. Bu qollar arasında yalnız bu xalçalar üçün səciyyəvi olan və xalçanın ümumi təsviri ilə ahəngdarlıq təşkil edən qubba yerləşir. XVIII yüzilə aid olan xalçalar XIX yüzildə toxunmuş xalçalarla müqayisədə daha mürəkkəb kompozisiyaya malikdir.

Texniki xüsusiyyətləri

“Qasımuşağı” xalçaları kiçik və orta ölçülü olurlar. XVII – XVIII yüzillərdə daha böyük formatlı xalçalar da toxunurdu. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrə 30X30-dan 40X40-dək düyün yerləşir (hər kvadrat metrə 90 000-dən 160 000-dək düyün). Xovun uzunluğu 7 – 10 mm, bəzən 12 mm-ə çatır. “Qasımuşağı xalçası” Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin ən yaxşı xalçalarından biri hesab olunur.

Bəhmənli xalçası

Bu xalçanın adı indiki Fizuli rayonunda yerləşən Böyük Bəhmənli kəndinin adı ilə bağlıdır. «Bəhmənli» xalçasını orta kompozisiyası bir-birinin ardınca düzülüb, orijinal formalı fiqurlar təşkil edir. Orta sahədə yerləşən bir və ya iki fiqur xüsusən maraqlı olan kompozisiyadır. qocaman xalçatoxuyanların təxminlərinə görə, bu fiqurlar «heykəl», «manqal» və ya «çanq» (pənçə), digərləri isə sanaqlıbağanı təsvir edir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, heyvan fiquruna bənzəyən bu fiqurlar müəyyən tayfanın totemi olan çanaqlıbağanın təsviri ilə bağlıdır.

Qarabağ tipinin Cəbrayıl qrupuna daxil olan bu xalçaların adlanması indiki Füzuli rayonun Böyük Bəhmənli kəndinin adı ilə bağlıdır. Son zamanlar "Bəhmənli" xalçalarına yeni ad verilmişdir – "Xan Qarabağ" və ya "Xanlıq", lakin "Bəhmənli"yə bu adları xalçaçılar deyil, bu sahədə daha az biliyə malik olan xalça tacirləri vermişlər. Qarabağın bütün xalçaçılıq müəssisələrində toxunan "Bəhmənli xalçası" Lənkəranda və hətta Qazax rayonunda da istehsal olunurdu. Lakin Qarabağ tipinin xalçaları Lənkəranda toxunan xalçalardan həm texniki, həm də bədii nöqtəyi – nəzərdən çox fərqlənir. Avropa xalçaçılarının təsvirlərində "Bəhmənli" xalçasının müxtəlif ad və ünvanlarda göstərilməsi heç də təsadüfi deyil. Tamamıyla aydındır ki, avropalı xalçaçılar xalçanın bədii analizini deyil, onun istehsal olunduğu yeri əsas kimi götürürlər.

Bədii analiz

"Bəhmənli" xalçalarının orta sahəsinin kompozisiyasını bir – birinin ardınca eyni sırada yerləşdirilmiş orijinal formalı fiqurlar təşkil edir. Bu xalçanın əsas düyünləri haqda müxtəlif fərziyyə və fikirlər irəli sürülürdü, qeyd olunan fiqurların mənşəyi və mənası haqda fikirlər daha böyük maraq kəsb edirdi. Bəziləri israr edirdi ki, bu fiqurlar "heykəl", "manqal" və ya "çanq" (pənçə) təsvir edir,

digərləri isə fiqurların tısbağa təsviri yaratdığını bildirirdilər. Lənkəranın xalçaçıları isə bu fiqurlarda xərçəngin təsvirini görürlər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, heyvan təsvirinə bənzəyən bu fiqurlar müəyyən tayfanın totemi olan tısbağanın təsviri ilə əlaqədar olmuşdur. "Bəhmənli"nin orta sahəsində bir fiqur yerləşir. Lakin Lənkəranda və bütün Muğanda toxunan "Bəhmənli" xalçalarının orta sahəsində iki fiqur vardır.

Texniki xüsusiyyətləri

"Bəhmənli"nin ölçüsü, təxminən 100X150-dən 125X180 sm-dək olur. XVIII yüzildən etibarən bir qədər uzadılmış "Bəhmənli" kompozisiyalı gəvələr istehsal olunmağa başladı. Düyünlərin sıxlığı: hər kvadrat desimetrdə 35X35-dən 40X40-dək düyün yerləşdirilir (hər kvadrat metrdə 12 000 – 16 000 düyün). Xovun uzunluğu 6 – 8 mm-dir. XIX yüzilin sonlarınaqədər toxunan "Bəhmənli" xalçaları yüksək keyfiyyətə malik idi, daha sonralar isə tənəzzül edərək, o, bədii dəyərini itirməyə başladı.

Çələbi xalçası

Qarabağ tipinə aid olan qədim xovlu xalçaları yağlı xalçaçılar "Çələbi" adlandırsalarda həmin xalçaları çox vaxt "Çələbirt" adlandırırdılar. Əslində isə xalçanın adı "Çələbi"dir – sonralar xalça alıcıları və tacirlər tərəfindən təhrif olunmuş və Avropada xalça sənətsünasları "Çələbirt" kimi tanınmışdır. Bu xalçanın ilk dəfə hazırlandığı yer Bərdədən 10 km şərqdə yerləşən Çələbilər kəndi olmuşdur. "Çələbi" xalçalarının kompozisiyası və quruluşu məhz bu kənddə yaranmış və təkmilləşmişdir, daha sonra Dağlıq Qarabağda, Aranda və xüsusilə, XIX yüzildən Qazax sahəsində və digər xalçaçılıq məntəqələrində yayılmaqla, onlar müxtəlif adlar altında məşhurluq qazanmışlar.

Bədii analizi

“Çələbi” xalçasının orta sahəsinin kompozisiyası bir böyük naxışdan (göldən) və ya bir sıraya düzülmüş bir neçə böyük naxışdan (göldən) ibarətdir. Onlar, adətən 80 sm-dən 150 sm-lik ölçüdə olur. 16 ləçəkdən ibarət olan bu göllər XIV – XVI yüzillərin peşəkar rəssamlarının yaratdıqları ayrıxətli medalyonları təlqin edir. Əvvəllər bu təlqin etmə qırıq xətlərlə edilirdi, lakin sonralar texnoloji proseslər nəticəsində, o, öz ilkin görünüşü itirməyə başladı, yerli stile uyğun olaraq görünüşündə dəyişiklik baş verdi. Əvvəllər Bakıda, Bibiheybət məscidində saxlanılan XVIII yüzil xalçası üçün də bu təlqin etmə və bənzətmə xarakterikdir. Tədqiqatlar sübut edir ki, orta sahəsində bir böyük naxışın olduğu xalçalar, orta sahəsində bir neçə böyük naxışın olduğu xalçalardan daha gözəl görünür. Təsdiq edici fakt olaraq, XIX yüzilə aid olan belə bir xalçanın Londonda, Viktoriya və Albert muzeyində saxlanmasına əsaslanmaq olar.

Texniki xüsusiyyətləri

Xovun uzunluğu 6 – 10 mm-dir.

Naxışlar, çeşnilər

Naxışlar belə sıralanır: Öküz gözü, Qurd ağızı, Qaz ayağı, Dəvə boynu, Siçan dişi, Qoç buynuzu. Çeşnilər də çoxdur. Dağ adına “Yaylaq yolu”, aran adına “Toplu yonca” var. Deyərlər ki, dəli qız bir naxış bilər, öpər onu toxuyar, çevirər onu toxuyar.

2.15. XALÇAÇILAR

Lətif Kərimov

Lətif Hüseyn oğlu 1906-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onların nəslı – bütün «Allahverənlər» tayfası toxuduqları qəşəng xalçaları ilə Qarabağ vilayətində məşhur olmuşdur.

1912-ci ildə onların ailəsi İranın Məşhəd şəhərinə köçmüşdür. Xalça sənətinə məhəbbəti Lətif burda Mirzə Ələkbər Hüseynzadənin emalatxanasına gətirib çıxarmışdır. Gənc Lətif Təbriz, Ərdəbil kimi məşhur xalça mərkəzlərini gəzib, hər sənətkardan, hər toxucudan bir təkrarsız ilmə vurmaq, bir naxış salmaq öyrənmişdir.

Şuşa şəhərində «Qarabağxalça» artelində 1928-ci ildə təlimatçı kimi fəaliyyət göstərən Lətif Kərimov, başqa rayonlarda da yerli xalçatoxuma işinin sirlərini öyrənirdi.

O, 1930-cu ildən xalça sənəti mütəxəssisi kimi «Azərbaycanxalça» birliyində rəssam-təlimatçı vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. İlk dəfə olaraq Bakıda və Qubada (1932-36) xalça məktəblərinin açılmasında Lətif Kərimovun böyük zəhməti olmuşdur. Lətif Kərimov təkcə xalçaçılıq sahəsində deyil, dekorativ tətbiqi sənətin başqa sahələrində də fəaliyyət göstərmişdir.

1930-40-cı illər Lətif Kərimovun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu illərdə yaratdığı bədii təptibatlarda və başqa sahələrdə Şərqi bədii sənət xəzinəsindən ilham almış ustad əlinin izlərini görürük.

Lətif Kərimovun xalçaları həmin illərdən başlayaraq artıq Azərbaycandan uzaqlarda da böyük rəğbət və maraqla qarşılanır. Onun Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyinə həsr etdiyi xalçası 1934-cü ildə Parisdə Ümumdünya sərgisində uğurla

nümayiş etdirilmişdir. O, min illərdən başlayaraq Azərbaycan xalqçılarının müxtəlif növlərinə aid kompozisiya və naxışları toplanmış və beləliklə Quba, Şirvan, Bakı, Qazax, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Borçalı xalqa qruplarına daxil olan 150-dən artıq xovlu və xovsuz xalqa məmulatı çeşidlərini yığıb, onların rəngli reproduksiyasını hazırlamışdır.

Onun 1937-1939-cu illərdə Moskvada Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisində Azərbaycan Respublikasının pavilyonuna verdiyi bədii tərtibat, binanın Milli memarlıq forması ilə möhkəm vəhdət təşkil edirdi. Lətif Kərimov tanınmış rəssamlarımız (K.Kazımzadə, İ.Axundov və başqaları) ilə birlikdə 1940-41-ci illərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yubileyinə həsr edilmiş beş xalqa hazırlamışdır. Bu xalçalarda şairin «Xəmsə»sinə daxil olan poemalardan götürülmüş epizodlar təsvir edilmişdir.

Elmi-yaradıcılıq fəaliyyətinə Azərbaycan SSRİ EA-nın Memarlıq və İncəsənət institutunda başlayan Lətif Kərimov 1945-ci ildə ayrıca xalqa şöbəsinin açılmasına nail olmuşdur. Onun «Azərbaycan xalçalarında ornament» kitabı xalçalarımızdakı naxışların, ornamentlərin öyrənilməsi baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Böyük elmi əhəmiyyəti olan bu əsərə görə 1950-ci ildə Lətif Kərimova Leningrad şəhərində sənətsünaslıq namizədi-alimlik dərəcəsi verilmişdir. Onun monumental tədqiqat işlərindən biri də çoxcildli «Azərbaycan xalçası» monoqrafiyasıdır. Birinci cildi 1961-ci ildə dərc edilən monoqrafiya qırx ilə yaxın aparılan elmi işlərin bəhrəsidir.

Lətif Kərimovun təşəbbüsü ilə 1972-ci ildə Bakıda xalqa muzeyi təşkil olunmuşdur.

Lətif Kərimovun bir sənətkar və alim kimi əməyi dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1949-cu ildə İ.Stalinin anadan olmasının 70-illiyinə töhfə olunan nəhəng və nəfis xalqanı toxuyan kollektivə bacarıqla rəhbərlik etdiyinə görə öz həmkarları

ilə birgə Stalin mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür. Xalqlar Dostluğu Ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Lətif Kərimov 1991-ci ildə vəfat etmişdir.

Hümay xanım Əzimova

Hümay xanım Səlim ağa qızı 1898-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Böyük Bəhmənli kəndində anadan olmuşdu. Anası Gülxanım xanım Kərbəlayı Salman bəy qızı Kərimbəyovadan toxuculuq sənətini öyrənmişdi. Toxuduğu "Bəhmənli" xalçaları nəinki Azərbaycanda, İranda, Rusiyada məşhur olmuşdur. Bir çox xalı-xalqa tacirləri onun toxumalarını hanadan alır, dünya bazarlarına aparırdılar. O, toxuduğu xalçaların yununu özü didir, darayır, ayırırdı. Çalışır ki, boyaqlar təbii olsun.

Hümay xanım Əzimova 1940-cı ildə vəfat edib.

Hümay xanım Mirzə Surxay Rzaqulu ağa oğlu Əzimovla ailə qurmuşdu. Çingiz, Cahangir, İsa adlı oğlanları, Çiçək və Tutu adlı qızları vardı.

2.16. TIKIŞÇILIK

XIX - XX yüzilin əvvəllərində bədii tikmələr üçün əsas rolunu oynayan material yerli istehsal olan qonovuz, darai və məxmər idi. Onlar, Şuşada, Şamaxıda, Başqalda, Şəkiddə, Gəncədə və Azərbaycanın digər şəhərlərində hazırlanırdı. Bədii tikmə üçün yerli ipək və yun saplardan və yerli basmaqəliblərdən istifadə olunurdu. Boyama üçün bitki mənşəli boyayıcılar işlədilir.

Bədii tikmə məmulatları ornamental motivlərin zənginliyi və müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Azərbaycan bədii tikmələrində ən çox işlədilən bitki motivləri qızılgül, nərgiz, qərənfil, lələ, zanbaq, meyvə ağaclarının yarpaqları- nar, heyvə, alça çiçəkləri, eləcə də sünbül və müxtəlif formalı yarpaqlardır.

Bədii tikmələrin həndəsi naxışları düz və sınıq xətlərdən, ziqzaqlardan, üçbucaqlardan, dördbucaqlardan, altı və səkkizgü-şəli ulduzlardan, romblardan, ulduzcuqlardan və günəşin rəmzi təsvirlərindən ibarətdir.

Bədii tikmələrdə quşları: bülbül, tovuz quşu, göyərçin, tutu quşu, hophop (şanapipik), sərçə, qırqovul, bildirçin, kəklik və digərlərini təsvir etməyi sevirdilər.

Bədii tikmələrdə tez-tez rast gəlinən cüt quş təsvirləri dekorativ-tətbiqi incəsənət məmulatlarında ən qədim və sevilən motivdir. Quşları adətən ya bir-biri ilə sevişən, ya da bir-birindən küsmüş şəkildə təsvir edirlər. Hər iki motivi xalq sevgi və ayrılığın simvolu kimi izah edir. Heyvanlar aləminin təmsilçilərindən bədii tikmələrdə daha çox ceyranlar, tısbağalar, ilanlar-əjdahalar, atlar və s. təsvir edilirdilər.

Məişət predmetlərindən güləb suyu üçün sürəhilər, daraq üçün futlyar, kosmetika üçün flakonlar, kuzələr və s. rast gəlinir.

Azərbaycanda məişətdə populyar və geniş yayılmış bədii tikmə növləri: güləbətın, saya naxışlı bədii tikmə, təkəlduz, "quş gözü" texnikasında tikmə, metal muncuqlu tikiş, muncuqlu tikiş, basmanaxış, "düymələmə", qurama, spiral şəkilli tikiş və file üzərində işdir.

Bütün tikmə növlərindən ən qədimi - qızılı və gümüşü saplarla bədii tikmələrdir. Əsasən çox sıx parçadan istifadə edilirdi. Qırmızı, tünd qırmızı, bənövşəyi və yaşıl rəngli birçalarlı məxmər ən yaxşı material sayılırdı. Müxtəlif çalarlı incə mahud, parça, tırma, atlas, tumac dəri üzərində də bədii tikmələr salınırdı.

Tikmə növləri

Güləbətın tikmə- Qarabağ diyarında yayılmış bədii tikmə növü. Xüsusi hazırlanmış qızılı, eləcə də gümüşü saplarla parçanın üzərində örtmə üsulu ilə işlənir. Qədim ənənəyə malik olan güləbətın tikmə sənəti Azərbaycan qadınlarının sevimli

məşğuliyyəti idi. XX yüzilin əvvəllərinə kimi güləbətınli geyimlər, xüsusilə varlı ailələr arasında dəb halını almışdı. Güləbətın tikmələrin çox cehiz əşyalarında – üst geyimi, papaq və araçqın, taxt örtükləri, yastıq və mütəkkələrin, ətriyyat, daraq qabı, güzgü asmalar və s.-nin bəzədilməsində işlədilirdi. Güləbətın tikmələrdə nəbati, həndəsi və zoomorf motivlərə, müxtəlif rəmzi işarələrə, ərəb dilli yazılara və s. təsvirlərə rast gəlinirdi. Naxışlar, əsasən, tünd rəngli, bahalı parçalar (məxmər, tırma, mahud və s.) üzərində işlənirdi. Azərbaycanın tarixən sənətkarlıq mərkəzləri olan Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı və digər ş.-lərində də güləbətın tikmə ilə geniş məşğul olmuşlar. Azərbaycanın Tarixi Muzeyin də, eləcə də rayon tarixdiyarşünaslıq muzeylərin də Güləbətın tikmə sənətinin zəgin kolleksiyası toplanmışdır.

Şuşa şəhərində İmamqulu Məmmədqasım oğlu, Məmmədqasım Zeynalabdin oğlu güləbətın üslublu bədii tikmə sənətində ad çıxarmışdılar.

Təkəlduz tikmə-Rəngli ipək saplarla işlənmiş bədii tikmələr arasında təkəlduz tikmələri daha geniş yayılmışdı. Onu qeyd edək ki, XIX yüzildə təkəlduzçuluğun mərkəzi Şuşa və Şəki şəhəri idi.

Təkəlduzçuluq üçün əsas material qismində yerli və ya xaricdə istehsal olunan qırmızı, qara və tünd göy rəngli məxmər və mahud işlədilirdi. Təkəlduz bədii tikmələri təkəcə qadınların məşğuliyyəti deyildi. Bir çox kişilər tətbiqi incəsənətin bu sahəsində öz qeyri-adi məhəratlərini göstərirdilər. Dəzgahda dartılmış parçada usta əvvəlcə rəsmi kontur xətlərini çəkir, sonra isə onun bütün daxili sahəsinə doldururdu. Təkəlduz bədii tikmələri üçün işlədilən iynə "qarmac" adlanırdı.

Təkəlduz bədii tikmələri ilə qadın geyimləri, böyük yastıqların üzlükləri, mütəkkələr, hamamda işlədilən ayaqaqaltı xalçalar, örtüklərə bəzək vurulurdu.

Bədii tikmələrdə geniş tətbiq edilən digər texnika **saya tikmə** idi. Bu növ bədii tikmə üçün adətən parlaq olmayan, pastel

çalarlarında, çox zaman qızıl saplarla uzlaşmada rəngli ipək və yun saplardan istifadə olunurdu. Saya bədii tikmənin iki növü vardı: ikiterəfli və birtərəfli. Saya bədii tikmə üsulu ilə geyimlərə, divar bəzəkərinə, üz örtüyünə, pərdələrə və s. naxışlar vurulurdu.

Quşgözü tikmə-Bədii tikmələrin geniş yayılmış növlərindən biri "quş gözü" - ağ və ya rəngli ipəklə vurulan bəzək idi.

Qondarma tikmə - Qarabağda işlənən bədii tikmə növlərindən biri. Xırda və rəngarəng parçalar istənilən təsvirdə, yaxud şəkildə kəsilib başqa bir parça üzərinə qoyulur, ətrafı saya tikişlə gedilir. Qondarmalar bəzən qabarıq şəkildə olur.

Qondarma tikmə əsasən, güləbətin, pilək, təkəlduzla qarışıq hazırlanırdı. Keçmişdə qondarma tikmə bəlişüzü, qadın paltarları və s. yayılmışdı; divar bəzəyi, dekorativ mahiyyətli tikmələr də hazırlayırdılar. Qarabağ qondarma tikmələri əlvanlığı və fərdi xarakteri, realistik tikmə üslubu ilə diqqəti cəlb edir. XIX-XX yüzillərə aid ən yaxşı nümunələri Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş etdirilir.

Düymələmə tikmə-"Düymələmə" bədii tikmələri araqçının, şəküləhın (gecə baş geyimi), canamazın, eləcə də yun geyimlərin bəzəkələrində rast gəlinir. Onu adi və su tikişi, astar və üz arasında nazik yun və ya pambıq təbəqəsi qoymaqla icra edirdilər.

Mirvari və muncuqlarla bədii tikmələr böyük maraq kəsb edirdi, onlarla qədimlərdən bəri kostyum elementlərini, məişət əşyalarını bəzəyirdilər.

Bu gün də Azərbaycanın bir çox şəhərlərində kökü qədim çağlara gedən bədii tikmə məktəbi qorunub-saxlanılır. Azərbaycan ustalarının əl işləri beynəlxalq sərgilərin və muzeylərin ekspozisiyalarını bəzəyir.

Örtmə tikmə, doldurma tikmə - bədii tikmə növü; əsa sən ipək və yun sap la işlənirdi. Qarabağ bölgəsində geniş yayılmışdır. Örtmətikmədə tətbiq olunan zərif və rəngli saplar güləbətin tikmə ilə vəhdət təşkil edir. Naxışın üzəri düz və ya çarpaz xətlərlə doldurulur, bununla da yeni naxışlar alınır. Örtmətikmədən

divar bəzəkəri, pərdə, rübənd, bəlişüzü, müxtəlif örtüklər və s. bəzədilməsinə də istifadə olunmuşdur.

"Məliheduz" adlanan qabarıq tikmə növü "örtmə" tikiş üsulu ilə icra olunurdu. Burada saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndlənir. Güləbətin tikmənin bu üsulu haşiyə bəzəyində daha geniş tətbiq edilir. Naxışların parça üzərində bir qədər qabarıq çıxması üçün qalın sap və qaytandan da istifadə edirlər.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş etdirilən zoğalı rəngli şal parçadan nəfis şəkildə hazırlanmış örtük əlvanlığı və tikmə üslubu, rəng koloriti və rənglərin tətbiqi cəhətdən diqqəti cəlb edir (örtüyü 19 yüzilin sonunda Naxçıvan sakini Həcər xanım İmamqulu qızı işləmişdir). Örtüyün hər bir küncündə buta yerləşdirilmiş, kənarları tirməni xatırladan qırmızı, qara, sarı saplarla çox incə işlənmiş, mürəkkəb bitki motivli naxışlarla haşiyələnmişdir. Örtüyün haşiyəsi ara sahəyə doğru xırda butalarla cəlaqlanmışdır.

Pilək tikmə - Qarabağ diyarında yayılmış bədii tikmə növlərindən biri. Piləklər, adətən, nazik, yastı, elastik, rəngli metal və rəqələrdən kəsilib, ipək parçaların, taxça, buxarı, ayna örtüklərinin, xüsusən yelpiklərin üzərinə bənd edilib, müxtəlif formalı handəsi, zoomorf və nəbati ornamentlər əmələ gətirirlər.

Belə tikmələrdə bədii bəzək tərtibatı əsas şərtləndir. Bəzən Pilək üsulu ilə mürəkkəb quruluşlu, bədii dəyərli əşyaların hazırlanmasında əla və bəzək kimi güləbətin, muncuq, təkəlduz və s. tikmə növlərindən də istifadə edilirdi.

Qızıl və gümüşü rəngli piləklərdən Azərbaycanın xalça kompozisiyaları üçün səciyyəvi olan mehrablı, tağlı, ləçək turunc, səmtli və s. bədii quruluşlar da alırdılar. Qədim ənənəvi metal piləklər Azərbaycanın sənətkarlıq cəhətdən inkişaf edən şəhərlərində (Şamaxı, Şəki, Bakı, Gəncə və s.) sənətkarlar və zərgərlər tərəfindən hazırlanırdı.

Bədii tikmələrdə geniş tətbiq edilən digər texnika saya tikmə idi. Bu növ bədii tikmə üçün adətən parlaq olmayan, pastel

çalarlarında, çox zaman qızıl saplarla uzlaşmada rəngli ipək və yun saplardan istifadə olunurdu. Səya bədii tikmənin iki növü vardı: ikiterəfli və birtərəfli. Səya bədii tikmə üsulu ilə geyimlərə, divar bəzəklərinə, üz örtüyünə, pərdələrə və s. naxışlar vurulurdu.

Muncuqlu tikmə- Qarabağ diyarında yayılmış bədii tikmə növlərindən biri. Xırda və rəngarəng muncuqlar say üzrə adı sapa düzüb parça üzərinə bənd edilir, müxtəlif kompozisiya və təsvirlər yaradılır. Rəngli muncuqlarla işlənən naxışların əksəriyyəti həndəsi və nəbati (gül, çiçək, yarpaq, budaq və s.) motivli olur. Belə tikmələrdə muncuqların rəng uyuşması, bədii bəzək tərtibatı əsas şərtidir. Muncuqlu tikmə ilə qadın paltarlarının yaxası, qollarının ağzı, başmaq üzü, eləcə də yelpik, pul kisəsi, daraq qabı və s. bəzədilirdi. Bəzən muncuq əvəzinə mirvaridən də istifadə edilirdi.

Parıltılı bəzək-düzəklərlə, muncuqlarla bədii tikmə - onları parçaya rəngli ipək saplarla çəkilmiş rəsmin konturları boyunca tikməkdir.

Müxtəlif rəngli xırda muncuqlarla bəzədilən muncuqlu tikmə növündən Şuşa, Gəncə, Şamaxı və qismən Bakı şəhərlərində geyim, xırda məişət əşyalarının zinetində istifadə edilirdi. Muncuqlu tikmə məxmər, qanovuz, şal və qismən kətan parçalar üzərində işlənirdi. İstənilən bir naxış motivini parça üzərinə keçirmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti qeyd edilir, sonra düzölmüş hazır sayılı muncuqları götürüb, lazımı yerə bənd edirlər. Muncuqlar iki üsulla, ya təkbətək, ya da düzüm halında sıra ilə parça üzərinə bənd edilirdi.

Oturma tikmə- Türk xalqlarının qədim mənşəli bəzək üsullarından biri kim qeyd olunan oturtma tikmə üsulu özünün ilk tətbiqini keçə üzərində tapmışdır. Məlumdur ki, köçəri həyat tərzini keçirən tayfa və ya xalqların məişətində istifadə olunan ən qədim və zəruri material keçə olmuşdur. Həmin xalqlar bu materialdan sığınacaqlar (yurd, alacıq, dəyə), məişətdə işlənən bəzi əşyalar (döşənəcək, yatacaq), hətta bir qisim geyimlər də (kəpənəkli

yapıncı, papaq, ayaqqabı, kürəkçə və s.) hazırlayırdılar. Əlbəttə, keçəcilik peşəsi heyvandarlıqla, xüsusilə qoyunçuluqla və dəvəçiliklə məşğul olan xalqlar arasında daha tez təşəkkül tapmışdır. Keçə əsasən ağ, qara, boz, qəhvəyi, qonur-qəhvəyi və s. təbii rəngli dəvə və qoyun yunundan hazırlanırdı. Əvəllər berrəngli, səya hazırlanan keçə sonralar ağ-qara, yaxud qara-qonur və s. kontrast rənglərin nisbəti ilə alınmış əlçim yunların bir-birinə yaxın qoyulub taxta toxmaqla döyəcəməklə müxtəlif rəng və təsvirli olurdu. Bu üsulun ən qədim nümunəsinə Altay kurqanlarından tapılmış və eramızdan əvvəl III-I əsrlərə aid edilən maral təsvirli keçə misal ola bilər.

Hazırda Orta Asiya xalqlarından qazaxlar “oyma” və qırğızlar isə “qoşma” adlandırdıqları oturtma üsulu ilə müxtəlif məzmunlu dekorativ xalçalar (məsələn, alagöz, şırdaq və s.) hazırlayırlar. Ədəbiyyatda qədim Azərbaycanda da keçəciliyin inkişaf etdiyi göstərilir. Alimlər bunu arxeoloji qazıntılar zamanı katakombə və küp qəbirlərindən eramızdan əvvəlki əsrlərə aid bir çox qoyunqırxan metal qayçının tapılması ilə izah edirlər. Dekorativ səciyyəli və monumental təsire malik oturtma tikmələr əvvəllər keçə məmulatda təkcə yundan deyil, müxtəlif rəngli dəri və toxunma parçalardan kəsilmiş hissələrlə də tərtib olunurdu.

Kəsmə-oturtma üsulu ilə daha böyük sahəyə malik məmulatlara naxış və ya təsvir salmaq asan olmaqla bərabər tez başa gəlir. Elə bəlkə buna görədir ki, orta əsrlərdə Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da feodalların qəsrlər və saraylarında istifadə olunan bir çox iri ölçülü, ornamental və süjetli təsvirli, məsələn, ara sahədə ağac üzərində oturan uzunquyruqlu əcaib quş və ya haşiyələri bəndi-rumi, üçbucaq və s. Həndəsi fiqurlu çadırlar, pərdələr, çətir və günlüklər və s. əşyalar məhz kəsmə-oturtma üsulu ilə dekorativ görkəm almışdır. Belə nümunələri XIV-XVII əsrlər Azərbaycan miniatür sənətində, xüsusilə Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş süjetli lövhələrdə görmək mümkündür.

Beləliklə, kökü qədim keçmişə gedib çıxan oturtma üsulu ilə nəsildən-nəslə keçərək öz inkişafını əsrimizin əvvəllərinə qədər davam etdirmişdir. Lakin bu inkişaf bir qaydada getməmiş, sosial-iqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq dəyişilmişdir. Artıq feodallara məxsus müxtəlif kef məclisi, ov səhnəsi, yaxud qaribə quş, heyvan təsvirli iri biçimli məmulatların hazırlanması qeyri-mümkün idi. Bu dövrdə yeni inkişafda olan burjuaziyanın zövqünü oxşamaya biləcək nisbətən kiçik formalı məişət əşyalarının istehsalı geniş yer tutmağa başlayır.

XIX əsrdə buxarı və taxça pərdələri, süfrə və s. bu kimi örtüklərdən başqa quran kifi (qabı), tapança qabı, yəhərüstü, qoşqu ləvazimatı və s. bu qəbildən olan qeyri-müəyyən formalı kiçik əşyaların da dekorativ həllində kəsmə-oturtma üsulu əsas yer tuturdu. Belə əşyaların bəzəklerinde müxtəlif həndəsi fiqurlardan, eləcə də bitki və zoomorf motivlərindən də istifadə geniş yer tuturdu. Təsvirlərin daha aydın alınmasında burda tətbiq olunan digər ilmə növlərinin də (məsələn, təkəlduz, su, cınağı və s.) rolu böyükdür. Bəzən bu ilmələrlə güləbətin və pələk də əlavə olunurdu. Oturtma kəsmə üsulu ilə işlənən bir neçə nümunəni qeyd edək. Bu nümunələrdən biri Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan taxçaüstü pərdədir. Məmulat tünd sürməyi rəngli şal parçadan olub, balaqlı biçimdədir. Pərdə iki sadə naxış kompozisiyasından ibarət. Balağın hər birində səkkiz ədəd həndəsi formalı medalyon biçimə münasib yerləşdirilmişdir. Əyri xətlə kontura malik çoxbucaqlı medalyonlar pərdənin yuxarı hissəsində simmetrik olaraq dörd ədəd olub, aşağıya endikcə azalır. İri görümlü bu medalyonlar bir-birinə çox yaxın oturduğundan ara sahə yeknəsəq monoliq təsir bağışlayır. Lakin sənətkar burdakı ağırlığı, sıxıcılığı, medalyonların konturu xətlərini ensiz və zərif toxunuşlu gümüşü rəngli qaytanla gedilməsi və ya onların daxilinin daxilinin dalğalı, paxlavavarı və s. Həndəsi mokronaxışlarla zənginləşdirilməsi ilə azalda bilmişdir.

Həmin medalyonlar memarlıqda tətbiq olunan memarlıqda tətbiq olunan gülxonça (pozetka) bəzəyi kimi aydın nəzərə çarpır. Məmulatın "P" şəkilli haşiyə bəzəyi isə daxildə hər iki tərəfdən ensiz bafta zolaqlarla araya alınmış üçbucaqlardan yaranan silsilə naxışlıdır. Beləliklə də, hər iki bəzək hissə arasında yaranan harmonik əlaqə əşyanın utilitar-dekorativ həllini tamamlayır.

Eyni üsulla hazırlanmış naxış oxşarlığını Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılan digər nümunədə də görmək olar. İki müxtəlif rəngli parçadan (qəhvəyi rəngli məxmər və qırmızı mahud) biçilmiş taxçaüstü pərdə (sərpərdə) düzbucaqlı formadadır. Yerli əhali arasında "zərəndaz" adlanan həmin məmulat ara sahədə medalyonlararası səkkizguşəli ulduzların və haşiyə hissəsində isə sınıq həndəsi xətlərdən yaranmış pomblu naxış sisteminin tətbiqi ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz pərdənin bədii tərtibatından fərqlənir.

XIX əsrdə Azərbaycanda, əsasən Bakıda, Naxçıvanda, Şuşada, eyni zamanda Tiflisdə yaşayan azərbaycanlılar oturtma tikmə üsulu ilə müəyyən məişət xarakterli əşyalar hazırlayırdılar.

Nağda, məlilə - bədii tikmə növü. XX əsrin əvvəllərində Qarabağda geniş yayılmışdı. İstər motivləri, istərsə də, kompozisiya quruluşu cəhətdən sadə olub, qadın geyimləri, balıq üzü, habelə müxtəlif xırda məişət əşyası üzərində bəzədilirdi. Nərci şal parça üzərində (85x50 sm) ornamental kompozisiyaya malik balıq üzü dörd tərəfdən stilizə olunmuş güllərlə haşiyələnir. Ara sahədə - mərkəz də mürəkkəb bitki motivlərindən ibarət daire, bucaqlar da isə uzunsov formada gül təsvirli balıqüzünü gözəlləşdirir. Tikmə məmulatının üzərini boşluqdan qurtarmaq və motivi zənginləşdirmək məqsədilə balıqüzünün künclərindəki iri yarpaq şəkillilə çəklərin içərisi güllərlə doludur. Dekorativ məmulat üçün stilizə olunmuşna bəzi ornamentlərin bacarıqla tətbiqi səciyyəvidir.

Nağda tikmə üsuluna bəzən pələk, muncuq da tətbiq olunurdu. Sənətkarlıqla işlənmiş bu tikmə növünün ən yaxşı

nümunələri Azərbaycan Tarixi Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır.

2.17. TİKİŞÇİLƏR

Məşədi Hüseyn Qarabaği

Hüseyn Hacı oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Dərzi işləmiş, sonra bədii tikişlə məşğul olmuşdu. Əl əməyi, göz nuru işləmələri Qarabağda əl-əl gəzirdi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Hüseynin Hacı, Zeynal adlı oğlu vardı.

Dərzi İmamqulu Qarabaği

İmamqulu Rzaqulu oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sənəti atasından öyrənmişdi. Dərzi işləmiş, sonra bədii tikişlə məşğul olmuşdu. Qardaşı Usta Məmmədqulu (1824-?) ilə dərzi dükkanı işlədirdi.

İmamqulunun Cəfərqulu, Muxtar adlı oğlanları vardı.

Xurşidbanu Natəvan

Xurşidbanu bəyim Mehdiqulu xan qızı Cavanşir 1832-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl ailə tərbiyəsi, təhsili görmüşdü. Şeyriyyəyə, rəssamlığa böyük həvəsi vardı. Natəvan təxəllüsü ilə şeir yazırdı. «Məclisi-üns» adlı ədəbi birliyə başçılıq edirdi. Qələmə aldığı qoşqular xalq və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən sevilirdi. Qazəllərindən bir yarpaq.

Hicrin edibdi könlümü barbad, ağlaram,
Çoxlar tutar bu halıma irad, ağlaram.

Könlüm evi xərəbtər oldu fəraqdən,
Vəslin bu mülkü etmədi abad, ağlaram.

Nə hicri-yarə taqəti-halım vəfa edər,
Nə vəslə çatmır əl, edibən dad, ağlaram.

Kuyində məhrəm etdi rəqibi səfa ilə,
Qəhr ilə etmədi məni həm yad, ağlaram.

Adət edibdi hicrinə könlüm fərəh tapar,
Şadam əgərçi, bəs niyə naşad ağlaram?

Hicrində xoşdur ağlamaq ahu fəğan ilə,
Səs verməyə bu naləyə fəryad, ağlaram.

Çün Natəvanü zərdü zəifəm fəraqdən,
Bu gündə yar etməyə imdad, ağlaram.

Xurşidbanu Natəvan – parlaq istedadla və qabağcıl ideallara malik olan şəxsiyyət olmuşdur. Onun Azərbaycan mədəniyyətində və ictimai həyatında qoyduğu izlər böyük və əhəmiyyətlidir. Bu fenomenin meydana gəlməsinin bir neçə əsas səbəbi vardır. Bunlardan birisi şairənin soy-köküdür. Yəni, Natəvanda iki böyük nəslin – Cavanşirliyin və Ziyadoğlu Qacarların qanı vardır. Ad çəkdiyimiz bu iki böyük və şərəfli nəslin hər birisi dünyaya bir sıra şair gətirmişdir (məsələn, Cavanşir nəslindən Əbülfət xan Tutinin, Qasım bəy Zakirin, Ziyad-oğlu Qacar nəslindən isə Ziyadi Qarabaği, Müsahib Gəncəvi və bir sıra başqa şairlərin adlarını çəkmək olar). Natəvan yaradıcılığının böyük tədqiqatçısı əsl mənada "Natəvanşünas" olan mərhum Bəylər Məmmədov

"Natevanın şair qohumları" kitabında (B., 1989) bu məsələni geniş açıqlayır. Eyni zamanda, Ziyadoğlu Qacar nəslindən çıxan şairlərdən söz başqa kitablarda da açılır (məsələn, Məhəmmədəli Tərbiyyətin "Danışmədani – Azərbaycan", B., 1987; Çingiz Qacarı "Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri", B., 1997 və s.). Onu da qeyd edək ki, hazırda Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunun fondunda Müsahib Gəncəvinin şeir divanı saxlanılır və bu əsərin üzərində institutun əməkdaşları elmi tədqiqatlar aparırlar.

Natevanın fitri istedadının üzə çıxması və çiçəklənməsinin başqa bir səbəbi, şübhəsiz, Şuşanın təkrəredilməz yaradıcı abı-havası və mühiti də olmuşdur.

Natevanın yaradıcılıq fəaliyyəti təkcə şeirlə bitmir. O rəssamlıqla da məşğul olurdu, həmçinin, onun nəfis əl işləri, müxtəlif janrdə tikmələr hazırlamaq bacarığı da olmuşdur. XIX əsrdə görkəmli şairə X. Natevan bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. X. Natevanın müasiri Həsən bəy Yüzbaşov onun əl işlərini belə səciyyələndirir: "Bunu nəinki adi bir insan, hətta gərçin məşhur rəssamlarından olan Mani və Behzad da yarada bilməzdi".

Yaradıcılıqla bərabər Xan qızının ictimai və idarəetmə fəaliyyətini qeyd etmək olar (təsədüfi deyil ki, qohumlar arasında Xurşidbanuya "Dürrü yekta", yəni, tək inci-xanlıqın yeganə varisi deyərmişlər).

Natevanın xeyirxahlığı və xeyriyyəçiliyi də gözə çarpır. Buna aşağıdakı misal əyani sübut ola bilər. Bəylər Məmmədov "Xurşidbanu Natevan" əsərində göstərir ki, Şuşanın bir qrup şairləri bədii məclisi təşkil edilməsinin zəruriyyətini dərk edirdilər. Lakin, məclis düzəltmək üçün şərait və imkan yox idi. Ziyalılar yalnız Xan qızının köməyinə ümid edirdilər. Xan qızı bu şairlərin təklifini məmnuniyyətlə qəbul etmiş və nəticədə qısa bir müddətdə Şuşada "Məclisi-üns" (yəni, dostluq, ülfət məclisi) yarandı. Bu məclisə rəhbərliyi və onun bütün xərclərini Xan qızı

öz üzərinə götürmüşdür. Təsədüfi deyil ki, Bəylər Məmmədov öz əsərlərin birində Natevanı "Məclisi-üns"ün üreyi adlandırır.

Məhz, bu zaman Xurşidbanu (şairə öz nənəsinin adını daşıyırdı, o da Gəncəli Cavad xan Ziyad oğlu Qacarı doğma bacısı idi) "Natevan", yəni, "kimsəsiz", "köməksiz" təxəllüsünü özünə götürmüşdür.

"Məclisi-üns"də tanınmış Qarabağ şairləri ilə yanaşı məşhur xanəndə və sazandələr də iştirak etmişlər. Bunlardan Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Molla Vəli, Molla Abbasqulu, Məşədi Dadaş, Əbdülqəni və Sadıqcanın (Sadıq Əsəd oğlunun) adlarını çəke bilərik. Məşhur tarzən Qurban Pirimov yazırdı: "Xurşidbanu nəinki şeir, eləcə də musiqini çox sevirdi. Xanəndələrdən Hacı Hüsü və Məşədi İsi onun məclisində oxuyardılar. Bu xanəndə oxuyarkən Natevanın qəzəllərindən tez-tez istifadə edərdilər. Son vaxtlara qədər Cabbar onun qəzəllərini öz repertuarında saxlardı" (Natevan haqqında xatirələr. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fondu, inv. 874). Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan Mir Həsən Ağamirovun "Natevan haqqında xatirələrdə" (inv. 1788) qeyd olunur ki, Natevanın hər bir məclisində musiqiçilər iştirak edirdilər, Natevanın bəzi məclisləri isə sırf musiqi məclisi hesab olunurdu və burda Natevanın qəzəlləri də oxunurdu.

Bəylər Məmmədov "Xurşidbanu Natevan" kitabında yazır: "Hətta xatirələrdə Natevanın "Xanlıq Şükür" adı ilə tanınan xidmətçisinə musiqi təlimi verməklə onu məşhur xanəndə etməsindən də danışılır" (səh. 60). Sonra müəllif qeyd edir ki, bu haqda material Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fondunda saxlanılır (inv. 481, səh. 7). Bununla əlaqədar qeyd edək ki, hazırda bu Muzeyin qeydiyyat kitablarına əsasən, göstərilən inventar nömrə Füzuli adına Respublika Əlyazmalar institutuna verilib. Təəssüf ki, biz həmin materialları bu Institutun fondunda hələlik aşkar edə bilmədik. Buna baxmayaraq, ciddi tədqiqatçı olan Bəylər Məmmədovun əsərində verilən bu fakt, sözsüz,

diqqətə layiqdir. Lakin, yuxarıda göstərilən qeyri-müəyyən vəziyyəti nəzərə alaraq, gələcəkdə bu vacib mənbənin saxlanılan yeri mütləq müəyyən olmalıdır.

Natəvanın poeziyası Azərbaycan xanəndələrini də ruhlandırır. Böyük sənətkarımız Seyid Şuşinskiyin Natəvan haqqında xatirəsində qeyd olunur ki, o şairənin qəzəllərini "Segah" üstündə oxuyarmış (Nizami adına Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyinin fondu, inv. 874). Və ondan bəri, demək olar ki, bu günə kimi tanınmış Azərbaycan xanəndələri şairənin qəzəllərini oxuyub, ilham alırlar.

Natəvan poeziyası professional Azərbaycan bəstəkarların əsərlərində də öz əksini tapır. Bunun parlaq misalı tanınmış bəstəkar Xalq artisti, professor Vasif Adıgözəlovun Natəvanın sözlərinə yazılmış məşhur "Qərənfil" mahnı-romansı ola bilər. Bəstəkar "Xan qızı Natəvan" operasını artıq yazıb bitirmişdir.

Xurşidbanu bəyim ata-babasına layiq, ağa səxavətli bir insan idi. İyirmi min manat qızıl pul sərf edib yeddi kilometrə Şuşaya içməli su çəkdirmişdi. Araz çayından Ağcabədiyə arxla su gətirib, quru çölləri sirab etmişdi. Sonralar bu kanal «Xanqızı arxı» adlanmışdı. Bakıdan Şıx kəndinə, Bibi-Heybət məscidinə abad yol saldırmışdı.

Xurşidbanu bəyimin yaxşılıqları, savab işləri haqqında çox yazılıb. Oxuduqlarımızdan bir-ikisini qələmə alaıq, biz də savab giyəsi olaıq.

1886-cı ildə əhalinin siyahıya alınması nəticəsinə görə Şuşa şəhərində 30 min nəfər əhali vardı və adətən camaat şənlik günlərini Xan qızının bağında yekunlaşdırardı. Şənlik günlərində qoyun kəsmək, yemək hazırlamaq və sair kimi işlərin icrası adət

şəklini almışdı. Həmin bağa o qədər camaat gəlirdi ki, bağın içərisi adamlarla dolardı. İmarətin arxasında, bağa baxan tərəfdə Xurşidbanu bəyim bir hovuz təmir elətdirmişdi. Onun ağzının qapağı da var idi. Hovuzun içərisinə su buraxılar, suya yuzlarla «güleyşə nar» sızılar və «kəllə qəndə»lər doğranıb tökülürdü. Beləliklə qəndab hazırlanırdı. Bağda yığılan camaatın hamısı hovuzdakı qəndabdan içərdi. Əlavə o günü camaat dağılından sonra fəqirlərə ayaq saxlamalarını söylərdilər. Yuzlarla fəqirlərə pul paylanar və hamını yedirib yola salardı.

1887-ci ildə aclıq dövründə Qarabağda kəndlilərin təsərrüfatı tamamilə məhv edilmişdi. Buğda, arpa tarlalarında güləşdən başqa bir şey görünmürdü. Xurşidbanu bəyimin əmrilə Qarabağda yoxsul kəndlilərə siyahı üzrə, qaytarılmamaq şərti ilə taxıl paylanmışdı.

Xurşidbanu bəyim yaşadığı binanın cənubunda xüsusi bir «buzxana» anbarı tikdirmişdi. Buzdan xalq istifadə edərdi. Xəstələrə həkimlərin göstərişi ilə buz lazım olduqda həmin anbardan pulsuz olaraq aparırdılar.

2.18. METAL İŞLƏMƏ

Sənətkarlığın qollarından biri metal işləmədir. Metal işləmə sənətinin tərəqqisi maddi nemətlər istehsalının genişlənməsinə, sərvət bolluğunun artmasına imkan yaratmaqla, eyni zamanda sosial təbəqələşməyə və sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsinə yaxından kömək etmişdir. Mübadilənin artması nəticəsində əsrlər boyu icma daxilində qapalı peşə səciiyyəsi daşıyan bir sıra sənət sahələri öz xarakterini dəyişib bəsit əmtəə istehsalı səciiyyəsi kəsb etmişdir. Məhz bunun sayəsində də sənət və ticarət mərkəzinə çevrilmiş qədim və orta əsr şəhərlərinin meydana gəlməsi üçün iqtisadi zəmin yaranmışdır.

Metalişləmənin bir çox növləri Qarabağda, əsasən də Şuşa şəhərində özünə yer tapmışdı. Xanlıq dövründə metalişləmə sənətkarlığı böyük rol oynamışdır. Ustalar zərbətmə, oyma, lehimləmə, həkkətmə ilə qızıl və gümüşdən zinət əşyaları dəmirdən, poladdan silahlar, misdən qab-qacaq hazırlamışlar.

Qarabağ sənətkarlarının metaldan düzəlddikləri məişət əşyaları, silahlar, bəzək nümunələri bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. Şuşa sənətkarlarının hazırladıqları silahlar (xəncər, qılınc) və zirehli geyimlər (dəbilqə, dirsəklik və s.) xüsusilə məşhur olmuşdur. Şuşada metalişləmə sənətinin müəyyən sahələrində nəinki ayrı-ayrı sənətkarlar, həmçinin bütöv məhəllə ixtisaslaşmışdı. Burada Dəmirçilər adlı məhəllə vardı ki, əhalisi dəmirçiliklə məşğul idi.

2.18.1.ZƏRGƏRLİK

Zərgərlik sənəti incəsənətin ən yaşlı növlərindən biridir və onun tarixi çox qədimlərdən başlayır. Tədqiqatlarda bu sənətin yaşı barəsində yekdil fikirlər yoxdur. Zərgərlik əsasən qiymətli metal və daşlardan incə bəzək əşyalarının hazırlanması sənətidir. İndiyədək bu sənətlə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, hələ onun aşkar olunmayan sirləri çoxdur.

Zərgərlik qiymətli (qızıl, gümüş) və bəzi digər əlvan metallardan hazırlanmış, həmçinin bir çox hallarda qiymətli daşlar, mirvari, şüşə, kəhrəba, sümük, sadəflə və s. bəzədilmiş incə məmulatların hazırlanması sənətidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, zərgərliyin tarixi çox qədim dövrlərə-müasir eramızdan əvvəl insan şüurunun formalaşdığı zamana gedib çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, qiymətli metal və daşlardan hazırlanan zərgərlik məmulatları qədim insanlar üçün müasir dövrdəki əhəmiyyəti kəsb etməyib, yeni onlardan sadəcə, bəzək əşyası kimi istifadə olunmayıb. Qiymətli metal və daşların hansısa sehrli bir qüvvəyə malik olduğunu düşünen müasir insanın əcdad-

ları onları taxarkən müxtəlif təhlükələrdən qoruna biləcəklərini güman ediblər.

İndiyədək aparılan tədqiqatlar nəticəsində ən qədim zərgərlik əşyaları Afrikada aşkar edilib. Bu, qitənin cənubundakı «Blombos» mağarasında tapılan, balıqqulağından düzəldilmiş muncuqlardır. Alimlərin hesablamalarına görə, onların 75 min ildən çox yaşı var. Balıqqulaqların hamısının qabığında eyni dəşiklər açılıb, beləliklə də onları çox rahatlıqla sapın üstündə qolbaq və boyunbağı kimi taxmaq olardı. Balıqqulaqlarına keçirilmiş dəri və yaxud ip onlarda çox aydın iz qoyub.

«Britannika» ensiklopediyasına görə isə zərgərlik dövrü eramızdan əvvəl III minillikdən başlayır. İlk qiymətli tapıntıları da məhz bu dövrə aid edirlər. Qədim dövrlərdə zərgərlik sənətinin əsas inkişaf etdiyi ölkə Misir olub. Qədim Misdə həm diri, həm də ölü insanları gözənilməz təhlükələrdən müdafiə etməyə qadir olan bəzək əşyalarını yaradırdılar.

Zərgərlik məmulatlarından ibarət ən möhtəşəm arxeoloji kəşf də məhz Misir fironu Tutanzamonun türbəsinə tapılmış xəzinə olub. Bu gün Tutanzamonun xəzinəsi dünyanın ən möhtəşəm bəzək əşyaları kolleksiyası hesab edilir.

Qiymətli metal və daş-qaşlardan düzəldilən zinət əşyaları dörd yerə ayrılır: boyun, qol və barmaq, baş, libaslara bənd olunan bəzək əşyaları.

Sırğa, üzük, sancaq, boyunbağı ən qədim zərgərlik əşyaları hesab olunur. Keçmişdə üzük ictimai və mülki təbəqələşməni ehtiva edən fərqlənmə nişanı olub. Yeni hər adam üzük taxa bilməzmiş. Çox-çox sonralar üzüyə münasibət dəyişib.

Sırğaların da tarixi çox qədimdir. Qədimdə onları tək-cə qadınlar deyil, həm də kişilər taxırdılar. Sırğalar da yalnız bəzək əşyası kimi deyil, həmçinin bədənəzərdən qorunmaq üçün istifadə edilirdi. Ümumiyyətlə, hər dövrün özünəməxsus bəzək əşyaları olub. Zaman-zaman geyimdə dərin dəyişməsi özünü bəzək əşyalarında da göstərib.

Qarabağda zərgərlik

Qarabağda da zərgərlik sənəti sadədən mürəkkəbə doğru böyük bir yol keçib. Xalqımıza məxsus qiymətli metallardan hazırlanan çoxsaylı ziynet əşyaları qədim tarixə malikdir. Qarabağın zərgər ustalarının düzəlttikləri məmulatlar öz təyinatına görə bir neçə qrupa bölünür: bel, baş, sına, boyun, barmaq, qol, paltar üçün bəzək əşyaları. Bura müxtəlif quruluşlu toqqalar, üzüklər, biləzək və qolbaqlar, boyunbağlar, medalyonlar, sancaqlar daxildir.

Vaxtı ilə Qarabağın Kocalı kəndində aparılan qazıntı işləri zamanı tapılmış 3.000 illik tarixi olan bu zərgərlik sənəti nümunələri öz orijinal forması və texniki icrası ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Rusiya Dövlət Ermitajında tunc dövrünə aid edilən bəzi qızıl zərgərlik sənəti nümunələri də elə burdan tapılmışdır. Bu sənət əsərləri nümunəvi xarakter daşıyır, çünki bütün Zaqafqaziyada tunc dövrünə aid edilən qızıl zərgərlik sənəti nümunəsi hələlik təkcə burdan tapılmışdır.

Zinət əşyalarından danışarkən, iki səciyyəvi məqamı nəzərə almaq lazımdır: əvvəla, zinət əşyaları nəsildən nəslə (irsən) keçib, ikincisi, onların hər bir ailədə mövcudluğu, materialdan (qızıl, gümüş və s.) asılı olmayaraq, əhəmiyyətli idi. Qızıl və bahalı zinət əşyaları şəhər ailələri üçün səciyyəvi idi, burda hər bir qadın üçün sırğalar, üzüklər, boyunbağlar, boyun üçün muncuqlu bəzək əşyaları zəruri hesab olunurdu.

Qarabağda zərgərlik sənətinin geniş yayılması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bərabər, buranın beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşməsi və Yaxın Şərqdə iqtisadi-mədəni əlaqələrin sıx olması ilə də bağlı olub. Azərbaycan zərgərlik mərkəzlərinin məhsulları şərq motivli milli koloritina, forma kamilliyinə və naxış səlisliyinə görə, nəinki Avropa və Rusiyanın, habelə Qafqazın digər məhəlli zərgərlik mərkəzlərinin hazırladığı zintərdən yüksəkədə durub.

Zərgərlikdə üsullar

Zərgərlikdə müxtəlif texniki üsullardan (basma, qaravada, döymə, minasazlıq, oyma, pardaxlama, hatəmkarlıq, həkkətmə, hörmə, şəbəkə və s.) istifadə edilir. Ən qədim zərgərlik üsullarından biri döymə üsuludur. Sırğa və biləzəklərin hazırlanmasında şəbəkə üsulu geniş tətbiq olunub. Hatəmkarlıq üsulu ilə xəncər, qılınc qını və dəstəyi, eləcə də müxtəlif avadanlıq bəzədilib. Minasazlıq üsulu ilə əşyanın üzərində oyulmuş rəsm, yaxud naxışın içi rəngli mina maddəsi ilə doldurulub.

Zərgərlik Şuşa şəhərində geniş inkişaf etmişdi. Burada düzəldilən ziynet əşyaları nəinki Qarabağda, hətta Yaxın Şərqdə məşhurlaşmışdı.

Mehdiqulu xan Cavanşirin (1806-1822) xüsusi zərgəri Ağa Rəcəbəli Əraqlı (1773-?) idi.

Şuşa zərgərlərindən Ağa Həsən (1775-?), Kərbəlayı Allahverdi Əli oğlu Qurdlar (1799-1852), Ağa Bağır Ağa Həsən oğlu (1805-?), Kərbəlayı Babakəşi Cəfər oğlu (1834-?) və başqalarının adları bizə məlumdur.

2.18.2. ZƏRGƏRLƏR

Ağa Paşa Qarabağı

Ağa Paşa Qarabağı 1763-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. O, XIX yüzilin əvvəllərində Şuşa camaatının qibətə elədiyi şəxslərdən biri idi. O, xan, bəy, ruhani, tacir zümərəsinə aid deyildi. Seyidliyi də yox idi. Pəhlivanlığı heç bacarmırdı. Amma hamı tərəfindən yaxşı mənada barmaqla göstərilirdi. Peşəsi zərgərlik idi. Şuşada çoxlu zərgər yaşayırdı, hamısının da əli qızilla oynayırdı. Niyə bəs Ağa Paşa məşhurdur? Ağa Paşa o biri zərgərlərdən fərqli saatsazlığı bacarırdı. Mehdiqulu xan Sancalı-Cavanşirin yan cibindəki bahalı daş-qaşlarla işlənmiş gümüş saati Ağa Paşa

düzəlmişdi. Xanın da bu saatdan bəzər xoşu gəlirdi. Bu tanınmış zərgər haçan istəsəydi əlini-qolunu sallaya-sallaya Mehdiqulu xanın sarayına gedib-gələ bilirdi. Onun haqqında Şuşada “Ağa Paşa, bəylərdən keç başa” məsəli yaranmışdı. Xan ona məaf-hər cür vergidən azad ünvanı verib bəylərə tay elədi. Ağa Paşa da Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət edib adının önünə Ağa ünvanından başqa Kəbleyi ünvanını əlavə etdi.

Kərbəlayı Ağa Paşa Şuşanın tanınmış ailələrinin birinin qızı-Fatmanisə xanımla ailə qurmuşdu. Yusif, Ağa, Abış, Zeynal, Məmmədkerim adlı oğlanları, Əzət adlı qızı vardı.

Məşədi Aliməmməd Qarabaği

Aliməmməd Şamxal oğlu 1782-ci ildə Şuşa şəhərində, Merdinli məhəlləsində anadan olmuşdu. Zərgərliklə məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Aliməmməd Xubu ilə ailə qurmuşdu. Məmməd, Rəhim adlı oğulları, Şərəf adlı qızı vardı.

Kərbəlayı Allahverdi Qarabaği

Allahverdi Əli oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərinin Qurdlar (Qurd-Mehdibəyli) məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Zərgərliklə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Zərgər Allahverdi 1852-ci ildə vəfat edib.

Allahverdi Mehri ilə ailə qurmuşdu. Əli, Şükür, Əsəd adlı oğlanları, Gile, Balaxanım, Anaxanım, Gülsüm adlı qızları vardı.

Ağa Bağır Qarabaği

Ağa Bağır Ağa Həsən oğlu 1805-ci ildə Şuşa şəhərinin Gəlmələr məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Zərgərliklə məşğul idi.

Ağa Bağır Dostuxanımla ailə qurmuşdu. Rzaqulu, Məmmədqulu, Məmmədəli, Hüseynqulu adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Zeynal Qarabaği

Zeynal Allahverdi oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Zərgərliklə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Zeynalın Nəsir, Süleyman, Firudin adlı oğlanları vardı.

Hacı bəy Hacıbəyov

Hacı bəy Molla Məhəmməd bəy oğlu 1839-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Babasının adını daşıyırdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Qardaşlarından fərqli olaraq məmurluğa yox, sənətə meyl edirdi. Zərgər şagirdi olmuş, az bir zamanda bu zərif sənəti tamam-kamal öyrənmişdir. Rast bazarda qızıl dükanı açıb işlədirdi.

Hacı bəyin İsmayıl bəy adlı oğlu vardı.

2.18.3. MISGƏRLİK

Misgərlik Şuşa şəhərində daha geniş inkişaf etmişdi. Qabqacaqların, bir çox ev vəsaillərinin misdən olması misgərliyə rəvac verirdi. Şuşa misgərlərindən Məşədi Hacı Köçərli (1769-?), Kərbəlayı Əli Köçərli (1772-?), Məşədi Haqverdi Otuziki (1781-?) və başqaları daha artıq tanınırdılar.

Şuşalı tacirlər Zəngəzurun mis mədənlərindən xam mis alaraq dəvə karvanı ilə Qarabağın misgerliklə məşğul olan emalatxanalarına yola salırdılar. Xaricdən də əsasən İrandan Qarabağa mis gətirilirdi. Hər bir tacirin daimi müştəri ustaları var idi. Ustalar tacirdən aldığı xam misin əvəzinə hazırladığı sənətkarlıq məhsullarını verirdilər. Tacirlər də bu sənətkarlıq məhsulları Azərbaycanın ən izdihamlı bazarlarında satmaqla kifayət qədər gəlir götürürdülər. Qarabağ sənətkarlığının hazırladıqları məhsulları almaq üçün tacirlər arasında güclü rəqabət gedirdi.

Sənətkarlar aldıkları misı əridir, onu saflaşdırır, xüsusi qəliblərə tökürdülər. Misin yumşaq olması üçün ona müxtəlif qarışıqlar əlavə edirdilər. Misgerlik emalatxanaları sənətkarlıq baxımından mükəmməl olurdu. Orada sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün lazımi avadanlıqların, alətlərin keyfiyyəti ən yüksək səviyyədə idi. Alətlərin demək olar ki, hamısı Qarabağda hazırlanırdı. Hər bir emalatxanada usta köməkçisi şagirdlə yanaşı daimi fəhlələr (çəkic vuranlar) olurdu. Onların hər biri yüksək əmək verdisinə malik idilər. Mis qabları qalayçılar qalayla ağardırdılar. Qalayçılıq da ayrıca peşə idi.

XVIII yüzillikdə mis qablara tələbat çox olduğundan onların qiyməti baha olmuşdur. Lakin XIX yüzilin ikinci yarısında, xanlıq dövründən sonra fabrik – zavodlarda müxtəlif qabların istehsalı genişləndiyindən mis qablara tələbat azalmış, onların qiymətləri aşağı düşmüşdür.

2.18.4. DƏMİRÇİLİK

Qarabağın zəngin dəmir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Qarabağda bəsit istehsal texnikasına əsaslanan filizeritmə işində, əsasən, körüklü kürələrdən istifadə olunmuşdur. Bunun

üçün filiz parçaları kömür ilə birlikdə kürənin odluğuna yığılırdı. Qoşa körük vasitəsilə yaradılmış yüksək hərarət nəticəsində filiz əridikcə kürənin odluğunda qaynar metal ərintisi kütləsinə çevrilirdi. Ərintidə əmələ gələn pasa mütəmadi olaraq qədgir vasitəsi ilə çıxarılıb təmizlənirdi. Lakin sırf dəmir əldə etmək üçün bu kifayət etmirdi. Ona görə də ərinti yumşalıb saf dəmir halına düşünədək zindan üzərində döyülürdü. İstidöymə prosesinde ərintinin tərkibindəki pasa qalığı qəlpələnib tamam çıxır, dəmirin məzi saflaşır.

Qarabağ ərazisində yanacaq israfı və metal çıxan baxımından iqtisadi cəhətdən az sərfəli olmasını baxmayaraq, əritmə-döymə üsulu ilə yüksək keyfiyyətli dəmir əldə olunurdu. Ona görə də yerli dəmir ərintisindən hazırlanmış məmulat çox möhkəm və davamlı olmağı ilə fərqlənirdi. Bununla belə, kəndərdən gətirilmə “zavod dəmiri” ucuz başagəldiyindən kустar üsulla hazırlanan yerli dəmir istehsalını tədricən tənəzzülə uğratmışdır.

XIX yüzilin II yarısından etibarən Qarabağda kустar metal məmulatı dükanlarının xammal ilə təchizatında Bakı şəhəri görkəmli rol oynamağa başlamışdı, Kapitalist Bakısına metal idxalının güclənməsində burda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar mexaniki təmir emalatxanalarının sayının artması və onların bir çoxunun tezliklə böyüyüb iri təmir müəssisələrinə çevrilməsinin mühüm rolu olmuşdu, Bakı sərmayədarlarının köməyi ilə Qarabağlı dəmir ustaları kifayət qədər xam və işlənmiş (köhnə) metal ehtiyatı ilə təmin olunurdular. İşlənmiş dəmir ucuz başa gəlməkdən əlavə, xam dəmirə nisbətən daha etibarlı olduğundan, yerli dəmirçilər onun tədarükünə üstünlük verirdilər. Belə ki, xam dəmir bəzən yaxşı əridilmədiyindən qəlp çıxırdı. “Şər” adlanan qəlp dəmir isə istehsal baxımından yararsız sayılırdı.

Köhnə dəmir iki yolla, ya korlanıb istifadədən çıxmış meişət və təsərrüfat alətləri hesabına, ya da kəndərdən satınalma

yolu ilə tədarük olunurdu. XIX əsrin ikimi yarısında Qarabağda satınalma demiri ən çox Bakı sərmayədarlarından, qismən isə demir yolu stansiyalarındakı təmir emalatxanalarından əldə edirdilər.

Qarabağ ərazisindəki demirçixanalarda ən çox polad qarışıq demir işlənirdi. Bunun üçün xassə etibarilə bir-birindən fərqlənən demir və poladı qızdırıb istidöymə yolu ilə qaynaq edirdilər. Qaynaq nəticəsində asanlıqla əyilən yumşaq demirdən və tez sınan sərt poladdan daha keyfiyyətli yeni bir metal-poladqarışıq demir əldə edilirdi.

Qarabağda digər sənət dükənləri kimi, demirçixanalar da, əsasən, bazar və ya karvansaralarda yerləşirdi. Demirçixana bir qayda olaraq, həm istehsal emalatxanası, həm də satış dükəni vəzifəsini yerinə yetirməklə ikili səciyyə daşıyırdı.

Qarabağda məişət və təsərrüfat alətlərinin xeyli hissəsi, xüsusilə kəsici alətlər (balta, nacaq, dəhrə, məngəl, dəryaz, əraq, cin, qırxılıq, kərki, qiyməkeş, bıçaq, qazan və s.) bir qayda olaraq poladqarışıq demirdən hazırlanırdı. Bu məqsədlə, əsasən, qaynaq üsulundan istifadə olunmuşdur. Kəsici alətləri düzəltmək üçün əvvəlcə poladqarışıq demir hazırlanırdı. Xassə etibarilə xas poladdan və demirdən fərqlənən polad-qarışıq demir çox vaxt "qaynaq demiri" adlanırdı.

Qarabağlı demirçilər qaynaq demiri hazırlamaq üçün lazımi ölçüdə kəsilmiş demir parçasını kürədə qızdırıb arasını 1,5-2 sm dərinlikdə yarmaqla "ağız" açırdılar. Sonra həmin yarığa müvafiq ölçüdə polad "ışıqına" kəsilirdi. Bu məqsədlə əvvəlcə polad parçası kürədə qızdırılıb "suyu alınır" və yumşaq demir həddinə salınırdı. Sərtlilik xassəsini itirmiş işığa istidöymə yolu ilə yastılanaraq lazımi formaya salınandan sonra qələm vasitəsilə müvafiq ölçüdə kəsilirdi. Poladın qıt olduğu keçmiş dövrlərdə kəsici alətin tiyəsinin "dodaq şığıası" çox vaxt yararsız hala düşmüş polad alətlərdən (yeyə, törpü, dəryaz və s.) düzəldilirdi.

Məmulatın növündən və şığanın qalınlığından asılı olaraq, qaynaq əməliyyatı müxtəlif üsullarla aparılırdı.

Qarabağda poladqarışıq demirin əldə edilməsinin ən bəsit və qədim üsulu xalis qaynaq olmuşdur. Bu halda ərintinin gücləndirilməsinə və calağın möhkəm tutmasına kömək edəcək yardımçı vasitələrdən istifadə olunmurdu. Demirçilik sənətində nisbətən az tətbiq olunan bu üsulla, əsasən, xırda məmulatlar hazırlanırdı.

Göründüyü kimi, Qarabağlı demir ustaları çoxəsrlik əməli təcrübə nəticəsində metalların xassələrini dərinlən müşahidə edib öyrənməklə, istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə və beləliklə də daha mükəmməl əmək alətləri hazırlamağa nail ola bilməmişlər.

Qaynaq ənənəvi Qarabağ demirçilik sənətində başlıca yer tutsa da, demir məmulatının. Xüsusilə kəsici alətlərin hazırlanması daha bir sıra texnoloji proseslərlə bağlı idi. Məmulat növündən asılı olaraq istehsal prosesində dibçixarma, küpaçma, sulğucçixarma, dişmə, növsalma və s. kimi bir sıra texnoloji üsullardan istifadə olunurdu. tiu əməliyyatların çoxu spesifik səciyyə daşımaqla, müəyyən qrup alətlərin hazırlanmasında tətbiq olunurdu. Məsələn, dibçixarma dəryaz və qırxılığın, küpaçma nacaq, balta, kərki, taxa və çəkicin, sulğucçixarma dəhrə və qiyməkeşin, dişmə isə çinin hazırlanmasında tətbiq edilirdi. Soyuq silahlarm (xəncər, qılınc) hazırlanmasında növsalma əməliyyatından istifadə olunurdu. Bunlardan fərqli olaraq tamamlama əməliyyatları (sığalçəkme və s.) qismən ümumi səciyyə daşıyırdı. Demir məmulatlarının hazırlanması prosesində "Qara iş" görülüb başa çatdırıldıqdan sonra tamamlama əməliyyatına başlanılırdı. Bu məqsədlə ilkin formaya salınmış iş nər çəkiclə döyülüb lazımi həddə salınır, əyilmiş və ya xaşallanmış hissələri tapdanıb (döyülüb) düzəldilirdi. Döymə əməliyyatından çıxmış "iş"in üzərində isə, adətən, zərbə izləri qalırdı. Ona görə də həmin izlər törpü və yeyə vasitəsilə sürtülüb

hamarlanırdı, Bir qayda olaraq, dəmir məmulatı qaynar halda törpülənir, soyuq halda yeyələnirdi. Həmçinin, kəsici alətlərin hazırlanmasında ən vacib əməliyyatlardan biri onlara düzgün suvermə idi. Məlum olduğu kimi, kəsici alətlərin tiyəsi poladqarışq dəmirdən hazırlandığından qızdırılan zaman sərtliyi itirirdi. Poladın sərtlik xassəsi aləti yenidən qızdırıb suyatutma yolu ilə bərpa edilirdi.

Qarabağ dəmirçilik sənətində ən bəsit əməliyyatlardan biri çarxatutma idi. Müəyyən qədər peşə məharəti tələb edən bu əməliyyata düzgün əməl etmədikdə alətin tiyəsi qızır və ağzının bir üzünü çox yonulub əks tərəfə qatlanırdı. Sənət dili ilə buna "qılov" deyilirdi. Qılovlu alət kəsəndə küt və yorucu olur.

Keçmişdə Qarabağlı dəmir ustaları təzə məmulat düzəltməklə yanaşı, sınıb korlanmış, yaxud kütləşmiş alətləri təmir etməklə də məşğul olurdular. Təmir işinin də özünəməxsus istehsal üsulları formalaşmışdı. Adətən, qalın kütləli məmulatlar (balta, tapun və s.) zədləmə üsulu ilə təmir olunurdu. Bu məqsədlə alətin sınığına müvafiq ölçüdə kəsilmiş şığı mənəmlə birgə qızdırıb istidöymə yolu ilə bir-birinə calayırdılar.

Qarabağ dəmirçiliyində sınıq məmulatın calaq edilməsi qadaqlama üsulu ilə də görüldü. Qadaqvurma ən çox təsərrüfat alətlərinin təmirində tətbiq olunurdu. Bunun üçün məmulatın calaq ediləcək hissələrini isti, yaxud soyuq halda sünbə ilə dərçib qadaq vasitəsilə bir-birinə bərkidirdilər. Kütləşmiş kəsici alətlər isə (balta, dəhrə, qiyməkəş və s.) ovxarlama üsulu ilə itilənib yenidən işlək hala salınırdı. Bu məqsədlə alətin ağac dəstəyini çıxarıb tiyəsini küredə qızdırandan sonra mənəmə arasında tutub isti-isti yeyələyirdilər. Əgər alətin künesi çəx qalın olarsa, onu bir-iki əl istidöymə yolu ilə döyüb nazildir, sonra ovxarlayırdılar. Ovxarlama əməliyyatı əvvəlcə iri dişli, sonra xırda dişli, nəhayət, axırda narın dişli yeyə ilə görüldü.

Dəmir məmulatının güclü istehsal mərkəzləri sırasında Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması xüsusilə fərqlənirdi.

Ümumilikdə, Azərbaycanda xırda əmtəə istehsalı səviyyəsinə çatmış şəhər dəmirçixanalarında məmulat növləri üzrə ixtisaslaşma daha erkən başlanmışdı. Belə ki, dəmirçixanaların sayına görə Şuşa Azərbaycan şəhərləri arasında əsas yerlərdən birini tuturdu.

2.185. DƏMİRÇİLƏR

Kərbəlayı Məlik Qarabağlı

Məlik 1771-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Usta yanında sənət öyrənmişdi. Müqəddəs Kərbəlanı ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Məlikin İman, Məhəmməd, Həsənqulu adlı oğlanları vardı.

Usta Veyis Qarabağlı

Veyis Nəzərqulu oğlu 1772-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu.

Usta Veyis 1843-cü ildə vəfat edib.

Usta Veyis Pərzadla ailə qurmuşdu. Bağır, Məmmədali, Zeynal, Məmməd Hüseyin, Məmmədqulu, Abbas adlı oğlanları vardı.

Məşədi Abdulla Qarabağlı

Abdulla Nəzərqulu oğlu 1792-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Abdulla 1857-ci ildə vəfat edib.

Məşədi Abdulla Zəhrabanu ilə ailə qurmuşdu. Şükür adlı oğlu, Tutu adlı qızı vardı.

Usta Əsgər Qarabaği

Əsgər Məşədi Qasım oğlu 1797-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu. Mehdiqulu xan Cavanşirin xas rəiyyəti idi.

Əsgər Əzizlə ailə qurmuşdu. Ağa, Əkbər, İmamqulu, Süleyman adlı oğulları, Nabat adlı qızı vardı.

Usta Şirin Qarabaği

Şirin Gülməmməd oğlu 1802-ci ildə Şuşa şəhərinin Mərdinli məhəlləsində anadan olmuşdu. Atasından dəmirçilik sənətini öyrənmişdi.

Şirin Keyrənsə ilə ailə qurmuşdu. Fərəc, Məmməd adlı oğlanları, Güllü adlı qızı vardı.

Məşədi Qulu Qarabaği

Qulu Məşədi Qasım oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu. Mehdiqulu xan Cavanşirin xas rəiyyəti idi. O, pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Qulu Xırda ilə həyat qurmuşdu. Səfərəli, Cəfər, Muxtar, Yusif adlı oğlanları, Tutu adlı qızı vardı.

Usta Əli Qarabaği

Əli Qasım oğlu 1809-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atasından dəmirçilik sənətini öyrənmişdi.

Əli Saraya ilə ailə qurmuşdu. Qasım, Qulu, Əsəd, Fərəc adlı oğlanları vardı.

Məşədi Abbas Qarabaği

Abbas Vəli oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atasından dəmirçilik sənətini öyrənmişdi. Əhməd xan İbrahimxəlil xan oğlu Sancarlı-Cavanşirə xidmət etmişdi. O, pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Abbasın Babakəşi, Zeynalabdin adlı oğlanları vardı.

Məşədi Rüstəm Qarabaği

Rüstəm Məşədi Qasım oğlu 1815-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu. Mehdiqulu xan Cavanşirin xas rəiyyəti idi. O, pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Rüstəmin Həsənəli, Məmmədəli, Baxşəli, Məmməd, Səməd, Allahverdi, Behbud adlı oğlanları vardı.

Usta Allahqulu Qarabaği

Allahqulu Hacı Şahməki oğlu 1818-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Dəmirçiliklə məşğul olurdu.

Usta Allahqulunun Hacı adlı oğlu vardı.

Kərbəlayı Hüseynqulu Qarabaği

Hüseynqulu Qasım oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atasından dəmirçilik sənətini öyrənmişdi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Hüseynqulunun Mustafa, Muxtar, Məmməd, Əsgər, Museyib, Əbdüləli adlı oğlanları vardı.

Usta Rüstəm Qarabaği

Rüstəm Qasım oğlu 1828-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atasından dənişçilik sənətini öyrənmişdi.

Rüstəmin Həmid, Süleyman adlı oğlanları vardı.

2.18.6. SILAHSAZLIQ

Qarabağda metalışləmənin qollarından biri olan silahsızlıq geniş inkişaf etmişdi. Paytaxt Şuşada və bir çox kəndlərdə xəncər, qılınc hazırlanırdı. Sonralar odlu silahların düzəlməsi də geniş intişar tapdı. Maraqlıdır ki, Qarabağda lülə bir kənddə, qundaq isə digər kənddə hazırlanırdı.

Baha qiymətləndirilən, sahibinin fəxrə gəzdirdiyi silah bədii tərtibatın ən zərif və incə texnologiyalarını özündə təcəssüm etdirirdi. Silah özündə zərgərlik sənətini, oyma, döymə, qara mina, inkrustasiya, təkme, daş üzərində naxış vurma kimi sənətləri birləşdirir.

Qarabağda silahsızlıqla zərgərlik, həkkəlik sənətləri bəzən birləşirdi. Öz məmulatlarının bəzədilməsi üçün Qarabağ ustaları qızıldan, qiymətli daşlardan, mirvari və firuzədən geniş istifadə edirdilər. Metalın bədii emalının ənənəvi üsulları - oyma, həkk etmə, naxış açma, qızıl və gümüşlə inkrustasiya tətbiq olunurdu. Şərq silahı üzərində sarmaşan cavan zoğların və arabesklərin mürəkkəb şəbəkəsindən düzəldilmiş ornament həmişə əşyanın forması ilə (onun konusvari dəbilqə, tiyənin nazik zolağı və ya dairəvi qalxan şəklində olmasından asılı olmayaraq) bağlı olub.

Qarabağ silah ustaları öz məmulatlarının bəzəyi üçün dini, poetik səciyyəli yazılardan istifadə ediblər ki, bu yazılar da

özünəməxsus bir ornament kimi qəbul edilə bilər. Belə yazılara tiyələr üzərində, qılların, qılınc və qəmələrin sağanağı və dəbilqələr üzərində rast gəlinir. Bir çox silah əşyaları - qılınc qılları, gürzlər, lələkli toppuzlar, parad qalxanları daşdan (müxtəlif çalarlı nefrit əqiq, yəşəmə daşı və dağ-mədən bülluru) hazırlanmış ayrı-ayrı detalların qızilla inkrustasiyasının səmərəli üsulunu nümayiş etdirir. Zərif qızıl naxışlar qızılgül təbəqələrində xırda yaqutlarla birləşərək daşın cilalanmış səthində məmulatlara nəfis bir gözəllik verir.

Şərqdə silah incəsənətinin ümumi inkişafında Qarabağ görkəmli yer tutur. Öz texnikasına və ornamentikasına görə cürbəcür və zəngin dekorla bəzədilmiş Qarabağ silahı bütün müsəlman Şərqi xalqlarının maddi və bədii mədəniyyəti tarixində unikal bir hadisədir.

Silah bəzədilməsinin ən geniş yayılmış materialı Qarabağ ustaları tərəfindən yüksək dəyərləndirilən gümüş sayılırdı. Xeyli sayda xəncər gümüşlə bəzədilmiş, onların üzərinə çərtmə, oyma, qazıma, döymə, qara mina, lehimləmə, eşmə yolu ilə Qarabağ qızıl döyməçilərinin yiyələnmiş olduğu gümüş emalının bütün növləri vasitəsilə naxışlar vurulub.

Qarabağ silahının ən maraqlı nümunəsi məşhur "Qarabaği" xəncəridir ki, öz döyüş keyfiyyətləri və bədii tərtibatına görə dünyə şöhrəti qazanıb.

Keçmişdə Qarabağda polad qıtlığı daha çox hiss olunurdu. Xüsusilə xas polad çətinliklə əldə olunduğundan qənaətlə işlədilir. Soyuq silah (xəncər, qəmə, qəddərə, qılınc) istehsalı dəbdə olan dövrlərdə poladın kasadlığı daha çəx nəzərə çarpırdı.

Silahsızlar arasında uzun müddət Dəməşq və Xorasan poladı üstün tutularmış. Bununla yanaşı, qarabağlı silah ustaları özləri də xüsusi üsulla xas polad əldə edirmişlər. Lakin soyuq silah istehsalının aradan çıxması, habelə xalis əritmə yolu ilə əldə edilən ucuz rus və Avropa poladı idxalının artması ilə əlaqədar

olaraq, yerli xas polad hazırlanma texnologiyasının sirləri tədricən unudulub aradan çıxmışdır.

2.18.7. SILAHSAZLAR

Usta Yusif Qarabaği

Yusif Zikrəli oğlu 1779-cu ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Bir müddət atasının şagirdi olmuş, onun vəfatından sonra qılınc dəbdən düşdüyü üçün xəncərsaz kimi məşhurlaşmışdı. O, müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Yusif 1854-cü ildə vəfat edib.

Kərbəlayı Yusif Zeynəblə ailə qurmuşdu. Əli adlı oğlu, Banu adlı qızı vardı.

2.19.SƏRRACLIQ

Coğrafi şərait və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə əlaqədar olaraq, əsrlər boyu Azərbaycanda başlıca nəqliyyat vasitəsi kimi minik və yük heyvanlarından istifadə olunmuşdur. Nəqliyyatın bu növü burada xüsusi minik ləvazimatının yaranmasını labüd etmişdir. Bu işdə qədim zamanlardan başlayaraq süvari qoşun növünün meydana gəlməsinin də mühüm rolu olmuşdur. *Sərrac* məmulatına tələbatın artması sənətkarların bu sahəsinin müstəqil inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Sərraclıq sənətinin geniş intişar etməsində yerli tələbatla yanaşı, maldarlıq təsərrüfatının verdiyi zəngin xammal ehtiyatı mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, minik ləvazimatının meydana gəlməsi atın əhliləşdirilməsi və ondan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunması ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Azərbaycanda ənənəvi sərraclıq sənəti tarixən yük və minik yəhəri dəstinin hazırlanması istiqamətində inkişaf etmişdi.

Sərraclıq sənəti daxilində yerli yəhər növləri və onların tərkib hissələri üzrə dar ixtisaslaşma getmişdi. Belə ki, yük yəhəri (palan-navar) istehsalı ilə, bir qayda olaraq, palanduz məşğul olurdu. Bu səbəbdən də həmin peşə çox vaxt **palanduzluq** adlanırdı. Yük yəhəri (navar), qaltaqsız olmaqla, köhnə palazdan, yaxud qaba toxunmuş katan və ya pambıq parçadan hazırlanırdı. Ucuz qiymətə alınmış köhnə palaz məmulatı xüsusi endazə əsasında biçilib tikiləndən sonra onun içərisinə küləş və ya cil tətbiq olundu. Yükü rahat saxlamaq üçün palan-navarın hər iki tərəfi bürmələnilib hürgüc şəklində salınırdı. Palan-navarın quşqun qayıışı və tapqırları ayrıca hazırlanıb ona bənd edilirdi. Palanduz alətləri say etibarilə az olub bəsit quruluşa malik idi. Buraya "qıyıq" adlanan bir qarış uzununda əyri iynə, arşın yarım uzununda küləştəpən, qullab bizi və qayçı daxil idi. Bundan əlavə, palanduzluq sənətində eşilmiş iplik və mum da işlənirdi.

Müsəlman yəhərinin qaltağının hazırlanması ilə, adətən, ayrıca qaltaqçı məşğul olurdu. Minik yəhərinin qaltağı çət verməyən yüngül və davamlı ağac növlərindən, ən çox isə söyüd və cökədən düzəldilirdi. Qurumuş söyüd çox yüngül və davamlı olduğundan qaltaq ustaları ona daha çox üstünlük verirdilər. Qaltağın üzərinə, adətən göndən "astar" adlanan üzlük çəkilirdi. Bu məqsədlə ən çox dəvə gönündən istifadə olunurdu. Bundan başqa, qaltaqçılar ağac yapışqanı, keçe və müşküdən də istifadə edirdilər. Qaltağın astar gönünün "quraq" adlanan calaqları bir qayda olaraq köşə ilə tikilirdi. Qaltağın ağac hissələri: "cınaq", "dal", "taxta" xüsusi ülgü əsasında yonulub hazırlanırdı. Adətən, qaltağın yan taxtaları sağ və sol olmaqla cüt-cüt hazırlanırdı. Möhkəm olmaq üçün qaltağın yan taxtaları çox vaxt cınaq (qaş) ilə birgə, bütöv şəkildə yonulub düzəldilirdi. Bütöv qaşlı qaltaq daha yüksək qiymətləndirilirdi. Qaltağın hissələri bir-birinə ağac yapışqanı vasitəsilə yapışdırılırdı. Qaltaq bər-kiyəndən sonra onun üzünə xam göndən, ən çox isə dəvə və at gönündən, bəzən isə

öküz gönündən "üzlük" çəkilirdi. Üzlüyü dəvə gönündən çəkilmiş qaltaq iki dəfə baha qiymətləndirilirdi.

Müsəlman yəhərinin təkəltisini, qeyd edildiyi kimi, xüsusi olaraq təkəltiduz hazırlayırdı. Yerli yəhərlərin təkəltisi keçə, tumac və ya meşindən hazırlanırdı. Təzə keçə təkəltinin alt qatına, nimdaş keçə isə üst qatlarına sərf olunurdu. Təkəltinin üzlüyü tumac və yaxud meşindən biçilib tikiləndən sonra kənarları mumlanmış iplik və ya kəndirle, bəzək bəxyələri isə möhkəm eşilmiş rəngbərəng yun iplə tikilirdi. Təkəltiduzun istehsal ləvazimatı dəzge, qullab bizi, gazan, qayçı, iynə və ülgüdən ibarət idi.

Müsəlman yəhərinin təkəltisi yeddi qat keçədən ibarət biçilib hazırlanırdı. Xüsusi ülgü əsasında biçilmiş keçə qatları bir-birinin üzərinə düzüləndən sonra ətrafı boyunca "qullab tikişi" gedilirdi. Bundan sonra təkəltiyə tumac və ya meşindən üzlük çəkilib, kənarları "qoşasrıq" tikişlə möhkəm tikilirdi. "Bazarı" yəhərdən fərqli olaraq "buyurtma" yəhərin təkəltisinin üzlüyünə müx-təlif rəngli iplərdən bəzək vurulurdu. Bir qayda olaraq, üzlüyün ətrafına əlvan rəngli iplə sırtıq vurulub haşiyələnir, onun ortasına isə həndəsi və nəbati (paxlava, buta, gül, quş və s.) ornament nümunələrindən ibarət "gül" salınırdı. Üzlük hazır olandan sonra onun kənarları təkəltinin keçəsinə bəxyələnirdi. Qaltaqçı kimi, **təkəltiduzun** da əsas müştəriləri serraclar, xüsusilə dəst yəhər hazırlayan ustalar idi. Bəzən qaltaqçı bazar üçün də satılıq məhsul hazırlayırdı.

Təkəlti ustası sifarişlə iş gördüyündən ayrıca dükan kirayə etməyib, çox vaxt öz evində işləyirdi. Yəhər dəstənin hazırlanması ilə bilavasitə serrac məşğul olurdu. Ona görə də minik yəhərinin əlavə ləvazimatını düzəltməyə üçün müştərilər serraca müraciət etməli olurdular. Serrac müştəridən qaltaq və təkəltini qəbul edəndən sonra yəhər dəstini tamamlayırdı. "Buyurtma" iş görməklə yanaşı, serrac özü də qaltaqçı və təkəltiduzdan mal alıb satmaq məqsədi ilə dəst yəhər hazırlayırdı. Buyurtma yəhər

möhkəm və təzə materialdan, həm də bəzəkli hazırlanırdı. Bəzən onun bəzək bəxyələri və "gülü" güləbatın və ya rəngbərəng ipək sapla, quraq tikişləri isə narın çəkilmiş köşə ilə tikilirdi. Buyurtma yəhərin qaltağı gülmıxla, axtalanarkən onun ətrafı boyunca ətvindən haşiyə tutulurdu. Belə yəhərlərin qaşına çox vaxt çaxma üsulu ilə şirməyidən bəzək salınırdı.

Serracların hamısı dəst yəhər düzəltməklə məşğul olmurdu. Hər bir bölgədə bir və ya iki nəfər dəst yəhər düzəldən usta var idi. Onların əksəriyyəti, başlıca olaraq, tapqır, üzəngi qayıışı, qantarğa, quşqun, sinəbənd, tərlik (qıçaltı) və s. düzəldirdi. Serracılıq sənətində, bir qayda olaraq, aşılınmış gön və dəri işlənirdi. Serraclar, adətən, qara gön, tumac və müşkünü dabbəğlərdən, ətvini sağrıcaırdən satın alır, ağ gönü isə özləri aşılalırdılar. Yəhərin əlavə ləvazimatı: qadaq, gülmıx, toqqa, üzəngi və s. isə sifarişlə dəmirçiye düzəldirilirdi. Tikiş məqsədilə işlənən iplik, kəndir, ip, keci sap, o cümlədən mum satınalma yolla əldə olunurdu. Serracılıq sənətində işlənən istehsal alət və ləvazimatı: dəzge, calda, çərməki, gazan, pərgar, sünbə, şaxək, biz, iynə, çəkic, kəlbətin və s. sifarişlə yerli ustalara düzəldirilirdi. Yəhər quşqunu, bir qayda olaraq, dünkah və yan qayıışlarından ibarət düzəldilirdi. Bundan əlavə yəhərə tapqır, qıçaltı, üzəngi qayıışı və s. düzəldilib əlavə olunurdu.

Minik yəhərinin əlavə ləvazimatı arasında başlıca yeri yüyən tuturdu. Yerli yüyənlər çoxtoqqaılı olması ilə səciyyələnirdi. şkitətoqqaılı kazak və ingilis yüyənlərindən fərqli olaraq, yerli yəhərlərin yüyənində 6 toqqa işlənirdi. Bunlardan ikisi cilov, ikisi kəlləlik, biri qulaqardı, biri isə boğazaltı üçün nəzərdə tutulurdu. Yüyən qayıışları, bir qayda olaraq, aşılınmış göndən düzəldilirdi. Yüyənin metal hissələri (toqqa, gəm, qaytarğan və s.) sifarişlə dəmirçiye düzəlt-dirilirdi. Hakim zümrələmə məxsus sifarişlər əsasında hazırlanan yəhər dəstənin metal hissələri çox vaxt gümüşbənd tərəfindən hazırlanırdı. Yəhər quşqunu bir qayda olaraq, toqqa vasitəsilə qaltağa birləşdirilirdi. Sinəbənd bir cüt döş

qayışından və onları atın sinəsinin tən ortasında birləşdirən paxlavaşəkili "gül"dən ibarət hazırlanırdı. Atın belinə qalxmaq üçün yəhər dəstinə bir cüt üzəngi qayışı düzəldilib əlavə edilirdi. Yarım arşın uzununda olan bu qayışların bir ucu üzəngiyə, digər ucu toqqalı qayış vasitəsilə yəhərin qaltağına bənd edilirdi.

Yerli yəhərlərin tapqırı bel qayışından və bir cüt qarınaltından ibarət hazırlanırdı. Tapqırı çəkib bərkitmək üçün bel qayışının ucuna toqqa tikilirdi. Sərrac minik yəhərinin hər iki yanına qıçaltı (tərlik) düzəldirdi. Düzbucaqlı formada biçilib hazırlanan qıçaltının sağ və sol taylarının hər biri ayrılıqda toqqa vasitəsilə qaltağa bərkidilirdi. Müsəlman yəhərlərində yastıq əvəzinə qaltağın üstündən yəhəriçi salınırdı. Tumacdən biçilib tikilən yəhəriçinin qabaq tərəfi qaltağın qaşına keçirilirdi. Buna görə də onun ön tərəfində qaşın ölçüsünə müvafiq yarıq düzəldilirdi. Yaraşığı olsun deyə, qaltağın qaşına aşılarmış göndən qaşlıq çəkilirdi. Onun ətrafına tumacdən köbə tutulur və gülmix ilə dövrələmə qaltağın qaşına mızlanırdı. Bütün bunlardan əlavə, zadəgan zümrəsi üçün minik yəhərinin üstünə "zimpuş" və "qacarı" salınırdı.

Yəhər dəstinin əlavə ləvazimatının hazırlanması müxtəlif istehsal proseslərini əhatə edirdi. Qurumuş aşılı gönü doğrayıb müvafiq formaya salmaq üçün sərrac əvvəlcə onu islağa qoyub yumşaldırdı. Yumşalmış gön dəzgə üzərində çərməki vasitəsilə döyəcləndikdən sonra gazan ilə doğranıb bir çərək enində boya-boy uzun zol halına salınırdı. "Zollama" adlanan bu əməliyyatı usta gözəyari görürdü. Bu iş kargərə həvalə olunduqda əvvəlcə o, pergar vasitəsilə gönü cızlayır, sonra zollayırdı. Gön zollarının astar üzündəki lət qalığı dəzgə üzərində gazan ilə yonqarlanıb təmizlənirdi. "güfrələmə" adlanan bu əməliyyat sayəsində lət qalıqlarından təmiz-lənmiş gön şumal hala düşürdü.

Sərraclıq məmulatının keyfiyyəti üz gönünün yaxşı işlənməsindən asılı idi. Şüfrələnmiş material qışda 1-2 gün, yayda isə 2-3 saat ərzində təpiyib yumşaq hala düşəndən sonra

doğranırdı. Yəhər ləvazimatının müvafiq hissələrinin biçilməsi, sərraclıq sənətində "pəstaha vurma" adlanırdı. Adətən, pəstahanı usta özü vururdu. Ləvazimatın güc düşən hissələri gönün möhkəm yerindən biçilirdi. Gönün sağrı hissəsi tapqır, quşqun, üzəngi qayışı və s. düzəltmək məqsədilə işlənirdi. Kəfəl bir qədər maffraq olduğundan astara, yaxud zor düşməyən hissələrə (qıçaltı, cilov və s.) sərf olunurdu. Bu hissələrə, həmçinin, boyun, qol və bel gönü də yarayırdı. Usta əvvəlcə gön materialını biçib kargər və şagirdlərə paylayandan sonra məmulatın tumac, müşkü və keçədən hazırlanacaq hissələrini ülgü əsasında biçib tamamlayırdı.

Sərraclıq sənətində ən məsul və çox vaxt tələb edən iş prosesi məmulatın ayrı-ayrı hissələrinin tikilməsindən ibarət idi. Yəhər ləvazimatının tikilməsində cəldə, iynə, biz, sap və mumdan istifadə olunurdu. Ləvazimatın ayrı-ayrı hissələrinin calanıb quraşdırılması "quraqetmə", yaxud "quraq" adlanırdı. Adətən, quraq tikişini ya kargər, ya da usta özü görürdü. Astar tikişləri çox vaxt şagirdə həvalə edilirdi. Tikmə əməliyyatı mərhələ-mərhələ (calaqları bitişdirmə, astarçəkme, hazır hissələri birləşdirmə, gülsalma, köbəutma) görülürdü. Qaltaqla əlaqədar hissələr (yəhəriçi, keçə döşəkçə, üzlük) hazırlanandan sonra qaltağın üzərinə bərkidilirdi. Bunun üçün əvvəlcə qaltağın üstünə yəhəriçi, onun üzərindən keçə döşəkçə saldıqdan sonra onların üstündən müşkü üzlük çəkilirdi.

Bir qayda olaraq, üzlüyün ətrafı qaltağın kənarlarına qadaqlanırdı. Bu əməliyyat "axtalama" adlanırdı. Əvvəlcə qaltağın kənarları, sonra qaş axtalanırdı. Bu məqsədlə xüsusi köbə və qaş gönü biçilirdi. Onu yəhərin qaşına çəkəndən sonra ətrafına ətvindən köbə tutub gülmix ilə qaşa mızlayırdılar. Yəhər dəstinin hissələri tamam hazır olandan sonra onlar quraşdırılıb bir-birinə qoşulurdu. Bu əməliyyat nəticəsində quşqun, üzəngi qayışı, qıçaltı, qançığa bağı yəhərin qaltağına birləşdirilir, yüyən qayış və metal hissələri (toqqa, gəm) yerbəyer edilirdi. Azərbaycanın

sərrac dükanlarında hazırlanmış məmulatın, demək olar ki, hamısı yerli istehlaka sərf olunurdu.

Sərraclıq məmulatına məhz yerli tələbatın böyük olması üzündən həmin məhsullar ölkə hüdudundan kənara çıxarılmır, daxili bazarlarda yerli alıcıların ehtiyacına sərf olunurdu. Nadir hallarda təkəlduz və gümüşbəndlik üsulları ilə bəzədilmiş yəhər dəsti əcnəbi at həvəskarlarının əlinə düşürdü.¹

Şuşa sərraclıqlarından Hüseyn Kərbəlayı Tanrıqulu oğlunun (1815-?) yəhərlərinin müştəriləri əsasən Cavanşir mahalının sakinləri idilər.

Sərracların yanında **tərlik tikənlər** fəaliyyət göstərirdilər. Şuşa şəhərində məşhur tərlik ustalarından Kərbəlayı Zeynalabdin Məhəmmədbağır oğlunu (1772-?) və onun oğlanları Rəcəbəlini (1792-?), Abbasi (1802-?), Qasımı (1812-?) göstərmək olar. Sərrac Məşədi Qasım Kərbəlayı İmamverdi oğlu tərlikləri qardaşı Məşədi Əliyə (1800-?) hazırlatdırırdı.

2.20. SƏRRACLAR

Kərbəlayı Əlixan Qarabaği

Əlixan Məhəmmədqulu oğlu 1789-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Əlixan Nənəşlə ailə qurmuşdu. Zeynalabdin, Məmmədqulu adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Allahverdi Qarabaği

Allahverdi Ələsgər oğlu 1792-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Allahverdi Zeynəblə ailə qurmuşdu. Kəlbəli, Taği, Həsən, Abış, Əkbər, Süleyman, Novruz adlı oğlanları, Nəbat, Mehri adlı qızları vardı.

Məşədi Qasım Qarabaği

Qasım İmamverdi oğlu 1797-ci ildə Şuşa şəhərinin Mərdinli məhəlləsində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Qasım Tükəzlə ailə qurmuşdu. İmamqulu, İsmayıl, Rzaqulu, Məmmədağa, Salah adlı oğlanları, Balaxanım, Şirin adlı qızları vardı.

Ağa Hüseyn Qarabaği

Hüseyn Məşədi Sadiq oğlu 1806-cı ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Şəhərdə Ağa Hüseyn kimi tanınırdı.

Ağa Hüseynin Qasım, İsmayıl adlı oğlanları vardı.

Usta Həsən Qarabaği

Həsən Məşədi Ələsgər ikinci oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərrac dükanı açmış, yəhər düzəltməklə məşğul olmuşdu.

Həsənin İsmayıl, Məhərrəm, Ələkbər adlı oğlanları vardı.

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, səh. 419-425].

Məşədi Əkbər bəy Qarabaği

Əkbər bəy Zeynalabdin bəy oğlu 1812 (bəzi mənbələrə görə 1819-cu ildə) Şuşa şəhərinin Qurdlar məhəlləsində dünyaya gəlmişdi. Atasının vəfatından sonra əmisi Qəmbər bəyin himayəsində böyümüşdü. Molla yanında təhsil almışdı. Sərraclıqla məşğul olmuşdu. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Əkbər bəyin Zeynal bəy, Aslan bəy, Nəsir bəy, Məhərrəm bəy, Rza bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Nəsir Qarabaği

Nəsir Məşədi Ələsgər oğlu 1821-ci ildə Şuşa şəhərinin Ağadədəli məhəlləsində anadan olmuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Nəsinin Ələsgər, Əkbər, Məmməd adlı oğulları vardı.

Hacı Qasım Zülalov

Qasım Zülal oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Öncə Məşədi-müqəddəsi, sonra Məkkəyi-müəzzəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Qasımın yəhərə vurduğu naxışlar göz oxşayırdı. Zadəganlar onun hazırladığı bəzəkli yəhərlərin müştəriyidilər.

Hacı Qasımın Nəcəf, Məmməd, Abış adlı oğulları vardı.

Usta Hacı Qarabaği

Hacı Məşədi Məsih oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsində dünyaya gəlmişdi. Mollaxanada oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi.

Hacının Qulu, Abbas, İsmayıl adlı oğlanları vardı.

Məşədi Nəcəfqulu Qarabaği

Nəcəfqulu Məşədi Bayram oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Nəcəfqulu Şuşanın tanınmış sərraclarından idi. Onun işləri bütün əyalətdə bəyanilirdi.

Usta Əbutalib Qarabaği

Əbutalib Qəmbərəli oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi.

Usta Əbutalibin Məmmədəli, Əsəd, Aslan adlı oğlanları vardı.

Usta Həsən Qarabaği

Həsən Haqverdi oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi. Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirin xas rəiyyəti idi.

Usta Həsənin Əhməd, Səməd, Qulu adlı oğlanları vardı.

Nağı bəy Bağrəbəyov

Nağı bəy Məşədi Allahverdi bəy oğlu 1835-ci ildə Şuşa şəhərinin Mərdinli məhəlləsində dünyaya pənəh gətirmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi.

Nağı bəyin Nəsir bəy, Hüseyn bəy adlı oğulları vardı.

Ələkbər bəy Məlikisaxanov

Ələkbər bəy Nəcəf bəy oğlu 1835-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sərraclıqla məşğul idi.

Ələkbər bəyin Ağalar bəy, Nəcəf bəy adlı oğlanları vardı.

Nəticə

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qarabağda ən qədim zamanlardan bəri müxtəlif sənət sahələri meydana gəlmiş, zaman keçdikcə inkişaf edərək daha da təkmilləşmişdir. Qarabağda tarixən dulmuşluq, zərgərlik, habelə daş, ağac, sümük, dəri emalı, xalça və parça toxumaq kimi sənət növləri mövcud olmuşdur.

Tədqiqatçılar aparılan araşdırmalara söykənərək, Qarabağda sənətin hər növünün mövcudluğunu qeyd etmişlər. Qarabağda sənətkarlığın daha dərinəndən araşdırılmasına kəskin ehtiyac olduğunu hiss edən müəlliflər çalışmışlar ki, sənətkarlığın bütün növləri dərs vəsaitində əks olunsun.

Araşdırma obyektinə çevrilmiş bölgədə Qarabağ sənətkarları Şərqi, islam və türk mədəni dəyərlərinin bənzərsiz nümunələrini yaratmışlar. Qarabağda sənət Azərbaycan üçün ümumi olan «müsləman sənəti» sisteminin daxilində inkişaf etmiş, həmin sənət xəzinəsini özünəməxsus, nadir dəyərlərlə zənginləşdirmişdir.

XVIII-XIX yüzilliklərdə Qarabağ torpağı Qarabağ xanlığı dövlətinin tərkibində olmuş, həmin dövlətin hərbi-siyasi qüdrəti bölgənin potensialına əsaslanmışdır. Qarabağ xanlığının bu torpaqda bərqərar olması mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrinin (xüsusilə ədəbiyyatın, memarlığın, təsviri sənətin) inkişafını təmin etmişdir.

XVIII-XIX yüzilliklər Qarabağ mədəniyyətinin təkamülü prosesində əsaslı keyfiyyət mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. XVIII yüzil Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesində bənzərsizliyi ilə seçilən mərhələdir. Artıq bu mərhələdə aydınlıq ki, mədəniyyətimizin əski zəmində (feodal münasibətləri şəraitində), qapalı şəraitdə inkişaf imkanları tükenmişdir.

Azərbaycan cəmiyyətinin, mühitinin, mədəniyyətinin normal inkişafı üçün yeni zamanın tələbatlarına uyğunlaşmaq zərurəti yetişmişdir. Coğrafi yaxınlıq ucbatından XVIII yüzilin sonlarından etibarən Qarabağ Rusiya imperiyasının təcavüz obyektinə çevrildi. Yeni (XIX) yüzilin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağ ərazisi «şimal imperiyası»nın tərkibinə ilhaq olunmağa başlandı. Siyasi müstəqillik imkanlarını itirmiş Qarabağın həm ictimai-iqtisadi, həm də mədəni inkişaf istiqamətləri müəyyən dərəcədə dəyişdi. Lakin Qarabağ mədəniyyətinin çoxəsrlik təkamül tarixi, xalqın zəngin mədənimənəvi potensialı yeni əsrdə də onun bənzərsizliyini, spesifikliyini, etnik (milli) zəmində təkamülünü təmin edən möhkəm təməl idi.

Ədəbiyyat və qaynaqlar

1. Azərbaycan tarixi üzrə Azərbaycan tarixi, Bakı, qaynaqlar, Bakı, 1989
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1986, 456 s.
3. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. IV buraxılış. Bakı, Elm, s. 56.
4. А. А. Иессен. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи. МИА СССР, № 125, М.-Л., 1965, с. 26-27.
5. Azərbaycan incəsənəti. Monoqrafiya. Bakı, Işıq, 1992, 344 s.
6. Авалов Э. Архитектура города Шуши. Баку, 1977
7. Актı, собраніе Кавказскоу археоqраfiçескоу комиссіеу. Tiflis, 1866-1904. Т. I-XII.
8. Bəylər Məmmədov . Xursid Banu Natəvan. - Bakı: Yazıcı:11.1983, - 160s.
9. Сафарова Э. Мир Мохсун Навваб.-Баку: Язычы, 1983. 42 с.
10. С.М.Агамачиева, А.Н.Мустафаев. О ручном гончарном круге Азербайджана. ДАН Азерб. ССР, Т.XXXV, 1979, № 3.
11. Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycann şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 160 s.

12. Ənvər Çingizoğlu, Qaradağlılar, Bakı, "Şuşa", 2008, 160 s.
13. Ənvər Çingizoğlu, Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim", 2008, 168 s.
14. Ənvər Çingizoğlu, Ağaoğlular, "Soy" dərgisi, 10 (18), Bakı, 2008.
15. Ənvər Çingizoğlu, Heydərzanbəyovlar, "Soy" dərgisi, 1 (21), Bakı, 2009.
16. Ənvər Çingizoğlu, Əmirovlar: Abadan gələn soyad, "Soy" dərgisi, 6 (26), Bakı, 2009.
17. Ənvər Çingizoğlu, Hacıyevlər, "Soy" dərgisi, 5 (25), Bakı, 2009.
18. . Əlyazmaları kataloqu II c. (cümlər) - Bakı: Elm, 1977, - 191
19. Əlyazmaları kataloqu I cild. (tarix, coğrafiya, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, təzkirələr, bədii ədəbiyyat və münşəat) - Bakı: Elm, 1963, -514s.
20. Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı, Işıq, 1980, 166 s.
21. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, Işıq, 1976, 190 s.
22. Əliyeva K. Təbriz xalça məktəbi (XVI-XVII əsrlər) (rus dilində) Bakı 1999
23. Fəzlullah Rəşidəddin, Camüəttəvarix, Tehran, 1-2-ci 26 cildlər, Dünyayı-kitab, 1362 hicri-şəmsi.

24. Fəzlullah Rəşidəddin, Camüəttəvarix, 2-cild, Tehran, Iqbal,
25. F. Əliyev, Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1960.
26. Firudin Şuşinski, Şuşa. A., 1998.
27. Fətullayev Ş.S. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhərsalma məmurluğu (rus dilində) L. 1986
28. Gülsüm Əliyeva, Azərbaycanın bədii parça və tikmələri, B., 1990.
29. Hüseynzadə Ə. Göhər ağanın vəqfnamələri: Azərb. SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1959, №1, s.39-48.
30. Hacıyev Q. Bərdə: Coğrafi, siyasi və mədəni tarix. Bakı, 2008, səh. 320.
31. Həsən bəy Yüzbaşının əsərləri, s.26. Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, X.Natəvanın arxiv.
32. İskəndər bəy Türkmən (Münşi), Tarixi-ələm-arayi-Əbbasi, 1-ci cild və 2-ci cildin yarısı, Tehran, Əmir Kəbir, 1382 hicri şəmsi.
33. Исмаилова Г.Н. История города Шуши в ХЫХ-начале ХХ века (1800-1917). Автореф. канд. дис. Баку, 1987
34. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 119 s.
35. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане. Москва-Ленинград, 1936, т. I.

36. Г.И.Мириманов. Кустарные шелковые промысли в Шушинском уезде. "Труды КШС", т. VIII, Тифлис, 1896, с. 94.
37. Qarabağnamələr, 1-ci cild, Bakı, Yazıçı, 1990
38. Qarabağnamələr, 2-ci cild, Bakı, Yazıçı, 1991
39. Qarabağlı R.S. Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağlı. Bakı, 1995
40. Qarabağlı R.S. Qarabulaqdan Füzuliyədək. Bakı, 2004
41. Q.Ə. Qeybullayev. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, Elm, 1990, s. 75.
42. Лалаян. Шуша. Азерб. МЕА ТИЕА, инв. 381.
43. Məmmədova G. Qafqaz Albaniyasının memarlığı (rus dilində) Bakı 2004
44. Məhəmmədhasən Vəlili, Azərbaycan –coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, Bakı, 1993
45. MDTA, Fond 130, iş 1, saxlama vahidi 35, müxtəlif səhifələr, saxlama vahidi 37, saxlama vahidi 44, müxtəlif vərəqlər
46. MDTA, fond 91, iş 78, vər. 268
47. MDTA, fond 10
48. MDTA, fond 43
49. Мустафайев С.М. Шуша шящяринин ясасынын гоуулмасы тарихи шаггында бязи мцлацизяляр. Тарих вя онун проблемляри. Бакы, 1998, ¼ 1 (3)
50. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002, 272 s

51. M. M. Nəvvab, Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, «Azərbaycan», 1998
52. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə. «Riyazün-əşiqin» «Azərbaycan» nəşriyyatı. Bakı. 1995.
53. Molla Pənəh Vaqif. Əsərləri (Şerlər). Bakı, Yazıçı, 1988, 192 s.
54. Məmmədov A. Gəncə və onun ətrafının tarixi arxeoloji tədqiqi (əranın əvvəlindən XIX əsrə qədər). Gəncə, 2008, 397 səh.
55. К.Хатисов. Кустарные промысли Закавказского края. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России, т.Н, СПб., 1894, с.341.
56. Nəsrəddin Qarayev "Təzkireyi-Ziyai" və "Təzkireyi Nəvvab" haqqında bəzi qeydlər. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi Əsərləri. - IV cild. - Bakı: Elm, 1976.
57. Nazim Yarməmmədov, XIX əsr əlyazma kitabı, Bakı, 2009.
58. Nəmətova M.S. Şuşa şəhərindəki «cümə məscidi»nin kitabələri //Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1961, №1, s.47-59.
59. Nürəliyeva. «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti». Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1998.
60. Nəvəvanın albomu, Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma, M-117.

61. ОКР. sostavlennoe v 1823 godu, po rasporyazheniyu glavnoupravlyayuşeqo v Qruzii Ermolova deystvitelnim statskim Sovetnikom Moqilevskim i polkovnikom Ermolovim. Tiflis. 1866.
62. RQVIA, f, 52, siy. 1, iş 126, his. 1, v. 6
63. RQADA, f, 23, iş 13, şis. 3, v.27, 145; f 15, iş 449, v. 190 a. y.-193 a.y.
64. Rus. MDTA, f 82. Siy.1/194 iş 234, v.2
65. Vaqif Piriyeu, Azərbaycan 13-15 əsrlərdə, Bakı, «Nurlan»,2003,
66. Rəhvər Liğvan, Əlirza, Zər Şahmirəs. Qarabağ tarixi. Tehran, Xarici İşlər Nazirliyi, 1376
67. Səməd Sərdari Niya, Qarabağ, Təbriz, Nidayi Şəms, 2005
68. К.Х.Кушнарева Памятники Медного века Нагорного Карабаха. С А, 1954, №20, с. 179.
69. Г.М.Ахмедов. Средневековый город Байлакан (Автореферат докт. дисс). Баку, 1972, с.59.
70. Tahirə Nurəliyeva, Əlyazmalar kolleksiyaları kataloqu, Bakı, 2006.
71. R. Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş. Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972
72. R. Eyvazova, Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, 1995.
73. Raşid-ad-Din. Perepiska. M. 1971.
74. Rene Qruse, Köçərilər imperiyası – tərc. Əbdülhüseyn Meykədə - Tehran, 1989

Mündəricat

Giriş	3
I fəsil. Qarabağ tarix boyunca	7
II fəsil. Qarabağda sənət və sənətkarlar	47
Nəticə	270
Ədəbiyyat və qaynaqlar	272

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Rövşanə Nizamlıqızı**
Operator: **Aysun Əzinzadə**
Korrektor: **Zülfüyyə Qəniyeva**
Zeynəb Babəsova

Yığılmağa verilmiş **25.09.2011.**
Çapa imzalanmış **25.10.2011.**
Şərti çap vərəqi **17,5.** Sifariş № **486.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraaj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.